

АРХЕОЛОГІЯ

X

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том X

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1957

*Друкується за постановою Інституту археології
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *I. Г. Шовкопляс*, *A. В. Добровольський*,
O. I. Тереножкін, *B. Й. Довженок*, *Є. В. Максимов*

С Т А Т Т І

П. П. ЄФІМЕНКО

ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У цій невеликій статті¹ неможливо охопити всі ті складні питання, які стосуються проблеми історичної періодизації пізнього палеолітичного суспільства на території Східної Європи. Ми спинимось лише па одному з центральних питань цієї великої і важливої теми — на питанні про так званий оріньяк та солютре. Неважко показати, як багато неясного і суперечливого досі ще лишається в тому, що звичайно розуміють під оріньяком або солютре; як слабо висвітлені ці археологічні терміни в їх історичному змісті; як формально розуміються вони в працях спеціалістів.

У цій статті ми маємо на меті показати, що так звані оріньяк та солютре, які охоплюють усю першу і безперечно більшу головину пізнього палеоліту Європи, являють собою не дві археологічні спохи, що ідуть одна за одною, а два цілком різні історичні утворення, що складаються та розвиваються паралельно, з пристутніми кожному з них своєрідними особливостями в археологічному матеріалі.

Проблема оріньяка та солютре, як історичних епох, має чималу давність. У свій час вона була предметом гарячих дискусій між представниками двох антагоністичних напрямів у питаннях палеоліту. Зміст і значення боротьби цих двох течій, представлених, з одного боку, вченими-еволюціоністами та антиклерикалами групи Габріеля Мортільє, а з другого — абатом Брейлем та католицькою церквою, що стояла за його спиною, добре висвітлені в нещодавно опублікованій статті Б. Ф. Поршнєва², і тому ми не будемо торкатися цих питань. Все ж слід відзначити, що Б. Ф. Поршнєв не зачепив однієї дуже важливої сторони теми, що нас цікавить. Вирішального удару по авторитету Мортільє Брейлю вдалося завдати, як відомо, саме в питаннях пізнього палеоліту. Проголосивши особливу, оріньякску, епоху, яка нібито клином врізалася між мустє та солютре, Брейль цілком дискредитував одну з найплодючіших та пайзначеніших ідей історичного еволюціонізму в археології, що захищалися Мортільє та його школою, — ідею закономірного історичного зв'язку, прямої спадкоємності між спохою мустє, тобто ступенем примітивних неандертальців, та пізнім палеолітом — суспільством кроманьонців.

Саме з цього часу, приблизно з кінця 10-х — початку 20-х років ХХ ст., місце старих еволюціоністів XIX ст. в буржуазній науці займають, аж понині, прихильники реакційних ідей, які заперечують за-

¹ Стаття є викладом доповіді, прочитаної автором на VIII науковій конференції Інституту археології АН УРСР в лютому 1956 р.

² Див. «Вопросы философии», 1955, № 5.

гальність та нсбхідність законів, що направляли розвиток найстародавнішого людства і його культури, прихильники школи культурних кругів та крайнього міграціонізму.

Не можна все ж заперечувати значення тієї обставини, що Брейль у своїх висновках щодо оріньякської епохи керувався цілком реальними фактами, встановленими ним та іншими дослідниками. Інакше його ідеї не мали б такої сили переконання.

Іому вдалося довести, що між шарами, які містять культурні залишки, типові для епохи мусте, та солютрейськими горизонтами, які залягають вище, в ряді печер, головним чином Південної Франції, дійсно залягають культурні нашарування цілком іншого характеру, які здавалося б не мають нічого спільногого ні з попередніми мустеєрськими, ні з наступними за ними в часі солютрейськими відкладами, їх культурою.

Знамено вже те, що сам Брейль, досить досвідчений та авторитетний дослідник, вбачав в оріньякській культурі якесь чужорідне явище, принаймні щодо території Франції. Він вважав оріньяк привнесеним іззовні і пов'язував його походження з переселенням якихось, видимо, північноафриканських за походженням племен, які прийшли з областей так званої стародавньої капсійської культури.

Навряд, що тільки поверховий характер історичних поглядів Мортільє та його школи примусив його послідовників відразу ж капітулювати перед Брейлем. Лише слабкість іх теоретичного багажу, на наш погляд, не дозволила їм, враховуючи, зокрема, спостереження того ж Брейля, знайти інше, більш правильне розв'язання питання.

В усякому разі за минуле майже півстоліття (стаття Брейля про періодизацію палеоліту Європи з'явилася у працях Женевського конгресу антропологів та істориків близько 45 років тому) питання про оріньяк та солютре, іх співвідношення у часі, іх дійсне історичне місце та значення, не дістали, як відомо, ніякого дальншого розвитку. Разом з тим поступово пагромаджений запас спостережень, новий фактичний матеріал все більше ставлять під сумнів загальність європейського оріньяка як левної історичної епохи, хоча б у розумінні Брейля.

До цієї проблеми — до питання про оріньяк, яке займає таке значне місце серед багатьох інших питань з історії пізнього палеоліту Європи, нам доведеться повернутися трохи нижче. Тут доцільно, мабуть, зазначити в плані загального спостереження, що, очевидно, жодне інше поняття й проблема, пов'язані з палеолітом Європи не внесли стільки плутанини і прикрих непорозумінь, як пресловутий «оріньяк». Ще й досі, за давнім звичаєм, деякі дослідники нерідко відносять до оріньякської епохи всяку малозрозумілу їм пам'ятку пізнього палеоліту, притому однаково, як на Заході, так і у нас, в СРСР.

Для нас має особливе значення той факт, що на території Середньої Європи — в Чехословаччині, Угорщині, в певній мірі в Польщі — розвиток палеолітичної культури, як про це свідчать численні спостереження, повинен був іти цілком іншим шляхом, ніж це передбачається схемою Брейля. З другого боку, тут цей хід розвитку, як ми побачимо, цілком узгоджується з поглядами Мортільє, для якого солютрейська Європа в її основному змісті, як ми говорили, повинна була бути прямим продовженням, зrozуміло на новому історичному етапі, старих культурних традицій доби мусте.

Вже з цих міркувань нам буде корисно, перш піж ми звернемося до своєї території — території Східної Європи, спинитися на тому, що являє собою пізній палсоліт Чехословаччини, а також і сусідніх з нею країн Середньої Європи. Тут ми можемо вказати лише на те, що нам здається в цьому відношенні найважливішим.

Можна твердити з достатньою підставою, що первісне суспільство в умовах Середньої Європи в час, що нас цікавить, проходить чотири основні етапи, які охоплюють в цілому пізній палеоліт від дуже ще примітивного стану до періоду повного розквіту культури в епоху, яка безпосередньо передує тому, що в археології має назву мадленської пори.

До першого, найдревнішого етапу, який безпосередньо заступає епоху мустеє, належать пам'ятки так званого шипковського або «проріннякського» типу.

Оброблений камінь в цих комплексах має ще цілком мустєрський характер, хоч тут вже з'явилися і деякі елементи, що цілком відповідають культурі пізнього палеоліту.

За цими найранішими місцезнаходженнями стоять численні, переважно печерні, стоянки так званого рашновського типу, з інвентарем, також ще дуже примітивним, хоч тут вже, що є дуже показовим, більш-менш велике поширення дістають перші вироби з кості. Це другий етап пізнього палеоліту Середньої Європи.

Вище шарів цих поселень у багатьох печерах Моравії та Північної Угорщини залягають шари з характерними комплексами, які вілловідають так званий розвинutій селетській культурі. Для неї в усій області її поширення особливо типовими є чудові клинки і наконечники з коловорового кременю та яшми, оброблені тонкою, майже ювелірною солютрейською віджимною ретушшю. Це третій етап пізнього палеоліту Середньої Європи.

Безперервний ряд стоянок — від примітивних шипковських до пізньоселетських з обробленим кременем, що має майже неолітичний вигляд, закінчується в Чехословаччині четвертим етапом, до якого належать чудові стійбища типу Пржедмості, Павлова, Дольніх Вестониць з їх багатим та різноманітним речовим інвентарем. Подібні стійбища, вже внаслідок їх цілковитої тотожності з пам'ятками Східної Європи, такими, як Костенки I на Дону, Авдеево на Сеймі, та багатьма іншими, очевидно слід відносити до самого кінця солютрейської археологічної епохи.

Таким чином, прямий спадкоємний зв'язок населення епохи мустеє та пізнього палеоліту в умовах Середньої Європи не може викликати нині ніяких сумнівів. До того ж сам цей факт давно вже визнаний більшістю найавторитетніших дослідників. Не відкидає його і Брейль.

У працях буржуазних дослідників, виходячи з міграціоністських позицій, цей факт звичайно розглядається як доказ того, що назустріч південній хвилі оріньякських племен уже досить рано звідкись із сходу через Середню Європу направляється хвиля солютрейських переселенців, що витіснила в свою чергу оріньякців з території Європи. Бездоказний, абстрактний характер подібних побудов говорить, очевидно, сам за себе. Для розуміння того, в яких історичних взаємовідносинах та зв'язках складається суспільство пізнього палеоліту на схід від Карпат, на території Східної Європи, велике значення має, як ми спробуємо показати далі, та близькість, яка виявляється між стоянками типу Пржедмості в Чехословаччині та Костенками I на Дону, що відносяться, як ми вже говорили, до кінця солютрейського часу.

У нас немає потреби тут спинятися на обробленому кремені, оскільки тотожний його характер, повна схожість у своєрідному доборі знарядь праці, для виготовлення яких використовувалися вілловідні породи кременю, можна було б ще якось спробувати пояснити близькими умовами життя, однаковим устроєм господарства у населення прильдовикової смуги Середньої та Східної Європи.

Таке пояснення не можна всс ж, очевидно, вважати достатнім для з'ясування багатьох інших явищ, які свідчать про виняткову близькість культури пізньопалеолітичного населення Чехословаччини та Східної Європи. Таких досить характерних фактів можна було б навести дуже багато. Це стосується особливо і насамперед всього того, що безпосередньо пов'язане з образотворчим мистецтвом, а також з деякими специфічними явищами побуту палеолітичних общин у цій частині Європи.

Серед таких особливостей, які могли складатися лише у певному історичному середовищі, насамперед слід, очевидно, вказати на найяскравіший образ пізньосолютрейської епохи — зображення жінки, його чудову схожість у знахідках, з одного боку, з території СРСР — в Костенках, Гагарині, Авдееві, з другого — в Середній Європі, на палеолітичних стоянках Чехословаччини та Австрії.

Ще показовішим у цьому розумінні нам здається інший факт, який належить до тих же зображенень. Це інтересний звичай масового виготовлення подібних, але зовсім маленьких фігурок, що відрізняються дещо спрощеним трактуванням. Такі фігурки, що зображають жінок у звичайній, завжди їм властивій, очевидно, суверо традиційній позі, з усіма їх характерними особливостями, призначались, мабуть, для відправлення певних обрядів. Це підтверджується і тим, що воин завжди зустрічається розбитими, безперечно цілком навмисно, найчастіше розчленованими па дві або на три частини.

При цьому цікаво, що завжди дбайливо зберігалися не тільки окремі частини таких фігурок. Нерідко за їх зразками вже навмисно виготовлялися з того ж м'якого каменю або навіть слонової кости, наслідування жіночим голівкам, торсам з великими грудями або нижній частині фігури. Такі речі використовувалися в цю епоху пізньосолютрейськими племенами, очевидно, як амулети або обереги.

Ці факти встановлені однаково як для Дольніх Вестониць і Павлова в Чехословаччині, так і для Костенок I на Дону.

Маленькі зображення жінок, виготовлені дуже майстерно з глини, і такі ж фігурки тварин в названих вище стоянках Чехословаччини завжди ретельно обпалювалися на сильному вогні до кольору теракти. В Дольніх Вестоницях для цього було призначено виявлене тут спеціальне вогнище.

Варто уважи, що у глиняному тісті таких фігурок звичайно спостерігається значна домішка дрібнотовчені кістки. Важко сумніватися в тотожності тих причин, якими в цьому випадку повинні були керуватися палеолітичні мисливці пізнього солютре в Середній Європі та примітивне землеробське трипільське населення України, яке при виготовленні подібних фігурок, як відомо, доміщувало до їх глини дрібнотовчені зерна хлібних злаків.

Мабуть, як таке саме явище, що свідчить про особливу культову роль вогню, хатнього вогнища у стародавніх жителів Східної Європи, можна розрізняти в знахідку в дослідженому нами палеолітичному житлі в Костенках I вогнища звичайного типу, але вкритого товстим шаром перепаленої залізної руди. Загальновідоме обрядове значення мінеральної фарби, найчастіше вохри, в усіх первісних племен, в тому числі і у пізньопалеолітичного населення Європи.

Можна було б вказати і на багато інших фактів, що прямо і безпосередньо свідчать на користь існування якихось глибоких загальних історичних джерел культури у пізньопалеолітичних обшинах Середньої та Східної Європи, зокрема району Костенок.

З них особливо можна відзначити наявність на всіх названих поселеннях чудових знарядь типу справжніх сокир, тесел, мотик — з простої

або слонової кости. Нерідко подібні знаряддя, наприклад в тих же Костенках, за своєю технічною досконалістю близько нагадують подібні знаряддя значно пізнішого часу — спохи неоліту.

Такі інструменти були, очевидно, дійсно цілком необхідними під час спорудження великих жител, які в цій частині Європи становлять одну з найяскравіших особливостей цієї пізньопалеолітичної культури.

Слід зазначити, що подібні житла, відповідні набори знарядь, а також багато інших елементів тієї ж культури досі лишаються цілком невідомими поза згадуваною нами групою пам'яток Середньої та Східної Європи.

Цілком доречно поставити питання про те, що саме в реальних історичних умовах, за 20—25 тисяч років до нашого часу, в кінці льодовикової доби, могло так близько, так тісно зв'язувати населення таких, здавалося б, взаємно віддалених територій.

Насамперед це були, як можна уявити, умови мисливського господарства, оскільки, очевидно, лише порівняно неширока прильдовикова смуга Середньої та Східної Європи з її відкритими лесовими степовими просторами, що чергувалися з окремими ділянками тундр та розкиданими тут островками лісу, повинна була бути головною ареною постійних половань первісних племен на блукаючі тут величезні стада мамонтів та інших травоїдних тварин.

Пізньопалеолітичне населення Чехословаччини, як і території, розташованої далі на схід, — між Дніпром і Доном — було дуже рухомим, незважаючи на наявність тут скрізь осілих зимових поселень.

Про це свідчить, наприклад, такий факт. Відомо, що в Чехословаччині відсутні власні місцевонаходження високоякісного крейдяного кременю. Але все ж такий щільний темний крейдяний кремінь, як встановлено, балтійського походження, стає тут основним матеріалом для виготовлення знарядь праці, починаючи саме з епохи Пржедмості, Павлова, Дольніх Вестониць. Очевидно, подібний матеріал в пізньосолютрейський час міг здобуватися людиною тільки серед валунів, принесених північним льдовиком, десь, мабуть, в межах сучасної Німецької Демократичної Республіки або Польщі. Таким чином, шукаючи цю цінну сировину, стародавні жителі Чехословаччини повинні були здійснювати регулярні експедиції на північ, головним чином, мабуть, по долині Одера, через Моравські ворота.

Подібне явище мало місце і в Костенках, куди крейдяний кремінь, видимо, доставлявся звідкись із заходу, найскоріше з долини Оскола.

Відомо також, що на схід від Карпат, в напрямку до Дону, такий високоякісний крейдяний кремінь зустрічається лише в певних місцях, в тому числі, наприклад, по течії Дністра та в Західній Волині, далі по Десні та в районі Оскола. Експлуатація таких місцевонаходжень населенням цілих великих навколоїнніх районів сама по собі не могла не стати однією з важливих причин, які сприяли постійному зв'язку жителів навіть віддалених територій.

Ми вже бачили, як склалася і зросла в умовах Середньої Європи на певному історичному ґрунті чудова культура пізньосолютрейських племен часу Пржедмості, Павлова, Дольніх Вестониць.

Численні факти, які свідчать про близькість пізньосолютрейської культури Середньої та Східної Європи, що відомо по Костенках I, Авдеєву, Гагаріну, примушують припускати, що і тут, на нашій території, пізньосолютрейське суспільство в попредній час повинно було пройти такий самий або близький шлях розвитку, початок якого слід шукати в умовах мустєрської епохи.

Якщо до недавнього часу на ці і подібні питання ми не могли б дістати відповідь, яка якоюсь мірою задовольняла б нас у зв'язку

з повною відсутністю необхідних для цього фактичних даних, то тепер відкриття в Костенках найдревніших слідів життя, пов'язаних з найнижчими горизонтами масових відкладень, цілком підтверджує обґрунтованість таких висновків.

В усіх цих ранніх культурних комплексах району Костенок їх оброблений кремінь має цілком такий самий характер, як і в типових селетських поселеннях північної Угорщини і Чехословаччини.

Звідси ми можемо тепер уже твердити з цілковитою певністю, що пізньосолютрейська культура на захід і на схід від Карпат, в мальовничих долинах Ельби, Одера та притоках Дунаю, з одного боку, і на Дніпрі та на Дону — з другого, склалися на одній і тій же основі, на ґрунті одних і тих же історичних традицій.

Отже, виходячи із спостережень, проведених за останні роки в районі Костенок, ми і на нашій території повинні будемо визнати реальність того типу розвитку культури пізнього палеоліту, характерного для Середньої Європи, який можна назвати східносолютрейським або селетським.

Тим цікавіше, що на тій же території Подоння, де знаходиться с. Костенки з його багатошаровими пам'ятками пізньопалеолітичної культури, одночасно з селетською, як це тепер з'ясовується, існувала також інша культура, в якій не вдається виявити нічого спільногого з добре нам відомим східним солютре або селетом.

Найкраще цю нову культуру ми знаємо нині в Костенках по другому культурному горизонту добре відомої Тельманської стоянки.

Варто уважи, що в той час як верхній, пізніший, перший горизонт Тельманської стоянки дає звичайні для селетських пам'яток Середньої та Східної Європи характерне поєднання мустъєрських та солютрейських виробів з каменою, другий, тобто, очевидно, раніший горизонт тієї ж стоянки являє собою загалом вже цілком іншу картизу.

Тут немає і натяку на техніку мустъє або селету. Немає і ознак будь-якої архаїчності, примітивності в прийомах виготовлення або у формах знарядь з кременю. На перший погляд, судячи з обробленого кременю, він уявляється типовим не для ранньої пори пізнього палеоліту, а скоріше для його заключного етапу — культури пізнього мадлену.

Така несподівана і позрозуміла на перший погляд обставина цілком заплутала дослідника цієї найцікавішої пам'ятки О. М. Рогачова, яким у післявоєнні роки зроблено дуже багато у справі розкриття чудових археологічних багатств цього району.

Ця обставина примусила О. М. Рогачова, як у свій час послідовників Мортільє у Франції після спостережень Брейля, цілком відмовитися від уявлення про якусь загальну закономірність у розвитку пізньопалеолітичного суспільства та його культури.

О. М. Рогачов пішов ще далі. Він взагалі відмовився від визнання будь-якої пізnavальної цінності за фактами, що стосуються області палеолітичної культури, як основи відтворення історичного процесу.

В одній з своїх останніх статей¹ О. М. Рогачов так і пише, що ні форми кремінних знарядь, ні склад інвентаря в цілому ніяк не можуть самі по собі бути основою для визначення часу тих або інших пізньопалеолітичних поселень, іншими словами — їх місця в історичному процесі.

Історичне розміщення пам'яток пізнього палеоліту, історична періодизація їх, з точки зору О. М. Рогачова, можуть будуватися тільки

¹ Див. «Советская этнография», 1955, № 1.

на даних природознавства, на даних стратиграфії насамперед, тобто тільки на спостереженнях геологічного та інших, подібних порядків.

Такі погляди самі собою не можна вважати ні новими, ні оригінальними. На них навряд чи потрібно було спинятися, якби вони не виходили у даному випадку від О. М. Рогачова, заслуги якого відомі досить добре.

Нині не становить особливих труднощів визначити вік та історичну приналежність другого горизонту Тельманської стоянки, який викликає такі суперечки та непорозуміння серед радянських палеолітознавців. Для цього немає потреби звертатися до геології або інших природознавчих дисциплін. Це пам'ятка, в якій треба вбачати пряму і найближчу аналогію оріньյакським місцевознаходженням Південної Франції, які звернули на себе у свій час увагу Брейля.

Аналогічний інвентар для ранньої пори пізнього палеоліту нам досить відомий тепер в Західному Середземномор'ї, особливо по гротах Грімальді біля Ментони. Ця пам'ятка і може бути найкраще визначена як грімальдійська. Появу стоянок з «індустрією» грімальдійського типу в Східній Європі, зокрема в районі Костенок, можна пояснити лише проникненням в середовище північних, селетських племен вже в якусь ранню добу пізнього палеоліту окремих груп середземноморського населення з культурою особливого, південного складу.

Подібне ж явище нині, судячи з останніх, ще не опублікованих знахідок, видимо, вдається спостерігати і в Угорщині, принаймні в її більш південних районах.

Ми можемо, таким чином, підвсти вже деякі підсумки. Крім зони розселення північних, східносолютрейських племен вздовж меж льодовикового ландшафту, внаслідок чого на території Середньої та Східної Європи, в помірних широтах складається особлива солютрейська культура, вдається встановити і інший південний шлях таких саме переселень.

Існування цього другого, південного шляху, піні знаходить документальне підтвердження у факті відкриття (влітку 1954 р.) в тому ж районі Костенок, на стоянці Маркина Гора, в її глибоких шарах, чудової збереженості кістяка з добре вираженими рисами негроїдного фізичного типу, який досі був нам відомий у пізньому палеоліті Європи тільки по негроїдних кістяках, знайдених в одному з гротів Грімальді та описаних французьким антропологом Верно.

Цікаво, що цей негроїдний тип в районі Костенок, так само як і в гротах Ментони, в пізній час у верхніх шарах змінюється похованнями із звичайними ознаками, характерними для європейських кроманьонців.

Із сказаного можна зробити лише той висновок, що історична доля первісного населення Європи в епоху, що пас, цікавить, була значно складнішою, змістовнішою і цікавішою, ніж це здавалося нам ще зовсім недавно. Історичний процес в епоху пізнього палеоліту ми вже не можемо собі уявити так схематично і прямолінійно, як це було ще кілька років тому.

Подібні спрощені погляди у світлі того, що зроблено за останні роки, особливо в Чехословаччині та СРСР, здаються нам тепер вже цілком застарілими.

В цьому, на наш погляд, основне значення відкрить, зроблених в Костенках.

Метою даної статті було також показати, що ці відкриття не можуть бути пояснені та правильно зрозумілі без врахування характеру історичного процесу в цілому.

П. П. ЕФИМЕНКО

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Резюме

В статье рассматривается один из узловых вопросов исторической периодизации позднего палеолитического общества на территории Восточной Европы, а именно вопрос о историческом содержании ориньяка и солюtre.

Автор рассматривает материалы, добытые на стоянках района Костенок на Дону, сопоставляя их с стоянками Центральной Европы типа Пржедмости. Эти материалы свидетельствуют, что в так называемом ориньяке и солютре, охватывающих первую половину позднего палеолита Европы, следует видеть не две археологические эпохи, идущие одна за другой, а два целиком различных исторических образования, возникших и развивавшихся параллельно, с присущими каждому из них своеобразными археологическими особенностями.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРО ЕТНІЧНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Черняхівська культура, яка привертає нині велику увагу дослідників, була вперше відкрита В. В. Хвойкою в кінці минулого століття. Тепер кількість відомих пам'яток черняхівської культури лише на території УРСР обчислюється сотнями; до цього слід додати ще пам'ятки, відомі за межами УРСР — на території Молдавської РСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії та ін. В деяких місцях, археологічно краще обстежених, поселення цієї культури (розміри деяких з них довжиною досягають понад 1 км) розташовані дуже густо і тягнуться вздовж берегів річок майже безперервною смugoю.

Коли до цього додати, що черняхівська культура відбиває досить високий для свого часу рівень історичного розвитку, який характеризується поширенням орного землеробства, наявністю розвиненого ремесла, грошової торгівлі, значним розвитком майнових відносин, що приводили до все більшого поглиблення майнової нерівності, широкими торговельними і культурними зв'язками з сусідніми племенами і більш віддаленими крайнами (наприклад, з Римською імперією) та ін., — то стане цілком ясним, що племена цієї культури не могли не лишити помітного сліду в історичному розвитку Східної Європи.

Тимчасом питання про місце черняхівської культури в розвитку Східної Європи лишається її досі пайбільш спірним і викликає найбільші суперечки між дослідниками. Одним з центральних питань, безпосередньо пов'язаних з цією проблемою, є питання про етнічну принадлежність черняхівської культури.

В. В. Хвойка відкриту ним культуру визначав як давньослов'янську і розглядав її як безпосереднього попередника культури Київської Русі, спираючись при цьому на такі ознаки, як поховальний обряд, характер речового інвентаря та ін.¹. Однак в буржуазній літературі набула більшого поширення гіпотеза про готську принадлежність черняхівської культури, яка, незважаючи на повну відсутність будь-якої позитивної аргументації, виявилася надто живучою і існувала протягом довгого часу. Радянські дослідники, відкинувши готську теорію, знову висунули тезу про принадлежність черняхівської культури давнім слов'янам.

В останній час, однак, питання про етнічну принадлежність черняхівської культури знову стало предметом посиленого обговорення, причому, здавалося, загальновизнана і незаперечна теза про принадлежність цієї культури слов'янам деякими дослідниками береться під

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190; Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.

сумнів або й прямо заперечується¹. Тому це питання знову набуває актуальності, тим більше, що деякий новий матеріал, одержаний внаслідок досліджень за останні роки, дає багато нового для розуміння історико-культурного розвитку Східної Європи на початку нашої ери.

Зокрема, у степовому Причорномор'ї виявлено багато пам'яток, у керамічному комплексі яких є група характерного сірого гончарного посуду, дуже близького черняхівському. Це — пам'ятки Ольвійської периферії (типу Снігурівки, Афанасіївки та ін.), так звані городища Низового Дніпра (Любимівка, Козацьке та ін.) та пов'язані з ними поселення (Берислав, Дудчани) та ін. Одночасно деякі вияви, що подекуди нагадують черняхівські, були відкриті в Криму (Інкерман, Чорноріччя та ін.).

Спочатку ці матеріали викликали тенденцію поширити слов'янську територію далеко на південь і південний схід, включаючи сюди все степове Причорномор'я, Крим та ін.². Останнім часом намітилася протилежна тенденція — заперечення етнічної єдності черняхівської культури. Тепер серед частини дослідників поширюється гіпотеза, що черняхівська культура становить складне явище, яке покриває собою кілька етнічних угруповань Східної і Центральної Європи, серед яких були не тільки слов'яни, а й інші групи племен: сармати, фракійці та ін.³.

У зв'язку з цим важливим завданням є уточнення території черняхівської культури. Очевидно, що для розв'язання цього питання недостатні якоєсь однієї або кількох рис (наприклад, поширення сірого гончарного посуду, який на початку нашої ери міг бути у вжитку в етнічно різних племен), але потрібно врахування всього комплексу ознак, що складають характеристику черняхівської культури.

Територія черняхівської культури загалом відповідає лісостеповій смугі Східної і Центральної Європи.

Північна межа цієї території визначається досить добре і загалом точно відповідає границі між зонами Лісу і Лісостепу. В межах СРСР вона проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський—Луцьк—Ровно—Житомир—Стугна; в більш західних районах територія черняхівської культури охоплює Малу Польщу, не поширюючись на основну територію Великої Польщі (приблизно до широти Лодзі—Любліна—Холма). На північ від цієї границі на території Польщі були поширені пізні пам'ятки пшеворської культури, синхронні черняхівським, а на території Прип'ятьського Полісся — поки що слабо досліджені пам'ятки типу Корчак — Запасіка. Синхронність останніх черняхівській культурі засвідчена знахідкою типової миски черняхівського типу в одному з поховань Корчакського могильника та окремих уламків кераміки черняхівського типу в житлі, розкопаному на Запасіці. Отже, територія Прип'ятьського Полісся виходить за межі поширення пам'яток черняхівського типу.

Дещо складніше стоять справа з визначенням південної границі території черняхівської культури. У західних районах вона в основному співпадає з Карпатським хребтом і проходить вздовж північних рубежів Римської Дакії. Далі на схід вона — знову ж за Карпатським хребтом — повертає на південь і охоплює попізня Дунаю і Дністра, де пам'ятки черняхівського типу також відомі, але поки що слабо досліджені.

¹ М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Научн. сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (Тезисы докладов по сессии историч. наук), Л., 1956, стор. 3—6.

² П. Н. Надинский, Очерки по истории Крыма, ч. I, Симферополь, 1951.

³ П. Н. Третьяков, Спорные вопросы этнического развития восточных славян, Тезисы докладов на сессии ОИИ и ИИМК АН СССР в 1955 г., М.—Л., 1956.

Питання про південні кордони черняхівської культури на території Наддніпрянщини в останній час привертає спеціальну увагу дослідників¹. З'ясовується, що Степове Причорномор'я до території черняхівської культури вже не належить: розташовані тут пам'ятки типу Снігурівки, Любимівки, Берислава, незважаючи на те, що в них іноді зустрічається кераміка, схожа з черняхівською, за рядом інших ознак дуже виразно відрізняються від черняхівських. Різниця полягає у типі поселень (на відміну від черняхівської культури тут поряд з відкритими поселеннями існують і городища); в характері жилих споруд (кам'яне будівництво, зовсім невідоме в більш північних районах); у поховальному обряді (наявність в степових могильниках типу Миколаївки поховань у підбоях і катакомбах, зовсім не характерних для черняхівської культури), а також і в речовому інвентарі, зокрема і в кераміці. Сіроглиняний гончарний посуд умовно черняхівського типу складає лише незначну частину керамічного комплексу, характерного для пам'яток снігурівсько-любимівського типу. Та й у цьому посуді можна відзначити певні відмінності, на що звертає увагу ще О. А. Спицин, який підкressлював загальну близькість кераміки Миколаївського могильника ольвійському матеріалу².

Отже, пам'ятки Степового Причорномор'я типу Снігурівки і Любимівки становлять своєрідний культурний вияв, за деякими ознаками схожий з черняхівською культурою, але загалом виразно відмінний від неї, і пов'язаний зовсім з іншим населенням. Очевидно, його слід пов'язувати з скіфо-сарматськими племенами причорноморських степів, які у другій половині I тисячоліття н. е. переходили до осілого життя.

Пам'ятки снігурівсько-любимівського типу відомі поки що в південній частині Степового Причорномор'я. Більш північні райони Степу становлять смугу без виразних ознак осілого життя: територія масового поширення пам'яток черняхівської культури починається вже від границі між зонами Степу і Лісостепу. На південь від цієї границі поки що відомі лише дві окремі групи пам'яток черняхівської культури, винесені в Степ: вздовж правого берега Дніпра в районі Надпоріжжя (Лоцманська Кам'янка, Волоське, Микольське, Августинівка, Привільне, Федорівка та ін.) та в районі Нікополя (Кут, Грушівка, Кам'янка, Гаврилівка та ін.). Обидві ці групи пам'яток з врахуванням їх відособленості нині розглядаються як сліди просування окремих груп лісостепового населення на південь³.

Західні межі черняхівської культури сягають до південно-західної Польщі, де відомі пам'ятки типу Тропішова, Даловіци⁴ та ін., останнім часом інтенсивно досліджувані в районі будівництва Нової Гути; до північно-західної Словаччини, де пам'ятки, ідентичні черняхівським, відомі, але поки що майже не опрацьовані. На певному етапі історичного розвитку (важко визначити точну дату цього процесу) пам'ятки черняхівського типу з'являються ще далі на захід — на території Моравії (Шаратіци, Великі Немчиці та ін.)⁵.

Найменш точно при сучасному стані польових досліджень визначаються межі території черняхівської культури на сході. Деякі дослідники⁶ вважають, що на Лівобережжі Дніпра на початку нашої ери

¹ Доповідь А. Т. Брайчевської на VIII конференції ІА АН УРСР.

² А. А. Спицин, Поля погребальних урн, СА, т. X, М.—Л., 1948, стор. 53—72.

³ Див. доповідь А. Т. Брайчевської.

⁴ T. Reymann, Problem ceramiki siwej, na kole toczonej na tle odkryć w górgupach dorzeczu Wiśły, Wiadomości Archeologiczne, t. XIV, Warszawa, 1936, str. 145—175.

⁵ J. Poulik, Jižní Morava, země davných slowanů, Brno, 1948—1950.

⁶ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 7—32.

існували два різні культурні вияви, іноді близькі за матеріальною культурою, але залишені різними групами племен. Один з цих виявів становлять пам'ятки з катакомбним обрядом поховання, що цілком справедливо пов'язуються з сармато-аланськими племенами і розглядаються як попередники пам'яток салтівської культури. Другий вияв становлять пам'ятки власне черняхівського типу, цілком ідентичні правобережним.

Ця думка заслуговує на цілковиту увагу, але вимагає свого дальнього обґрутування, оскільки пам'ятки другого (власне черняхівського) вияву на Лівобережжі поки що дослідженні дуже слабо. До того ж пам'ятки черняхівського типу на Лівобережжі, незважаючи на ретельне обстеження території, відомі у кількості, значно меншій, ніж на Правобережжі. Складність питання підсилюється наявністю на Лівобережжі пам'яток типу Харівки і Беседівки, зовсім відмінних від черняхівських, але синхронних ним і значно поширеніших на тій самій території, що й черняхівські. Дослідники вважають ці пам'ятки за проміжну ланку між зарубинецькою та роменською культурою¹; якщо погодитися з цим, для пам'яток черняхівського типу не лишиться місця в місцевій традиції культурного розвитку на протязі всього I тисячоліття н. е. У зв'язку з цим виникає питання, чи не є пам'ятки черняхівського типу на Лівобережжі прийшлим елементом, у своєму генезисі пов'язаним з більш західними землями?

Всі ці питання повинні бути розв'язані або уточнені на підставі дальших польових досліджень, але врешті решт мають другорядне значення для розглядуваної проблеми про етнічну принадлежність черняхівської культури.

У кожному разі, основна територія поширення черняхівської культури охоплює на заході Малу Польщу, північно-східну Словаччину, Верхню і Середню Наддністрянщину, Півічне Прикарпаття, Поділля, лісостепову (південну) частину Волині і лісостепову частину Середньої Наддніпрянщини.

Генетичні основи черняхівської культури знаходяться на цій території в місцевому культурно-історичному середовищі. Спочатку єдиною генетичною основою черняхівської культури вважалася зарубинецька культура. В. В. Хвойка, а за ним і інші дослідники вважали пам'ятки зарубинецького і черняхівського типу хронологічними ланками єдиної «культури полів поховань»². Пізні недостатність і неточність цієї гіпотези є очевидною: стає ясним, що, з одного боку, не скрізь пам'ятки зарубинецького типу передують пам'яткам черняхівського типу, а з другого — на певних територіях зарубинецька культура не переходить у черняхівську. В останній час внаслідок робіт, проведених у Верхній Наддніпрянщині, ця думка набуває свого остаточного обґрутування. Зарубинецька культура становила широке історико-культурне явище, що охоплювало великі простори, і мало кілька локальних варіантів. З них середньодніпровський варіант, представлений такими пам'ятками, як Зарубинці, Корчувате та ін., переходить на початку нашої ери у черняхівську культуру. Інші варіанти мали шлях розвитку, відмінний від середньодніпровського.

Другим попередником черняхівської культури був південноролинський варіант піщеворської культури, поки що, правда, мало досліджений. Переростання піщеворської культури в черняхівську на Волині засвідчено рядом пам'яток перехідного типу, які мають риси як однієї, так і другої

¹ Д. Т. Березовель, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП, т. V, К., 1955, стор. 49—66.

² В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

культури (Дерев'яне, Городище та ін.)¹. Так само на території Малої Польщі відбувався процес переростання місцевого варіанта ранньої пшеворської культури у пам'ятки типу Даловіци-Тропішова.

Нарешті третьою генетичною основою черняхівської культури була липицька культура, поширенна у Наддністрянщині, в надрах якої деякі риси майбутньої черняхівської культури (наприклад, сірий голчарний посуд) з'являються раніше, ніж в інших місцях. Зв'язки липицької культури з черняхівською також засвідчені пам'ятками, що мають риси як однієї, так і другої; взагалі, здається, більшість відомих поселень черняхівської культури на Наддністрянщині в нижніх шарах має липицькі риси².

Утворення черняхівської культури припадає на час близько II ст. н. е. Ця нижня дата не зустрічає заперечень з боку дослідників. Складніше з визначенням верхньої дати. В. В. Хвойка датував досліджені ним перші пам'ятки часом II—V ст. н. е., але припускає можливість поширення хронології культури й на пізніший час³. Прибічники готської теорії заперечували існування черняхівської культури після рубежу IV—V ст. з метою приведення хронології пам'яток черняхівського типу у відповідність з хронологією перебування готів у Причорномор'ї. Остання дата стала традиційною в літературі.

Тимчасом в післявоєнні роки дослідниками, що працюють в галузі черняхівської культури, був зібраний деякий матеріал, що свідчить про існування черняхівських пам'яток пізніше рубежу IV—V ст. Тепер аналогічний перегляд прийнятої схеми проводиться у польських і чеських археологів. Проте висунута думка про існування черняхівської культури пізніше рубежу IV—V ст. викликає заперечення з боку іншої частини дослідників, які або просто заперечують всяку можливість існування цієї культури у післягунинські часи (М. І. Артамонов, Г. Ф. Корзухіна, І. І. Ляпушкін⁴), або, не відкидаючи такої можливості, висловлюють сумніви щодо деяких конкретних аргументів на її користь⁵. При такому становищі єдінство думок може бути досягнута лише внаслідок проведення нових польських досліджень пізніх пам'яток черняхівського типу, але розбіжність в думках між окремими дослідниками не звільняє нас від необхідності використовувати хоча б у попередньому плані той матеріал, який є в наявності.

Більшість поселень і могильників черняхівської культури не має індивідуальної дати, заснованої на знахідках добре датованих речей і хронологічно визначається на підставі загальної дати всієї культури в пілому. Серед пам'яток, які датуються на підставі конкретних знахідок, значна частина належить до V — початку VII ст. н. с.

Так, з підкурганним похованням черняхівського типу в Ромашках пов'язана знахідка характерних фібул з емаллю⁶. На Ягнятинському

¹ Матеріали Луцького обласного та Київського історичного музеїв.

² Н. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

³ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

⁴ М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Науч. сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (Тезисы доклада по секции ист. наук), Л., 1956, стор. 3—6; Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, т. XXII, М., 1955, стор. 61—82; И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 7—32.

⁵ Э. А. Сыманович, О датировке поселений первых веков нашей эры в Лукс-Врублевецкой, КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 23—32; Л. С. Клейн, Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научн. конф. ИА АН УССР, СА, т. XXII, М., 1955, стор. 257—272.

⁶ Архів ЛОІІМК, Справа № 29/1900; Древности Поднепровья, вип. IV, К., 1901, табл. VII, 196—197; табл. IX, 198.

поселені, в житлі, під шаром печини від згорілих стін, знайдена амфора ранньосередньовічного типу¹. Правда, деякі дослідники порівнюють її з пізньоримськими амфорами IV—V ст. і на цій підставі заперечують її датування ранньосередньовічним часом. Але ці аналогії безпідставні: ягнятинська амфора не належить до пізньоримського типу, про що свідчить порівняння характеру шийки (якщо амфори IV—V ст. мають високу конічну шийку з високими нахиленими ручками, ягнятинська амфора має шийку низеньку, циліндричну, з низькими круглими ручками). Л. С. Клейн, зокрема, при всьому бажанні понизити дату цієї амфори, зміг лише висловити припущення про можливість її датування не лише VI—VII, але й V ст. н. е.². Але така поправка мало змінює становище: якщо й припустити, що амфора дійсно була виготовлена десь у кінці V ст., датування поселення післягунськими часами лишається в силі; цьому не суперечить і інший матеріал (фібули, характер кераміки та ін.).

На поселенні в Луці-Брублевецькій знайдені фібули, які М. Ю. Смішко називає «уткоподібними» і на підставі добре датованого Фрауенбурзького скарбу датує VI—VII ст.³. Це датування також викликає заперечення з боку деяких дослідників. Е. О. Симанович присвятив цьому питанню спеціальну статтю, де зібрав багато аналогій, які, на його думку, свідчать про більш ранню дату цих фібул⁴. Але все це — так звані фібули з високим держаком — тип зовсім інший, ніж «уткоподібні» і більш ранній від них, що врешті змушений визнати і сам автор. Тому, гадаємо, запропонована М. Ю. Смішко аналогія Фрауенбурзького скарбу і разом з нею дата VI—VII ст. лишаються у силі.

Такі самі фібули були знайдені у пам'ятках черняхівського типу на Наддністрянщині ще в ряді пунктів: в Жабинцях⁵, Псарях⁶, Городничі⁷. В останній було також розкопано поховання, в якому знайдено фібули IV—V ст., і скляний кубок з емаллю, подібний до кубків V—VI ст. н. е.

У Мишкові розкопано могильник черняхівського типу з пізніми ювелірними виробами, серед яких є, між іншим, псевдокрученій перстень з вільними звуженими кінцями, який не може датуватися часом раніше VII ст. н. е.⁸. У Підкарпатті існує ціла група так званих «підкарпатських курганів», яка датується III—VI ст.⁹. Верхня дата визначена на підставі деяких конкретних знахідок. Наприклад, одне з поховань у Мішині датується VI ст. за допомогою двоштикової рівносторонньої фібули. Вивчення культури підкарпатських курганів дозволило їх досліднику М. Ю. Смішку виділити у західних областях УРСР групу пізніх пам'яток черняхівського типу, що відносяться до середини I тисячоліття н. е. (Костянець, Мирогоща, Вікнини Великі, Неслухів, Максимівка та ін.)¹⁰.

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 153—176.

² Л. С. Клейн, вказ. праця, стор. 260.

³ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁴ Э. А. Симанович, О датировке поселений первых веков нашей эры в Луцко-Брублевецкой. КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 23—32.

⁵ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁶ К. Надацек, Kultura dorzecza Dniesłri w epoce cesarstwa rzymskiego, Mat. antrop.-archeol. i etnogr., т. XII, Kraków, 1912, стор. 23—33.

⁷ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁸ I. Ossowski, O grobach nieciałopalnych w Myszkowie, Zbiór wiad. do antrop. krajowej, т. XV, Kraków, 1891.

⁹ М. Ю. Смішко, Культура підкарпатських курганів (Рук. в ІА АН УРСР).

¹⁰ М. Ю. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 189—205; Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, К., 1952, стор. 337—378.

На поселенні у Костянці була знайдена пізня арбалетна фібула з плоскою спинкою, аналогії якій маємо в тому ж Фрауенбурзькому скарбі, а в Середній Наддніпрянщині — на поселенні в Ягнятині, також пізньому. Це підтверджує відносно пізню дату поселення в Костянці.

В с. Білосток на Волині, за даними Луцького музею, на поселенні культури полів поховань була знайдена підвіска у формі лунниці з стилізованим зображенням кінських голівок, яка може бути віднесена до середини I тисячоліття н. е. Скарб VI—VII ст., знайдений в с. Росава, знаходився в характерній посудині (глечику) черняхівського типу. На могильнику черняхівської культури в с. Данилова Балка Е. О. Симанович виділяє групу пізніх поховань, які він на підставі знахідки римської монети IV ст. — дуже потертої і перетвореної на привіску (отже, яка використовувалась дуже довго — напевно не менше століття) — відносить до V—VI ст.¹.

Внаслідок обстеження місць знахідки Мартинівського і Малоржавецького скарбів, проведеного в 1947 р. Н. В. Лінкою, з'ясувалося, що в обох випадках знахідки скарбів пов'язуються з поселеннями черняхівського типу, причому ні безпосередньо на цій території, ні в околицях, ціяких інших пам'яток, з якими можна було б їх пов'язувати, немає². Отже, ці скарби можуть бути пов'язані лише з зазначеними поселеннями черняхівського типу.

Пізні пам'ятки черняхівського типу відомі і на Лівобережжі Дніпра. Так, в с. Заміське спіральна «очкоподібна» підвіска, характерна для старожитностей VI—VII ст. н. е., була знайдена на поселенні черняхівської культури. В с. Коровинці, також на поселенні черняхівського типу, була знайдена характерна ранньосередньовічна амфора. Навіть І. І. Ляпушкін, який взагалі заперечує існування черняхівської культури на Лівобережжі після кінця IV ст., для поселення в Коровинцях згоден зробити виняток³.

Отже, маємо понад півтора десятка пам'яток черняхівської культури, які на тій або іншій підставі можуть бути датовані часом V—VII ст. н. е. Важко уявити собі, щоб в усіх цих фактах була випадковість. Наведені матеріали, гадаємо, дають достатні підстави для твердження про існування черняхівської культури принаймні до VI — початку VII ст. н. е. Цей висновок підтверджується і наявністю деяких рис черняхівської культури в пам'ятках більш пізнього часу — VII—VIII ст. (правда, поки що відомих в незначній кількості). Так, на Пастирському городищі VII—VIII ст., у добре датованих і фіксованих комплексах зустрічається характерний сіроглиняний посуд, ідентичний черняхівському, який тут, проте, складає лише частину керамічного комплексу. В деяких об'єктах (наприклад, в житлі № 16) знайдені посудини, які піддаються повній реставрації, отже, вважати, що вони випадково потрапили до комплексів VII—VIII ст., немає підстав.

Таким чином, загальну хронологію черняхівської культури можна визначити між II і половиною VII ст. н. е.

Визначення території і хронології черняхівської культури розв'язує і питання про етнічну приналежність цієї культури. Звідси, зокрема, випливає неможливість пов'язання її з готами, насамперед через повну невідповідність ареалу її поширення і часу існування — тій території, де готи засвідчені історично, і часу їх перебування у Причорномор'ї. Насправді готи, за історичними відомостями, займали Північне Причор-

¹ Э. А. Симанович, Погребения V—VI в. н. э. у с. Данилова Балка, КСИИМК, в. XIVIII, М., 1952, стор. 62—70.

² Н. В. Лінка, Розвідка в Канівському районі, АП, т. III, К., 1952, стор. 99—105.

³ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры после погребений первой половины I тысячелетия н. э. Дніпровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 18.

номор'я, Крим, почасти — Північний Кавказ (готи-тетраксити). Пере-бування готів у Лісостепу є дуже сумнівним; тимчасом саме степове Причорномор'я, Крим і Кавказ до ареалу черняхівської культури не входять.

Поява готів у Причорномор'ї припадає на III ст. н. е., тимчасом виникнення черняхівської культури належить до більш раннього часу. Пере-бування готів у Причорномор'ї тривало лише до кінця IV ст. В 70-і роки IV ст. вони під тиском гуннів відійшли на захід, пройшли через Подунав'я в Італію і на Піренейський півострів. В Причорномор'ї лишилася купка кримських готів і готів-тетракситів. Але черняхівська культура не зникла в кінці IV ст., а продовжувала існувати пізніше, і навіть ті дослідники, які висловлюють сумнів щодо поширення її хронології на VI—VII ст., не можуть заперечити існування її в V ст.

Проти готської принадлежності черняхівської культури свідчать також її місцеві, східноєвропейські генетичні корені і наступна доля. Характерно, що шлях готів на захід позначений зовсім іншими пам'ятками, ніж черняхівські. Ці пам'ятки відомі широко у Центральній Європі, зокрема на території Угорщини (Пуща-Бакод, Перъямош та ін.)¹. У нас характерним прикладом може вважатися поховання у с. Косино на Закарпатті². Це — поховання з трупопокладенням, з характерним «готським» набором речей — керамікою, виразно відмінною від черняхівської, пластичатими фібулами, характерними сережками, намистом, люстерками, речами з інкрустацією і т. д. Остготські пам'ятки Італії або вестготські в Іспанії мають аналогічний характер³. В Причорномор'ї аналогії їм маємо в Криму (пам'ятки типу Суук-Су, що пов'язуються з Кримськими готами) та на Північному Кавказі (частина поховань Борисівського могильника), які аж ніяк не можуть бути сплутані з пам'ятками черняхівської культури.

З аналогічних міркувань не можна погодитися і з гіпотезами про пов'язання черняхівської культури з сарматами і фракійцями, археологічні пам'ятки яких добре відомі дослідникам.

Інтенсивність і густота розміщення пам'яток черняхівської культури на всій основній території її поширення, безумовно осілий характер її, довготривалість існування і багатошаровість окремих її пам'яток — все це свідчить, що черняхівська культура була культурою основного осілого населення цієї території, а не якихось тимчасових чужинців. Виникає питання, яка саме етнічна частина східноєвропейських племен може вважатися хазяями цієї території і її основним населенням? І тоді думка про слов'янську принадлежність черняхівської культури сама собою стане на порядок денній.

Територія черняхівської культури, безперечно, входила до складу древньослов'янських земель, як про це свідчить дослідження найрізноманітніших джерел — історичних, археологічних, лінгвістичних, статистичних, антропологічних та ін. Л. Нідерле, наприклад, включав до складу найдавніших слов'янських земель Середню Наддніпрянщину, Волинь, Північне Прикарпаття, тобто майже всю територію, зайняту черняхівською культурою⁴; спірною липається хіба що Нижня Наддністрянщина.

Для часу існування черняхівської культури (принаймні другої його половини) маємо цілком певні відомості, що вміщують на всій цій території слов'янські племена антів і склавінів.

¹ I. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, B. I—III, Braunschweig, 1905.

² Матеріали в Ужгородському музеї.

³ N. Åberg, Gothen und Langobarden in Italien, Uppsala, 1923.

⁴ L. Niederele, Rukovéti slovanských starožitnosti, Praha, 1953.

Найважливіші дані про розміщення і локалізацію антів і склавінів маємо у Йорнанда, який пише: «Складіни живуть від города Новіедунума і озера, які називається Мурсіанським, до Дністра, а на півночі — до Вісли. Місце городів у них займають болота і ліси. Анти ж хоробріші з них, живучи на вигині Понта, простягаються від Дністра до Дніпра»¹.

Отже, південною межею території антів і склавінів є Дунай (на цей час слов'янські племена вже встигли просунутися аж до самої течії великої ріки), на відрізку від гирла, яке належало антам, до району гирла Драви, де існувало місто Мурса і де дослідники вміщують Мурсіанське озеро. Західна межа вказаної Йорнандом території лежить дуже близько від західної межі поширення черняхівської культури. Новіедунум, який, очевидно, позначав межу між антами і склавінами, знаходився в Пониззі Дунаю недалеко від дельти. Отже, основну частину течії Дунаю займали склавіні, у антів залишалося саме Пониззя — при Лукомор'ї.

Північною межею країни склавінів Йорнанд називає Віслу (точніше — басейн Вісли, бо напрямок течії цієї ріки — з півдня на північ — не міг бути північною межею). І тут бачимо відповідність вказаних Йорнандом рубежів території поширення черняхівської культури, яка займала верхів'я Вісли, не поширюючись на основу частину її басейну.

Територія антів визначається від Дніпра до Дністра. З приводу цієї вказівки можуть бути застереження, що неясно, яку саме частину простору між зазначеними ріками має на увазі Йорнанд, але тут на допомогу приходять відомості інших древніх авторів, які вміщують антів на північ від гунно-болгарських племен Північного Причорномор'я. Останні займали територію в основному степової смуги, отже, антські землі, не вдаючись в детальне визначення точних меж, приходяться в основному на територію лісостепової смуги, тобто там, де були поширені пам'ятки черняхівської культури.

Повідомлення Прокопія Кесарійського про «незлічені племена антів», які живуть на північ від угіурів², дає підставу багатьом авторам поширити територію антів і на область лівобережного Лісостепу³.

Отже, територія антів і склавінів, як вона виступає на підставі свідчень візантійських авторів, загалом дуже точно співпадає з територією черняхівської культури.

Так само хронологія відомостей про антів і склавінів цілком відповідає хронології черняхівської культури. Датування цієї культури в межах до половини VII ст. робить цілком закономірним пов'язання з носіями її тих відомостей про антів і склавінів, які стосуються їх політичної діяльності в VI — на початку VII ст. н. е. Проте навіть і заперечення деякими дослідниками датування черняхівської культури VI — VII ст. аніскільки не змінює становища, оскільки, звичайно, анти і склавіни існували і до цього часу, про що маємо відомості в джерелах хоч би в того ж таки Йорнанда, який пише про антів і склавінів стосовно IV ст. (часи Германаріха і Вінітара)⁴. Зокрема, до IV ст. належать відомості про гото-слов'янські війни. Згадка імені «ант» у керченському написі III ст. н. е. відсуває «антські часи» ще глибше у минуле.

Відомості Йорнанда про події IV ст. н. с. стосуються знову-таки тих земель, про які йдеться, де тільки і могли відбуватися сутички слов'янських племен з готами. Візантійські автори, описуючи антів і склавінів і локалізуючи їх в зазначеному районі Східної і Центральної Європи, розглядають їх як основне і автохтонне населення цих земель, ані словом не згадуючи про їх можливу появу тут з інших земель. Звичайно,

¹ Jord, De rebus geth., III, 34, 35.

² Prog., De bello goth., IV, 4.

³ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стор. 319—337.

⁴ Jord, De rebus geth., XXIII, 119—120; XLVIII, 246—248.

це було б зовсім неможливо, коли б анти і склавіні з'явилися на ці землі, де вони засвідчені джерелами, лише десь близько VI ст.

Навіть говорячи про анти і склавінів у Подунав'ї, куди вони напевно пересунулися з півночі вже після падіння тут римського панування, візантійці нічого не згадують про цей рух. Звідси можна зробити висновок, що на лівобережжі Дунаю антиські і склавінські племена з'явилися значно раніше початку іхнього руху за Дунай, на територію сучасної Болгарії, принаймні починаючи від III—IV ст. Цей рух у свою чергу простежується на підставі матеріалів черняхівської культури, пам'ятки якої саме від III—IV ст. н. е. починають з'являтися на південь від Карпатського хребта — в Трансільванії і в самому Подунав'ї. Саме від цього часу нам відомі такі могильники, як Марошсентанна, Марош-васаргель, Альдені, Спанцов та ін.¹, які зберігають свій цілком яскраво виявлений черняхівський характер і разом з тим виразно відрізняються від пам'яток місцевого романізованого населення. Одночасно на деяких поселеннях місцевої дакійської культури римського часу (Крістешти)² з'являються черняхівські шари.

Таким чином, бачимо повну територіальну і хронологічну відповідність відомостей про анти і склавінів з даними про поширення черняхівської культури. Це дає можливість етнічно пов'язувати її з древньослов'янськими племенами. Думка про принадлежність черняхівської культури на території Східної Європи антиам, висловлена в 1943 р. Б. О. Рибаковим³, гадаемо, цілком відповідає історичній істині і може бути доповнена лише в тому, що аналогічні пам'ятки, відомі на території Центральної Європи, повинні бути пов'язані з склавінами.

Як відомо, джерела підкреслюють етнічну і культурну спорідненість античних і склавінських племен. Так, Прокопій писав, що «у обох цих варварських племен все життя і закони однакові»⁴, а далі підкреслював, що «у тих і других одна і та ж сама мова, досить варварська, і по зовнішньому вигляду вони не відрізняються одна від одної»⁵. Зневажливе ставлення Прокопія до слов'ян відбиває загальні ставлення візантійців до північних «варварів», але настірливе підкреслення спільноти життя, законів, мови і т. д. між антиами і склавінами заслуговує на спеціальну увагу і підтверджується повною близькістю і тотожністю черняхівської культури східних і західних районів її поширення.

Генетичні корені черняхівської культури, які міцно пов'язують її з місцевими культурно-історичними традиціями, знову-таки визначають її місце в історії саме східнослов'янських племен. Дійсно, слов'янська принадлежність зарубинецької і пшеворської культури нині ні в кого з дослідників не викликає сумніву⁶. Складніше стоїть питання про наддністрийську липицьку культуру, яку деякі дослідники вважають також слов'янською⁷, а інші згодні скоріше зараховувати її носіїв до фра-

¹ I. Kovacs, A Marosszentannai neprvándorlás korai temető, Dolgozatok, III, Kolozsvár, 1912; A Marosvásárhelyi öskori telep, skulh-a-es neprvándorlás-kori temető, Dolgozatok, VI, Kolozsvár, 1915, pp. 226—325; Gh. Stefan, Une tombe de l'époque des migrations, a Aldeni (Dép. de Buzău), Dacia, VII—VIII, Bucureşti, 1941, pp. 217—221; M. Visser, Sântierul Spanișov, Studii și cercetări de istorie veche, 1—2, 1953, pp. 220—239.

² Al. Fereczi, Dare de seamă asupra săpăturilor archeologice dela Cristești, Annalul Com. Monum. istorice secția pentru Transsilv., 1926—1928, Cluj, 1929, pp. 216—217; D. Popescu (i інші), Săpăturile dela Cristești, Studii și cercetări de istorie veche, an. II, I, 1951, pp. 279—283.

³ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 11—12, 1943, стор. 73—80.

⁴ Ргос., III, 14, 22—23.

⁵ Ргос., III, 14, 26—27.

⁶ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953.

⁷ М. Ю. Смирко. Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

кійських племен¹. Не вдаючись в дуже складне і багатограннє питання про етнічний склад населення Прикарпаття і Наддністрянщини в епоху близько рубежу нашої ери, зазначимо, що як би це розв'язувалося це питання, воно не може вплинути на оцінку етнічної приналежності черняхівської культури в цілому. В процесі утворення останньої слов'янські племена втягнули до орбіти свого етногенезу і асимілювали деякі неслов'янські племена, наприклад частину сарматських племен, які жили на території Поросся. І питання про те, чи було населення Наддністрянщини слов'янським ще в останні століття до нашої ери (на користь чого свідчить багато даних), чи в основній своїй масі стало слов'янським лише на початку нашої ери, — в даному винадку не має принципового значення.

Дальший розвиток черняхівських племен свідчить, що їх культура займає значне місце у загальноісторичному розвитку слов'янських племен і відіграла небайдужу роль в утворенні середньовічної культури слов'янських народів. Це питання є найскладнішим з усього комплексу питань, пов'язаних з обговорюваною проблемою, через слабе дослідження слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. с. на тій території, де була пошиrena черняхівська культура. Зв'язки черняхівської культури з більш пізньою слов'янською культурою виявляються в еволюції типу поселень, характері домобудівництва, похоронному обряді, в речовому ішвентарі та ін.

Тип поселень, характерний для черняхівської культури, зберігається і пізніше. Городища IX—X ст. і пізніші — це феодальні замки, і виникнення їх відбиває нові соціально-економічні умови. Але поряд з цими городищами-замками маємо звичайні села, в яких жила переважна більшість населення і які за своїм типом і місцем розташування ідентичні селищам черняхівської культури. Часто вони розташовуються на тих самих місцях, що й поселення черняхівської культури, внаслідок чого ранийсередньовічні шари безпосередньо нашаровуються на черняхівські.

Характерним для черняхівської культури типом житла є наземна будівля з дерев'яними стінами, обмазаними глиною, тобто той тип житла, який продовжував існувати на цій території і в ранньосередньовічні часи. Напівземлянки, характерні для ранньосередньовічної слов'янської культури, також з'являються ще в пізніших пам'ятках черняхівського типу (Лука-Врублівецька, Пражів та ін.). Пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е., як наприклад Пастирське, характеризуються одночасним існуванням обох типів споруд.

Житла, характерні для черняхівської культури, мають здебільшого глинобитні печі, але знову-таки в пізніх її пам'ятках набувають поширення печі-кам'янки (Лука-Врублівецька, Пражів, Слободище та ін.). Такі ж печі-кам'янки у житлах напівземлянкового типу відомі у більшості східнослов'янських пам'яток VII—IX ст. — у найдавніших житлах Пліснеська (VII—VIII ст.), в Липі, на Радванці в Ужгороді та ін.

Отже, традиція в типі поселень і домобудівництві, властива черняхівській культурі, появляється пізніше в пам'ятках східнослов'янської культури другої половини I тисячоліття н. е.

В галузі обряду поховань спільною рисою черняхівської культури і слов'янської культури кінця I тисячоліття н. е. і доби Київської Русі є співіснування трупоспалення і трупопокладення — загалом в тих самих формах. Те, що в київські часи значного поширення набуває обряд поховання під курганами, не може бути підставою для протиставлення

¹ Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів, 1932.

черняхівської культури культурі Київської Русі, оскільки курганий обряд поховань також з'являється ще в пізній період існування черняхівської культури (Підкарпатські кургани, Ромашки, Кривеньке, Михайлівка та ін.). До того ж, на тій території, де була поширенна ця культура, і в пізніші часи існували поля поховань, або могильники з такими маленькими насипами, які не збереглися до наших днів (на це звертає увагу ще В. В. Хвойка¹).

Так само багато спільногого є між черняхівською культурою і слов'янською культурою раннього середньовіччя в галузі речового інвентаря. Зокрема, кераміка, характерна для середньовічної слов'янської культури (основною її формою, як відомо, є опуклобокий горщик з відгинутими назовні вінцями), бере свій початок в черняхівській культурі, що однаково характерно як для східних, так і для західних слов'ян. Це стосується і деяких дрібних деталей. Наприклад, своєрідна форма вінець, характерна для слов'янського посуду IX—X ст. на широких територіях (вінця із зрізаним краєм і так звані «комірцеві»), вперше з'являються в пізніх виявах черняхівської культури (Лохвиця, Жуківці, Лука-Брублівецька, Іванківці, на території Польщі — в Іголомі, Тарнові та ін.). Лінійний і хвилястий орнамент, який становить дуже характерну рису рапніо-середньовічної слов'янської кераміки, також існував уже на посуді черняхівської культури.

Деякі форми посуду, характерні для черняхівської культури, продовжували існувати в пізніші часи в дереві (миски).

Багато спільногого знаходимо також і в інших галузях матеріальної культури антсько-склавінського і ранньо-середньовічного часів. Це стосується і знарядь основних галузей виробництва, як орні хліборобство, основні види ремесла і т. д., і багатьох груп побутового інвентаря. Наприклад, безперервна традиція ювелірного мистецтва на протязі всього I тисячоліття н. е. простежується на підставі ряду хронологічно послідовних археологічних комплексів. Цього не можуть заперечувати і ті дослідники, які не пов'язують черняхівську культуру з культурою Київської Русі і лише намагаються пояснити цю традицію сторонніми впливами², хоча показати джерело цих впливів навряд чи можливо.

Звичайно, ті ознаки, які характеризують черняхівську культуру, не могли залишатися незмінними протягом багатьох століть і внаслідок історичного розвитку матеріальної культури східнослов'янських племен поступово змінювалися. Деякі сторонні культури, які були наслідком сторонніх впливів (наприклад, з боку римської культури) могли взагалі не залишити по собі традиції, інші в нових історичних умовах набирали нових форм; треті виникали як цілком нові явища. Але наявність деяких відмінностей між культурою Київської Русі і черняхівською культурою не дає підстав заперечувати генетичні зв'язки між ними, як і не дає підстав для заперечення єдності розвитку східнослов'янської культури різниця між пам'ятками IX—XIII ст. і більш пізньої доби.

Немає сумніву, що черняхівська культура була не єдиним попередником і джерелом середньовічної слов'янської культури (так само як анти, і склавіни становили далеко не весь великий масив слов'янських племен), але вклад її сюди був дуже важливим і значним. Анти і склавіни становили собою ту частину слов'янських племен, які на початку і в середині I тисячоліття н. е. внаслідок певних історичних причин у своєму історичному розвитку пішли значно вперед у порівнянні з сво-

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

² М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Научн. сессия ЛГУ, 1955—1956 гг. (Тезисы докладов по секции ист. наук), Л., 1956, стор. 3—6; Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, т. XXII, М., 1955, стор. 61—82.

їми більш північними (і тим самим — більш віддаленими від найдавніших культурних центрів) сусідами і родичами. Вважаємо, що завдяки тому, що анти і склавіни стояли на трохи іншому ступені історичного розвитку, а не етнічною віддаленістю пояснюється виразна відмінність характеру черняхівської культури від слов'янських же культур більш північних районів.

Візантійські автори описують анти і склавінське суспільство як таке, що досягло дуже високого рівня історичного розвитку. Для нього, наприклад, характерним є значий розвиток рабовласництва (з використанням рабів у власному господарстві, работогрівлею та іншиими явищами); є натяки на якісь нові форми соціальної залежності, в яких є підстави вбачати певні зародки майбутніх феодальних відносин. Анти і склавіни були об'єднані в сильні союзи племен і мали свою суспільну верхівку, в чиїх руках зосереджувалася влада. В джерелах знаходимо ряд відомостей про антических і склавінських царів, які володіють своєю країною і мають підданих (Бож, Давріт, Мусокій, Ардагаст та ін.); про велимож і старійшин, які оточували цих царів і разом з ними брали участь в управлінні країною та ін. Досить сильною, за численними вказівками джерел, була військова організація анти і склавінів.

Можна сказати, що, крім черняхівської культури, немає іншого культурного вияву відповідного часу на території Східної і Центральної Європи, який відбивав би суспільний стан, подібний до описаного у візантійських джерелах. Всього цього не знайдемо в характеристиці суспільства, яке залишило, скажімо, пам'ятки типу Корчак або лівобережні пам'ятки типу Харівки і Бесседівки, що відбувають пізній етап общинно-родового ладу. Проте все це цілком відповідає стану суспільства черняхівської культури, яке стояло на грани остаточного розкладу первісно-общинних і зародження класових відносин.

Характерний приклад: візантійські джерела неодноразово повідомляють про наявність у анти і склавінів грошового обігу¹. І дійсно, саме у племен, що залишили черняхівську культуру, виникнення грошового обігу і використання монети припадає ще на перші століття нашої ери, про що свідчить велике поширення тут римських монет. Отже, на VI ст. н. е. ця група племен мала вже певну традицію розвитку грошового обігу, в чому не можна не вбачати ще одну відповідність даних про антическу і склавінську суспільність, наявних у творах візантійських письменників, характеристиці суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури.

Отже, і за рівнем свого історичного розвитку черняхівські племена цілком відповідають даним про анти і склавінів, які знаходимо в творах візантійських письменників.

Таким чином, співпадіння території і хронології черняхівської культури з територією і часом історичної діяльності анти і склавінів, генетичні зв'язки цієї культури з більш давніми культурними виявами, які визнаються за слов'янські, і з більш пізньою культурою ранньої Київської Русі; відповідність відомостей візантійських письменників про суспільний лад анти і склавінів характеристиці того суспільства, що залишили пам'ятки черняхівського типу, — все це, гадаємо, дає достатні підстави вважати, що саме племена, які залишили пам'ятки черняхівської культури, відомі в джерелах середини I тисячоліття н. е. під ім'ям анти і склавінів і що, отже, черняхівська культура в основі своїй є слов'янською.

¹ Prog. De bello goth., III, 14, 1—20, IV, 25, 5—6.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Черняховская культура представляет собой весьма яркое явление в культурно-историческом развитии Восточной Европы. Территория ее распространения охватывала южную часть современной Польши, северо-восточную Словакию, Северное Прикарпатье, Волынь, Подолию, Поднестровье и Среднее Поднепровье. Хронология черняховской культуры на основании ряда конкретных находок определяется между II и серединой VII в. н. э. Генетически черняховская культура восходит к культурам зарубинецкой, пшеворской и липицкой, распространенным на этой же территории в предшествующее время. Это определяет и этническую принадлежность черняховской культуры: она не может быть увязана ни с готами, ни с сарматами, ни с фракийцами, потому что ее территория и хронология решительно противоречат такому предположению. Письменные источники помещают на землях, занятых черняховской культурой, антов и склавинов, историческая деятельность которых относится как раз ко времени существования этой культуры. Границы земель антов и склавинов довольно точно совпадают с территорией черняховской культуры. Это дает основание связывать данную культуру со славянскими племенами антов и склавинов, что подтверждается соответствием сведений об этих племенах тому обществу, которое оставило памятники черняховского типа (это касается прежде всего уровня исторического развития). Черняховская культура сыграла существенную роль в сложении средневековой славянской культуры.

В. Й. ДОВЖЕНOK

ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

1

Історію древньої Русі в часи від утворення Київської держави до татаро-монгольської півали звичайно поділяють на два окремі періоди: Київську Русь і період феодальної роздробленості. При цьому під останнім розуміють такий період, коли Київська Русь внаслідок розвитку феодальних відносин розпалась на ряд самостійних феодальних князівств і перестала існувати як держава, Київ втратив значення столиці Русі, а київський князь — роль глави держави. Такого уявлення про період феодальної роздробленості на Русі дотримується багато істориків, які вважають це очевидною істиною, що не потребує доказів. А між тим в дійсності це не відповідає історичним фактам.

Зауважимо, що традиція виділяти окремий період феодальної роздробленості, протиставляючи його періоду Київської Русі, походить з існуючих раніше поглядів на Київську Русь до середини XI ст. як на дофеодальну державу. «Поки тема феодальної роздробленості, — писав С. В. Юшков, — дана держава не є феодальною, а лише дофеодальною. Так, Київська феодальна держава визнається феодальною лише після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), тобто коли вона була поділена між його синами»¹.

Таким чином, з погляду тих істориків, які вважали Київську Русь до середини XI ст. дофеодальною державою, виділення окремого періоду феодальної роздробленості було закономірним і диктувалося поглядами соціально-економічної періодизації; ці історики вважали, що дофеодальному періоду в історії древньої Русі відповідала централізована Київська держава, а з встановленням панування феодальних відносин почалась феодальна роздробленість. Після дискусії з питань періодизації історії СРСР, яка була проведена 1950 р. журналом «Вопросы истории», стало ясно, що поділ історії древньої Русі на дофеодальний і феодальний періоди не відповідає дійсному історичному процесу. Тепер можна вважати доведеним, що панування феодальних відносин на Русі встановилось одночасно з утворенням древньоруської Київської держави; уявлення про Київську Русь до середини XI ст. як про дофеодальну державу було визнано помилковим².

¹ «Вопросы истории», 1950, № 1, стор. 74.

² В. Довженок и М. Брайченский, О времени сложения феодализма в древней Руси, «Вопросы истории», 1950, № 8; В. Пашута, Л. Черепинин, О периодизации истории России эпохи феодализма, «Вопросы истории», 1951, № 2; Об итогах дискуссии «О периодизации истории СССР периода феодализма», «Вопросы истории», 1951, № 3; Л. В. Черепинин, К вопросу о периодизации истории СССР периода феодализма, Изв. Акад. наук СССР, 1952, т. IX, № 2; В. И. Довженок. Про дофеодальный период в истории Руси, «Археология», т. VI, К., 1952; Б. Д. Греков, Генезис феодализма. Приложение к книге «Киевская Русь», 1953; К. Н. Тарновский, Предпосылка возникновения феодализма у восточных славян, «Вопросы истории», 1954, № 4.

Отже, є потреба переглянути і питання про феодальну роздробленість. Чи дійсно це був особливий період, що характеризувався відсутністю державної спільноти країни? Ми усвідомлюємо складність цього питання і не намагаємося розв'язати його у цій статті. Ми ставимо перед собою завдання лише показати, що погляди про період феодальної роздробленості як такий, що характеризувався відсутністю державної спільноти на Русі, суперечать багатьом історичним фактам і викликають серйозні заперечення.

В історії древньої Русі не відомі такі явища, які б поділяли історичний процес від початку Київської держави до татаро-монгольської навали на два окремі періоди — Київську Русь і період феодальної роздробленості. Наявність феодальних князівств, які намагалися стати незалежними від центральної влади Київського князя, і міжусобна феодальна боротьба, чим звичайно характеризують особливий період феодальної роздробленості, є характерними для всієї історії дресьньої Русі домонгольського часу. Недарма серед істориків, що перебільшують значення феодальної роздробленості, так і немає одностайні думки про те, з якого ж часу слід починати цей період і які історичні події свідчать про його початок.

Феодальні князівства є структурними одиницями, складовими частинами середньовічної феодальної держави і з'явились одночасно з виникненням феодальної держави. Історичні джерела свідчать про існування феодальних князівств вже на самому початку Київської держави. Загальновизнано, що такими князівствами були ті соціально-політичні утворення, які згадуються в «Повісті врем'яних літ» і які дістали у істориків називу «літописних племен».

Намагання феодальних князівств вийти з-під влади Києва не є характерною рисою лише окремого періоду феодальної роздробленості. Ці намагання виявляються вже на початку їх існування. Виразником тенденції до відокремлення була феодальна верхівка князівств, що намагалась зберегти свою незалежність і не бажала поділяти владу над місцевим населенням з київським князем. Місцева феодальна верхівка дресьньоруських племен вже в Х ст. всіляко чинила опір київським князям в їх політні об'єднання племен, а коли потрапляла під владу Києва, то намагалася позбутися її. Про те, що такі намагання були дуже сильними, свідчать багаторазові воєнні походи київських князів проти племен, що повторювалися кожним князем від Олега до Володимира. Одне і те ж племінне князівство київські князі приводили до покори по кілька разів. Так, проти деревлян ходив Олег (883 р.) і двічі Ігор (914 і 945 рр.), з родичами воював Олег (885 р.) і Володимир (984 р.), в'ятичів покоряв Святослав (966 р.) і Володимир (981—982 рр.). Те саме можна сказати і про деякі інші племінні князівства.

Прянення великих феодалів до незалежності від Києва обумовлювалося самим характером феодального ладу і феодальної структури держав в епоху середньовіччя. Кожне князівство в дресьній Русі являло собою самодовільоче, замкнене в соціальному і економічному відношенні утворення. Князь всередині князівства користувався необмеженими правами власності і засобами влади. Землі, які йому належали, він міг жалувати іншим, дрібнішим, феодалам, заповідати своїм нащадкам та ін. Князь мав свої укріплені замки, де знаходилася його дружина і апарат вотчинної влади. Крупний князь володів всіма засобами для придушення опору своїх підданих, а також для захисту своїх володінь від нападів інших подібних йому великих феодалів. Він сам з своєю дружиною і з дружинами своїх васалів міг не лише захищати свої володіння, але і чинити напади на володіння інших феодалів.

Будучи незалежним всередині свого князівства як власник території і господар підданих, місцевий князь намагався бути незалежним

і у відносинах з київським князем, тим більш, що така залежність накладала на нього певні обов'язки, які проявлялися у військовій службі і сплаті данини на користь київського князя. Цим пояснюються і ті явища сепаратизму і децентралізації, які є характерними для древньої Русі домонгольських часів, як і для інших держав часів середньовіччя.

Київські князі, крім воєнних санкцій проти непокірних місцевих князів, застосовували і інші заходи, спрямовані на об'єднання окремих князівств навколо Києва і зміцнення своєї влади на місцях. Важливішим з таких заходів була заміна місцевих князів своїми синами або особами з найближчого оточення.

Але боротьба окремих земель за незалежність від Києва не припинилась і тоді, коли на чолі цих земель були поставлені сини київського князя. Особливо гостро ця боротьба проявлялася в періоди, коли замість батька на чолі держави ставав один з рівноправних представників князівського роду.

Після смерті київського князя його сини вели звичайно гостру боротьбу за Київ, а коли одному з них вдавалося досягти своєї мети, інші продовжували боротьбу з ним за незалежність від Києва. Політичної єдності країни київські князі досягали шляхом суворих заходів, що виявлялися часто в фізичному знищенні супротивників. Досить нагадати лише з цього приводу події, що відбулися після смерті Святослава або Володимира.

Також самим характером феодального ладу і політичної структури феодальної держави обумовлювалась і міжусобна феодальна боротьба в Київській Русі, що була характерною рисою політичного життя в кожній країні в часи середньовіччя. Феодалізм, як відомо, характеризується рутинним станом техніки¹. В умовах дуже повільного технічного розвитку виробництва збільшення додаткового продукту могло здійснюватися лише в мінімальній мірі за рахунок удосконалення виробництва і збільшення продуктивності праці. Феодал збільшував свої багатства, привласнюючи у виробника необхідний продукт або змушуючи його збільшувати фізичне напруження і робочий час. Але такий шлях збагачування феодального класу був обмеженим: не можна було відняти у виробника весь продукт, який він виробив, не можна було також без кінця збільшувати фізичне напруження виробника або його робочий час. Тому кожний феодал намагався збільшувати кількість експлуатованого населення. К. Маркс писав з цього приводу: «Могутість феодальних панів, як і всяких взагалі суперенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»². Відомо, що і пізніше феодали обчислювали свої багатства і визначали своє майно саме числом кріпосних душ.

Збільшення кількості підданих визначало разом з тим і розширення підвладної феодалу території, на якій ці піддані проживали. На початковому етапі розвитку феодалізму це розширення окремі феодали здійснювали шляхом загарбання общинних земель. Надалі, коли територія країни була поділена між феодалами на окремі феодальні володіння, вони здійснювали його шляхом воєнного захоплення тих земель, які вже належали певним феодалам. І чим менше лишалось в Київській державі вільних общинних земель, тим сильніше розвивалась міжусобна феодальна боротьба.

¹ Див. В. І. Лесін, Твори, т. III, стор. 157.

² К. Маркс, Капітал, т. II, 1952, стор. 717

В XII ст. посилився процес економічного розвитку Русі, який виявився у підвищенні технічного рівня хлібобутства і смесла, у поширенні торгівлі. У зв'язку з економічним піднесенням Русі в цілому і окремих її частин зростала економічна могутність місцевих князів і бояр, а разом з цим і їх політична незалежність. Місцеві князі міцніше влаштовуються у своїх удільних князівствах, а бояри — у своїх маєтках. Внаслідок цього зростала кількість феодальних князівств, які були спадковими володіннями окремих князівських династій, і посилювалось прагнення цих князівств позбутися залежності від Києва. В самих удільних князівствах збільшилась кількість великих феодальних маєтків, власники яких намагалися стати фактично незалежними від удільних князів.

Але ці процеси не привели і не могли привести до розчленування Київської Русі на незалежні князівства і до ліквідації єдиної древньоруської держави. В XII — першій половині XIII ст. зберігалась єдність країни, що виявлялась в усіх галузях суспільного життя.

В цей період не лише збереглись, але і зміцніли економічні зв'язки між різними частинами країни. Товарне виробництво, яке безумовно існувало в Київській Русі і в XII ст., досягло значних розмірів, воно обумовило розвиток обміну не лише між виробниками різних галузей виробництва, а й між окремими районами країни. Звертає на себе увагу той факт, що в XII ст. стає найбільш помітною господарська спеціалізація окремих районів, що робить обмін між ними життєво важливою необхідністю. Так, наприклад, Новгородська земля, яка виробляла багато товарів для вивозу, разом з тим сама потребувала товарів, що вироблялись в інших районах, зокрема хліба. Новгородський літопис розповідає про довіз в Новгород хліба з південних районів Русі; затримка хлібного підвозу з цих районів викликала підвищення цін на продукти харчування в Новгороді і голод¹.

Про економічні зв'язки між різними районами древньої Русі досить переконливо свідчать археологічні знахідки. На кожному городищі і селищі, на яких проводилися археологічні розкопки, виявлено багато речей, що були привезені з інших місць, часто значно віддалених від даного пункту. У значній кількості і на великій території були поширені предмети, що походили з ремісничих центрів Півднепров'я. В усіх районах Київської Русі завозились з Середнього Придніпров'я скляні браслети, шиферні прясла, трубчасті замки, бронзові натільні хрести, сиколлпіони, скляні буси, різні прикраси з дорогоцінних металів та ін.².

Показовим є поширення скляніх браслетів, що виготовлялися в Києві, і овруцьких шиферних пряслиць. Ці речі обов'язково зустрічаються на кожному древньоруському городищі і селищі незалежно від того, як далеко вони розташовані від Києва або Овруча. Визнаючи ареал поширення скляніх браслетів, Б. А. Рибаков писав: «Перелічити місця знахідок скляніх браслетів — це означає дати повний список руських домонгольських городищ. Від Дорогочина до Мурома і від Ладоги до Білої Вежі і Тмуторокані в усіх шарах Х—XIII ст. зустрічається багато блакитних, зелених, жовтих, фіолетових, чорних, топазових уламків скляніх браслетів. Район збути цілком відповідав виробничому розмаху київської майстерні»³.

Так само дуже великим був ареал поширення шиферних овруцьких пряслиць, який збігається з етнографічними границями руських поселень домонгольського часу⁴.

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, 1950, стор. 25.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 452—471.

³ Там же, стор. 460.

⁴ Там же, стор. 468.

Дуже важливим показником економічних зв'язків між окремими районами Русі домонгольського часу є той факт, що тоді вже існувала загальноруська грошова система, яка безумовно могла скластися лише в результаті тісних і сталих торгових відносин між різними районами країни і не могла б існувати, якби таких відносин не було.

Внаслідок розвитку економічних зв'язків в дрівній Русі зміцнювалась єдність матеріальної культури на всій її величезній території. Якщо в IX—X ст. в матеріальній культурі Русі ще залишались деякі локальні особливості, що були певними пережитками культурних особливостей, характерних для окремих східнослов'янських племен, то пізніше вони зникають цілком і ввесь склад матеріальної культури стає єдиним для всієї Русі. Велика кількість різних речей, які обслуговували господарство, і побут древньоруського народу, стають цілком подібними за технікою виготовлення, формами, деталями обробки і прикрасами, незалежно від того, де вони були знайдені. Немає потреби доводити це твердження, воно є цілком очевидним для кожного, хто обізаний з матеріальною культурою дрівньої Русі.

На протязі XII — першої половини XIII ст. зростала спільність духовної культури дрівньоруського народу. Цей період характеризується поширенням писемності і розвитком літератури і мистецтва. Літературні і мистецькі твори, які народжувались в різних віддалених один від одного культурних центрах, зрозуміло, відрізнялися деякими стилістичними особливостями, що обумовлювались просякненням місцевих народних традицій у творчість письменників і художників. Але цей факт ніяк не можна вважати за ознаку культурної відокремленості деяких районів Русі. Твори літератури і мистецтва, що виникали в окремих культурних центрах, поширювались на великій території, впливали на широкі маси і ставали загальноруськими творами. Невідомо жодного твору, який був би за своїм ідейним змістом спрямований на відособлення тієї або іншої частини Русі. У кожному великому місті — центрі удільного князівства — були свої літописці, які прославляли місцевих князів, але разом з тим ці літописці, за висловленням відомого дослідника дрівньоруських літописів С. Д. Ліхачова, «намагалися розширити склад своїх повідомлень до загальноруського обсягу»¹ і прагнули висвітлити загальноруські події і пов'язати місцеве життя з життям всієї Русі.

Великим фактором, який сприяв зміцненню єдності культури дрівньоруського народу, була спільна дрівньоруська мова, яка, незважаючи на існування діалектів, була однаково зрозуміла на всій території Русі.

Дослідники дрівньоруського мистецтва відзначають широко розвинену практику обміну досвідом між майстрами-художниками різних міст і князівств дрівньої Русі. Тому, незважаючи на деякі стилістичні особливості в мистецтві, що були характерні для окремих земель і князівств і які обумовлювалися впливом місцевих народних традицій, складався і змінювався загальноруський стиль в мистецтві. Це простежується на всіх видах дрівньоруського мистецтва.

Наслідком поширення зв'язків і зміщення культури єдності в дрівній Русі було посилення консолідації дрівньоруської народності. Саме в цей період з'являються літературні твори, в яких особливо яскраво виявилася ідея єдності і патріотизму дрівньоруського народу. Відомо, що твори, написані у XII—XIII ст., такі, як «Пов'єсти врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім» та інші, відбили високий рівень розвитку національної самосвідомості дрівньоруського народу.

¹ С. Д. Ліхачев, Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947, стор. 184.

Древня Русь XII—XIII ст. до монголо-татарської навали не втрачала і державної єдності. Існували дуже важливі соціально-політичні фактори, які об'єднували феодальні князівства в політичному відношенні в одне ціле. Такими факторами були: необхідність об'єднання сил у боротьбі із зовнішніми ворогами, свідомість державної єдності древньоруського народу, розуміння народом Києва як столиці держави, а київського князя як голови держави, наявність спільного для всієї Русі законодавства, що було зібрано в «Руській правді».

На Русі в XII — першій половині XIII ст. не було такої роздробленості, яка уявляється іноді як хаос відносин незалежних одне від одного і непов'язаних між собою феодальних князівств. Київську Русь не можна вважати тимчасовим і неміцним військово-адміністративним об'єднанням, подібним до імперії Карла Великого. На відміну від останньої, Русь була не конгломератом різних племен і народностей, а сталою державою, міцність якої визначалась етнічною і культурною спільністю населення.

З другого боку, феодальні удільні князівства, з яких складалась древньоруська держава, за своєю соціальною природою не були такими утвореннями, які здатні були замінити собою державу. Вони були нестійкими. Князівства виникали і зникали іноді цілком випадково, наприклад внаслідок того чи іншого результату міжусобної боротьби князів або їх династичних відносин, певних політичних заходів київського князя та ін.

Кожне велике удільне князівство являло собою «цілу політичну систему з своєю власною ієрархією землевласників (князів, бояр), які знаходились в складних взаємовідносинах»¹. Таке князівство складалося з ряду більш дрібних князівств і волостей, на чолі яких знаходилися свої окремі князі і бояри. Князь, що знаходився на чолі всього князівства, був старшим, сюзереном для інших князів, що мали свої волости на території князівства, а ці останні князі у свою чергу були сюзеренами для більш дрібних феодальних власників — бояр і мужів, володіння яких були розташовані на території цих волостей. Князі і бояри в межах удільного князівства провадили міжусобну боротьбу за розширення своїх володінь і за незалежність від старшого удільного князя, як велиї її великі удільні князі в межах всієї древньоруської держави.

В результаті міжусобної боротьби удільне князівство могло розпастися на два або кілька дрібніших князівств, могло також з кількох князівств утворитися одне більше, нарешті окремі частини князівства могли бути відлучені від нього і приєднані до іншого князівства. Такі явища характеризують політичне життя кожного древньоруського князівства домонгольського часу. Як приклад можна навести Чернігівське князівство. Воно виникає після смерті Володимира Святославича в результаті боротьби між його синами Ярославом і Мстиславом. При Мстиславі воно охоплювало майже половину території Русі — всі землі, що знаходились з лівого боку Дніпра, і Тмуторокань. Після смерті Мстислава Володимировича ці землі стали підлягати безпосередньо Києву, і Чернігівське князівство перестало існувати. Воно знову виникло в середині XI ст. згідно з заловітом Ярослава синам, як уділ Святослава Ярославича, але вже в інших границях; Переяславщина, яка при Мстиславі Володимировичі входила до Чернігівського князівства, тепер відокремилася і стала самостійним князівством; через деякий час від Чернігівського князівства відокремились Муромо-Рязанська і Тмутороканська землі, де також створилися окремі князівства. В 1077 р. після смерті Святослава Ярославича Чернігівщина й Переяславщина знову об'єдиались в одне князівство під владою

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1949, стор. 502.

Всеволода Ярославича, а потім його сина Володимира Мономаха. Таким Чернігівське князівство існувало до 1094 р., коли внаслідок міжусобної боротьби у Мономаха залишилась лише Переяславщина, а Чернігівщина перейшла у володіння нащадків Святослава Ярославича. Після цього Чернігівщина була поділена між нащадками Святослава на два окремі князівства — власне Чернігівське й Новгород-Сіверське. При цьому новгород-сіверські князі на протязі XII ст. виступають то як васали чернігівського князя, то як самостійні і рівноправні з ним. В середині XII ст. з Новгород-Сіверського князівства відокремились землі на Посеймі з центром у Курську, які, залежно від різних обставин, або являли собою самостійне князівство, або як окрема волость входили до складу одного з суміжних князівств — Новгород-Сіверського, Чернігівського і Переяславського.

Як бачимо, Чернігівське князівство, так само як і інші князівства, не було сталою і монолітним.

Якщо визнати великі удільні князівства державними утвореннями, що замінили собою єдину Київську державу, то треба визнати такими ж державами і дрібніші князівства: волості, які входили до складу великих удільних князівств, бо ті та інші були однаковими за своїм соціальним і політичним характером. Як великі удільні князівства, так і дрібніші володіння, що входили до їх складу, являли собою феодальні володіння, які знаходилися у васальній залежності від вищого сеньйора: перші були формально підлеглі київському князю, другі — великим удільним князям. Слід додати, що дрібні князівства і волості, які входили до складу удільних князівств, підлягали владі удільних князів ніяк не більше, ніж удільні князівства — владі київського князя. Ця влада в тому і ішому випадку була номінальною.

Але таке визнання логічно мусить привести до висновку, що на Русі в період феодальної роздробленості кожне більш або менш значне феодальне володіння було державним утворенням і що Київська держава розчленувалась внаслідок феодальної роздробленості на таку кількість держав, скільки було в цей час значних феодальних володінь. Немає потреби доводити помилковість такого уявлення.

3

На протязі всього періоду історії древньої Русі до татаро-монгольської пакали існувала одна древньоруська Київська держава, до складу якої входили всі руські землі, з усіма великими і дрібними феодальними князівствами і володіннями, що існували на цих землях. Київська Русь цього періоду являла собою взірець типової середньовічної феодальної держави, заснованої на васальних відносинах великих і дрібних сеньйорій — князівств. Політичний устрій цієї держави в основних своїх рисах був подібним до політичного устрою інших сучасних їй європейських держав. Головою держави був київський князь. Нижче його стояли великі удільні князі, які були його васалами, формально знаходилися в залежності від нього, але фактично були повноцінними володарями своєї території і господарями своїх підданих. Цим удільним князям були підлеглі дрібніші князі і бояри, що володіли значними земельними площами на території князівств, які також фактично були цілком самостійними господарями у своїх володіннях. Парентіті цим дрібнішим князям і великим боярам були підпорядковані ще більш дрібні феодали — власники окремих маєтків.

Центром древньоруської держави на протязі всього домонгольського часу був Київ, найбільше місто в древній Русі. Не можна погодитися з думкою тих істориків, які вважають, що в XII ст. Київ перетворюється на другорядне місто, яке за своїм економічним, політичним і культурним значенням поступалось іншим містам — централ

удільних князівств. В дійсності в усіх відношеннях Київ виділявся серед усіх інших великих древньоруських міст.

До самої татаро-монгольської навали Київ був найбільшим на Русі ремісничим і торговим центром. За своїми розмірами він набагато перевершував будь-яке інше древньоруське місто. Археологічні дослідження в Києві дозволяють стверджувати, що величезна його площа була густо заселена переважно ремісничим і торговим населенням. В Києві зосереджувались всі або майже всі відомі в той час ремісничі спеціальності. Вироби київських ремісників поширювались по всій древній Русі.

Значення Києва XII — першої половини XIII ст. як культурного центра проявилося, наприклад, в пам'ятках архітектури. В Києві нам відомо на підставі літописних повідомлень і археологічних розкопів 39 кам'яних будівель — храмів і палаців. З них 23 будівлі належать до XII — початку XIII ст., тобто більше половини пам'яток архітектури в Києві збудовано саме в той час, коли він нібито втрачив значення культурного центра. Таке саме значення для визначення культурної ролі Києва в древній Русі цього періоду мають знахідки скарбів золотих і срібних речей. У Києві знайдено 53 скарби, що складають майже третину всіх древньоруських скарбів і в багато разів перевищують кількість скарбів, знайдених в будь-якому іншому окремому місті древньої Русі. Майже всі ці скарби були заховані під час татарської навали і, таким чином, речі, які в них містяться, були в користуванні киян в той час, коли Київ нібито не відрізнявся від інших великих древньоруських міст. Правда, можуть зауважити, що київські скарби ховались у виняткових обставинах, в часи небезпеки, і свідчать про події, які пережив Київ, а не про його багатство. Таке зауваження не можна вважати слушним, бо татарську навалу пережив не лише Київ, заховували скарби і в інших містах, але така їх кількість була знайдена лише в Києві. Отже, скарби свідчать, що в Києві зосереджувалася до самої татарської навали найбільша кількість мистецьких і матеріальних цінностей.

До самої татарської навали Київ для древньоруського народу був головним руським містом, з яким у народу з'явувалось уявлення про єдність Русі. Цікаво відзначити, що якісь в інших містах, що були центрами удільних князівств, закріпились окрім князівської династії, які розглядали їх як свої вогчинні володіння, то Київ до самої татарської навали завжди був загальноруським політичним центром. Тому не склалося окремого Київського князівства і Київ не став удільним містом у володінні окремої князівської династії. Самі руські князі, коли захоплювали Київ під час міжусобної боротьби, розглядали його не як своє приватне володіння, а як загальноруський політичний центр, і кожний з них зберігав за собою свій уділ, де він князював раніше і куди вертався, коли був змущений залишати Київ.

В Києві знаходився голова древньоруської церкви — митрополит; тут призначали єпископів для всіх руських земель і князівств. Враховуючи значення релігії і церковної організації в ідеологічному і політичному житті древньої Русі, треба сказати, що цей факт сприяв зміненню в народі уявлень про єдність Русі і про Київ як політичний центр Русі.

Іноземні політичні діячі і мандрівники також вважали Київ політичним центром всієї древньої Русі. Наприклад, італійський мандрівник Плано Карпіні, що відвідав Київ незадовго після татарської навали, відзначає, що «це місто було дуже великим і багатолюдним» і називає його «столицею Русії»¹. В цьому Плано Карпіні безумовно висловив

¹ Плано Карпіні, К истории монголов, СПб., 1911, стор. 25, 45.

традиційний і сталий погляд іноземних політичних діячів на значення Києва в політичному житті Русі.

Київ, як ніяке інше місто, приваблював до себе руських князів. І цей факт свідчить про те, що володіння цим містом було пов'язане з певними перевагами політичного і економічного характеру. Причини, чому руські князі були так зацікавлені в київському княжинні, дуже добре відомі як сучасникам, так і пізнішим руським літописцям. Автор Никонівського літопису, який намагався пояснити ці причини, писав: «и кто убо не возлюбит Киевское княжение, понеже вся честь и слава, и величество, и глава всем руским землям Киев, и от всех дальних многих царств стицахуся всякие человечы и купцы и всяких благ от всех стран бывше в нем»¹. Той, хто ставав київським князем, здобував тим самим високе політичне становище і авторитет, визначався з ряду інших князів, ставав головою держави. Інакше нічим іншим не можна пояснити уперту боротьбу за Київ, пов'язану з втратами, небезпекою, жертвами, яку провадили сильніші руські князі на протязі всього свого життя.

Під час цієї боротьби в 1169 р. Київ був зруйнований військами Андрія Боголюбського. Ця подія в історичній науці іноді розглядається як якийсь винятковий факт, що не має собі подібних в історичній дійсності. М. Грушевський намагався в ньому вбачати навмисну політичну акцію Боголюбського, спрямовану на приниження Києва як столиці Русі, щоб натомість звеличити Володимир-на-Клязьмі, який він хотів зробити новою столицею. Але такий погляд на ці події не відповідає історичній дійсності. Феодальні війни дуже часто супроводжувалися жорстоким руйнуванням міст і сіл, про що мавмо численні літописні відомості. Таким чином, поведінка військ Боголюбського в Києві не була чимсь винятковим.

Захопивши Київ, Боголюбський не перейшов сюди князювати сам, як це робили інші князі, коли їм щастливо здобувати столицю, а посадив тут свого молодшого брата Гліба Юрійовича. Сам же він залишився у своєму замку Боголюбові біля Володимира.

Цю подію деякі історики розглядають як момент, коли Київ остаточно втрачає своє значення столицею Русі і Київська держава закінчує своє існування. «Небажання Андрія залишитися в Києві, — писав С. В. Юшков, — означає, що Київська держава перестала існувати. Почався період феодальної роздробленості, коли не було навіть і номінального політичного центра»². Але при цьому автор тут же суперечить собі, коли через кілька сторінок намагається з'ясувати політичну структуру Русі в період феодальної роздробленості. Він уявляє собі цю структуру як «комплекс окремих держав, пов'язаних відносинами сюзеренітету — васалітету»³. Отже, мається на увазі наявність комплексу князівств, іншими словами, наявність держави, що об'єднує всі князівства, бо не можна уявити собі ієрархічних зв'язків сюзеренітету — васалітету без певної державної спільноти. При цьому ієрархічні зв'язки сюзеренітету — васалітету визначають не лише наявність зв'язків рівних між собою окремих князівств, але і наявність політичного центра, що очолює весь ієрархічний комплекс, верховного сюзера. Таким центром був Київ, а верховним сюзерном київський князь.

Той факт, що Боголюбський після взяття Києва вирішив залишитися у Боголюбові, пояснюється, певно, його особливо міщними зв'язками із своєю резиденцією в Боголюбові і з Володимиро-Сузальським князівством, де були більш сталі політичні відносини, під час Підніпров'ї; Боголюбський не бажав піддавати себе всіляким випадковостям, пов'я-

¹ Никоновская летопись, ИСРЛ, т. IX, СПб., 1862, стор. 202.

² С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949, стор. 143.

³ Там же, стор. 239.

заним з наслідками князівської боротьби за Київ. Ще за життя свого батька цей князь, який знаходився тоді у Вишгороді, куди посадив князювати його батько, також покинув Подніпров'я і повернувся у Сузdalську землю. Літописець пояснює мотиви цього вчинку Андрія Юрійовича тим, що йому не подобалась безперервна князівська боротьба за Київ, і його приваблювала Сузdalська земля, «яко тамо, рече, покойнее есть»¹. Цими мотивами керувався, очевидно, Андрій Юрійович і пізніше, коли він сам оволодів Києвом.

Знаходячись в Боголюбові, Андрій Юрійович посадив за себе правити у Києві свого брата Гліба Юрійовича, і це було підставою, на якій він вважався головою держави. По справедливому зауваженню А. Преснякова, визнання Боголюбського старшим князем на Русі ґрутувалося на тому, що він володів Києвом і Київською землею². І сам Боголюбський вважав Київ головним руським містом, політичним центром всієї Русі. Про це свідчить його намір збудувати в Києві на Ярославському дворі храм, який мав стати пам'яткою, рівною Золотим воротам. За свідченням київського літописця, Боголюбський говорив з приводу цих намірів: «хочуоздати церковь таку же, яко же ворота си золата, да будет память всему отечеству моему»³. Події, що розгорнулися незадовго після захоплення Боголюбським Києва, перешкодили виконати цей намір.

Отже, Боголюбський вважався старшим князем на Русі, поки він володів Києвом через свого брата. Як тільки Гліб Юрійович помер (1173 р.), Боголюбський втратив Київський стіл і разом з тим втратив становище голови дресьоруської держави.

Київські князі, які часто мінялися, були різними як державні діячі. Але вони проводили одну політичну лінію, що полягала в їх намаганні зміцнити владу, підкорити собі окремих удільних князів і покласти край міжусобцій боротьбі. В цьому виявлялася прогресивна роль центральної влади київського князя і в цьому київський князь знаходив підтримку серед широких верств дресьоруського населення. В дресьоруських літописах, що відбивали політичні прагнення народу, завжди прославлялись ті князі, які зміцнювали або намагалися зміцнювати політичну єдність країни.

Найважливішою загальнодержавною функцією київського князя була організація оборони руських земель від кочовиків. Треба сказати, що і самі київські князі у своїй більшості вважали оборону руських земель своїм обов'язком. Показовими щодо цього є мотиви, з якими виступив в боротьбі за Київ в 1177 р. чернігівський князь Святослав Всеvolodович. В цьому році князь Роман Ростиславич, який тоді князював у Києві, організував похід на половців, що закінчився поразкою руських військ. Від участі в цьому поході ухилився брат київського князя Давид Ростиславич, і це, мабуть, позначилося на результатах походу. Така поведінка Давида викликала незадоволення з боку інших князів, які стали обвинувачувати як Давида, що ухилився від походу, так і Романа, що не примусив його взяти участь в поході. Святослав Всеvolodович обвинував Романа в тому, що він порушив свої обов'язки по організації оборони руських земель; він з'явився до Романа і заявив йому: «ряд наш так есть: оже ся князь извинить, то в волость, а муж в голову, а Давид виноват, он же того не створи»⁴, тобто не виконав своїх обов'язків. На тій підставі, що Роман не використав своїх прав по організації оборони Русі від половців, Святослав Всеvolodович зажадав від цього звільнення Київського князівського столу, що і було виконано.

¹ Никоновская летопись, ПСРЛ, т. IX, СПб., 1862, стор. 204.

² А. Пресняков, Княжое право в древней Руси, СПб., 1908, стор. 112.

³ Ипатьевская летопись, СПб., 1871, стор. 402—403.

⁴ Там же, стор. 409.

Цей епізод є цікавим в тому розумінні, що він показує, як дивились самі князі на права і обов'язки київського князя. Його обов'язком була організація оборони Русі, він користувався правом залучати для воєнних походів інших князів і відбирати волості у тих князів, які ухилялися від цих походів, так само як кожний удільний князь мав право карати свого мужа — дружишика, який зрадив.

Зрозуміло, що не кожному київському князю вдавалося однаково обороняти країну від ворогів, що залежало від багатьох конкретних політичних та інших обставин. Так, напередодні татарської навали, коли Київ внаслідок посилення міжусобної боротьби князів особливо часто переходив з рук в руки і становище київського князя було несталим, зменшувалась його політична і військова роль в державі. І коли під час першої появі татар в Причорномор'ї київський князь намагався організувати спільні дії руських князів у боротьбі з татарами, то через п'ятнадцять років таких намагань вже не було. Занепад влади київського князя напередодні татарської навали призвів до того, що на Русі не стало сили, що могла б організувати оборону країни, і Київська держава розпалась під ударами татаро-монголів.

Татаро-монгольська навала не лише знищила більшу частину матеріальних і культурних цінностей древньоруського народу і значну частину самого населення, вона порушила і обірвала політичні, економічні і культурні зв'язки, які об'єднували руські землі в одну державу. Саме татаро-монгольська навала, а не розвиток феодальних відносин і феодальна роздробленість була причиною розпаду Київської держави.

В. И. ДОВЖЕНОК

О ДРЕВНЕРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ПЕРИОД ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ

Резюме

Историю древней Руси от образования Киевского государства до татаро-монгольского нашествия принято делить на два периода — Киевскую Русь и период феодальной раздробленности, когда будто бы Русь расчленилась на отдельные княжества и перестала существовать как государство, Киев потерял значение столицы Руси, а киевский князь утратил роль главы государства.

Такая точка зрения не соответствует исторической действительности. В течение всего периода истории древней Руси до татаро-монгольского нашествия существовало древнерусское Киевское государство, состоявшее из ряда феодальных княжеств. Феодальные княжества не были такими образованиями, которые могли бы заменить собой единое государство. Они не были устойчивы ни в политическом, ни в территориальном отношении и возникали и исчезали часто в результате случайных явлений. Столицей древнерусского государства являлся Киев, который до самого татарского нашествия был крупнейшим ремесленно-торговым, культурным и политическим центром. Главой древнерусского государства был киевский князь, который имел не только чиновничье значение, но и сохранял за собой некоторые реальные важные государственные функции, касающиеся всей Руси в целом.

Таким образом, Киевская Русь в период феодальной раздробленности представляла собой образец типичного средневекового феодального государства, основанного на вассальных отношениях крупных и мелких синьорий — княжеств. Политическая структура Руси этого периода была подобна структуре любого другого средневекового государства.

ДОСЛІДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛИ

В. М. ДАНИЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Питання про складення землеробського господарства на території УРСР інердко ідентифікується з питанням про складення так званої трипільської древньоземлеробської культури. При цьому одночасно вважається, що ця культура виникла внаслідок пропилення на територію Східної Європи масивів землеробського населення то з північного заходу — з області так званої дунайської культури середньоєвропейського типу, то з області Середземномор'я — Егейди, де землеробська культура розвивалась здавна і, мабуть, складалася в безпосередньому зв'язку з розвитком древнього передньосхідного населення. Проте окремими археологами, і серед них автором, не відкидалася також можливість складення цієї культури на місцевій ще неолітичній основі.

Зокрема, ще до Великої Вітчизняної війни, автором була висловлена думка про те, що при розв'язанні питання про складення трипільської культури, яка всім своїм хронологічним профілем вже відноситься до мідного віку, слід також брати до уваги не досить ще виявлену культуру місцевих племен попередньої неолітичної доби, що розвивалась в південних широтах території сучасної України. Сигналом для подібної постановки було те, що в складі археологічних комплексів, здобутих при дослідженні неолітичних поселень Надпоріжжя, ще в 1940 р. виявилась певна кількість приносних керамічних матеріалів, і серед них, крім поодиноких фрагментів так званої дунайської культури, була виявлена і друга група керамічного інвентаря — фрагменти посуду, які містили особливу трав'янисту домішку або домішку товченого графіту, прикрашені композиціями кутового стьожковопрігладженого орнаменту. Обидві групи приносних фрагментів цілком відрізнялися від місцевих виробів, і сумніву щодо їх стороннього походження не було. В той час автор вважав другий тип приносного посуду свідченням поступового переростання місцевої неолітичної культури в культуру трипільського типу. Внаслідок виділення в Надпоріжжі в 1946 р. ранньонеолітичної культури сурського типу ця думка лише зміцніла. Постала потреба перевірити її на території поширення трипільської культури.

Ще в 30-х роках в археологічну літературу проникли вказівки про те, що на Південному Бузі, зокрема в урочищі Гард, в Доманівському районі, Миколаївської області, під час розкопок у супроводі кремінного мікролітичного інвентаря зустрічалась кераміка, яка містила домішку графіту, прикрашена лінійним орнаментом. Згідно з даними А. В. Доброзвольського і М. Л. Макаревича, які працювали на Південному Бузі в 1947 і в 1948 рр., подібна кераміка зустрічається поблизу м. Саврань, Одеської області, в урочищі Мельнична Круча, недалеко від с. Сабатинівки, Ульянівського району, Кіровоградської області. Виникла думка про доцільність дослідження на Південному Бузі саме цих і подібних пам'ят-

ток, дотрипільський час яких можна було припустити ще до початку розкопок¹.

Особистим завданням автора було виявлення і дослідження неолітичних пам'яток дотрипільського віку, а також найдревніших трипільських пам'яток, які пайтісніше в культурному і хронологічному плані примикали б до місцевого неоліту.

Істотним досягненням експедиції, на нашу думку, є те, що розкопками і розвідками в 1949 р. почато дослідження різночасових неолітичних пам'яток дотрипільського віку і, зокрема, Мельничної Кручи, Саврані, почасти Гарда, а на II ранньотрипільському Сабатинівському поселенні вдалося виявити і частково дослідити нижній, дуже давній трипільський шар, який характеризувався пеглишобитними жилими спорудами, ща відміну від верхнього шару цього ж поселення.

В цілому матеріал, здобутий Середньобузькою експедицією в розрізі названої тематики в кількісному відношенні не дуже великий, але його наукове значення принципово важливе — з його допомогою доводиться древній характер правобережної лісостепової землеробської культури, яка, можна думати, являє собою цілком самобутню генетичну основу для розвитку так званої трипільської культури.

Обсяг і якість здобутих під час розкопок археологічних матеріалів характеризується в поданому нижче описі досліджених пам'яток, розміщених в хронологічній послідовності.

* * *

Є певні підстави припускати, що найдревнішим з досліджених пам'яток є поселення в урочищі Мельнична Круча, відкрите місцевим краєзнавцем С. І. Чубом і відоме також знахідкою дерев'яного («неолітичного») човна². Як з'ясували розкопки 1949 р., поселення має два шари — неолітичний, який поділяється на два горизонти, та небагатий на знахідки середньотрипільський.

А. В. Добровольський, який був на поселенні в 1947 р., зібрав тут незначний різночасовий підйомний матеріал. Він вважав, що культурний шар на поселенні був знищений внаслідок розмиву. Але, як з'ясувалося, під час проведених нами робіт, ця думка помилкова.

Урочище Мельнична Круча знаходиться за 2 км нижче с. Сабатинівки по Південному Бугу і являє собою мисоподібний виступ надзаплавної тераси правого берега ріки, який виступає на 10—15 м на протязі 100 м. Нижче цього урочища розлігся широкий, трохи заболочений берег, а вище — невелика западинка, в межах якої було знайдено дерев'яний («неолітичний») човен. Западинка напевно утворилася на місці недавнього джерела, що пересохло, і вік її не може бути дуже давнім. Отже, немає достатніх підстав вважати знайдений тут човен неолітичним. Вище западини — продовження надзаплави, яка своїм рівнем над рікою дорівнює рівню Мельничної Кручи, тобто піднімається над Південним Бугом всього на 2 м.

Для виявлення перевідкладених археологічних матеріалів на початку робіт проведено зачистку всієї прирічкової частини мису: на протязі близько 100 м з'ясувалося, що навіть прирічкова частина поселення зруйнована мало і є ділянки з добре збереженим археологічним шаром.

¹ В роботі експедиції, керованої автором, брали участь М. Л. Макаревич, який продовжував дослідження II Сабатинівського поселення. І. В. Фабриціус, яка розкопувала кургани епохи бронзи, та Е. О. Симанович, який досліджував пам'ятки черняхівського типу.

² В 1938 р. експедиція Одеського археологічного музею досліджувала це місце і зібрала небагато неолітичного матеріалу. Він досі не виданий і зберігається в Одеському археологічному музеї.

Для вивчення умов залягання і змісту цього шару паралельно до берега річки було закладено два розкопи площею 45 m^2 і 83 m^2 , а також поперечний розкоп площею 24 m^2 , який перерізував середню частину мису. Скрізь в межах розкопів спостерігалася однакова стратиграфічна картина: а) сучасний ґрунтовий покрив, який не містить археологічних знахідок ($0—0,2—0,5\text{ m}$); б) жовтувато-мулистий покрив, що підстелює трунт; вона включає поколоті кістки свійських тварин і поодинокі трипільські черепки з поліхромним розписом, нечисленні фрагменти кухонного трипільського посуду з домішкою товченої черепашки в керамічній масі; тут же знайдені уламки кількох рогових мотик, безперечно пов'язаних із знахідками трипільської кераміки ($0,5—0,9\text{ m}$); в) сіруватий суглинок надбережного характеру, який містив неолітичний шар ($0,9—1,2\text{ m}$); г) шар сірозеленого седиментованого мулу, який містить черепашки річкових молюсків і тверді конкреції, що утворилися з цієї самої породи. Археологічних знахідок цей шар не містив, що разом з іншими ознаками дозволяє зробити припущення, що він є породою берегового походження, кінець акумуляції якої одночасно був початком заселення цієї території ($1,2\text{ m}$ і глибше).

Керамічні вироби трипільської культури як поліхромні, так і кухинні, слід датувати початком розвинутої пори Трипілля. Потрапити вони сюди могли з якогось близького трипільського поселення, можливо з І Сабатинівського, яке знаходиться недалеко, на території села. Склад знахідок свідчить про те, що це місце відвідувалось трипільським населенням лише періодично, можливо з метою обробітку тут землі.

Як відзначено, залишки неолітичного віку залягали в неперевідкладеному стані в основі сірого суглинку, утворюючи тоненькі прошарки, потужність яких не перевищувала $3—5\text{ см}$. Найбільша кількість неолітичного матеріалу — поколотих кісток тварин, кремінних виробів, поодиноких уламків посуду та кістяних виробів, відзначалася в межах вузької надбережної частини, ширину до 5 m . Проте і тут вони не становили потужних скupчень.

Розкоп 1 (західний) і, особливо, береговий осип перед ним дали найбільше археологічного матеріалу. Вся площа цього розкопу була досягта рівномірно насичена розколотими кістками, переважно оленя. Основну кількість знахідок тут становлять готові кремінні вироби, відщепи, невелика кількість мікролітичних та звичайних нуклеусів та ін. Залишків посуду тут майже не було, якщо не рахувати орнаментовані вінця чорноглянчого горщика та дрібні уламки посуду.

Знахідки явно тяжли до надбережної частини — якщо на 1 m^2 надбережної частини їх нарахувалось до 10, то вже за 3 m від краю розкопу їх майже не було. Якщо взяти до уваги відсутність залишків жилих споруд і навіть слідів вогнищ, важко вбачати в розміщенні археологічних матеріалів якийсь певний порядок, викликаний людською діяльністю. Проте в окремих місцях матеріал до певної міри концентрувався. На приклад, в межах південно-східного кута цього розкопу на площині 8 m^2 відзначено більш цікаві знахідки — мікронуклеус, нуклеус, кілька мікролітичних і звичайних пластин, 6 скребків, трапецію та ін. Ще більша концентрація матеріалу відзначалася в береговому осипу, безпосередньо проти цього місця. Інтерпретувати це місце важко — такий, наприклад, вигляд могло мати місце короткочасної зупинки, відзначене житлами наземного типу.

Розкоп 2 (східний) закладено на найвищій і найбільш зруйнованій ділянці поселення, де надбережна частина стрімко спускалася до річки (висота обриву близько 1 m). На поверхні виступав жовтий мулистий шар з трипільськими знахідками, проте неолітичний шар руйнувань не зазив. Незважаючи на те, що площа розкопу 2 майже вдвое більше площин розкопу 1 (83 m^2 проти 45 m^2), археологічних знахідок тут було

значно менше, як і в осипу. Все це свідчить про те, що надбережний край поселення був тут досить сильно розмитий. Найбільша концентрація матеріалу спостерігалась в надбережній частині розкопу, але і тут відзначена прогалина шириною 5 м, яка простежувалась і далі на північ, на всю ширину розкопу. Не було знахідок і на значній площині західної частини розкопу. Лише у східній частині спостерігалась певна концентрація знахідок. Тут вони розпадаються на два горизонти, розірвані стерильним прошарком суглинку, які продовжуються на північ. Можливо, що концентрацію знахідок в цьому місці слід пов'язувати з другим житлом.

Про те, наскільки саме з надбережною частиною пов'язана густота заселення, свідчать дані розкопу 3. Цей розкоп довжиною 12 м був прирізаний перпендикулярно до розкопу 1, за 4 м на захід від його західного кінця. Матеріал зустрічався лише на протилежних кінцях розкопу, причому в незначній кількості. Проте глибинна частина тераси не була позбавлена знахідок. Про це, наприклад, свідчать знахідки в шурфі розміром 2×2 м, закладеному на 17—18 м на північ від західного кінця розкопу 2. Тут спостерігались ті ж відклади, що і в надбережній частині, за винятком жовтої і муловатої породи. Її і товщі гумусового покриву відповідав гумус дуже значної потужності — понад 1,5 м. В ньому на глибині 1,1 м знайдено фрагмент трипільської посудини з поліхромним розписом, а в сіруватому суглинку на глибині 2 м і дещо більше — фрагмент неолітичної чорноглиняної посудини та два кістяні вістря.

Наведені дані щодо умов залягання культурного шару на Мельничній Кручі свідчать про те, що і глибинна частина поселення ще може дати в майбутньому новий матеріал, який, можливо, доповнить характеристику цього єдиного ще в своєму роді поселення.

Нащевно такий характер залягання культурних залишків в цілому свідчить про відкладення їх внаслідок короткосрочного проживання насельників стоянки. Очевидно, ми маємо справу з культурним шаром, який епізодично перекривався водами ще в давнину, як це, наприклад, відзначено на багатьох неолітичних стоянках Надпоріжжя. На підтвердження цього слід вказати на повну відсутність слідів вогнищ. Показово, що на близьких за топографічними умовами поселеннях в урочищі Гардта поблизу м. Саврані відзначалась повна відсутність скучень археологічного матеріалу за межами залишків жителів. Все це дає підстави для висновку про те, що неолітичне поселення в урочищі Мельнична Круча наближається за характером відкладення матеріальних залишків до неземлеробських неолітичних стоянок. Речовий матеріал, і зокрема кремінний інвентар, виявлений під час розкопок Мельничної Кручині, становить значний науковий інтерес.

Наведений нижче опис кремінного інвентаря з неолітичного шару свідчить про безсумнівну древність Мельничної Кручині в порівнянні з іншими неолітичними пам'ятками Побужжя і сусідніх областей, а також таких трипільських пам'яток, як Лука-Врублівецька або Поліванів Яр, Сабатинівка II (обидва шари), Брага та ін. Наявність численних кремінних відщепів, використаних пластинок і нуклеусів свідчить про те, що на Мельничній Кручині виготовлялось багато різноманітних кремінних виробів. Нижче подаємо їх опис.

Нуклеуси, знайдені під час дослідження цієї пам'ятки, досить різноманітні, серед них є піраміdalні і мікролітичні, призначенні для одержання мікропластинок — вкладишів довжиною 3,5—4 см, при найбільшому перерізі 0,7—1 см (табл. I, 1, 2, 11), нуклеуси пірамідално-призматичні, призначенні для зняття звичайних мікролітичних пластинок (не вкладишів), а також нуклеуси для сколювання відщепів.

Досить показові також поодинокі призматичні нуклеуси для одержання пластин шириною понад 1,5 см. Такі нуклеуси є в матеріалах багатьох пізньонеолітичних стоянок степового півдня УРСР.

Дуже численну групу кремінного інвентаря Мельничної Кручі становлять пластинки. Серед них найбільше пластинок середнього розміру, недбалої обробки, довжиною 3,5—8 см і ширину 1,2—2 см. Вони використовувались як ножі кількох різновидностей (табл. I, 3—10).

Наступну групу знарядь становлять вироби з зубчастими краями, виготовлені з уламків середніх пластин; такі знаряддя зручні для різання або пропилювання (табл. I, 12). На двох екземплярах (з чотирьох) край, протилежний робочому, доновнений сколами, подібними до

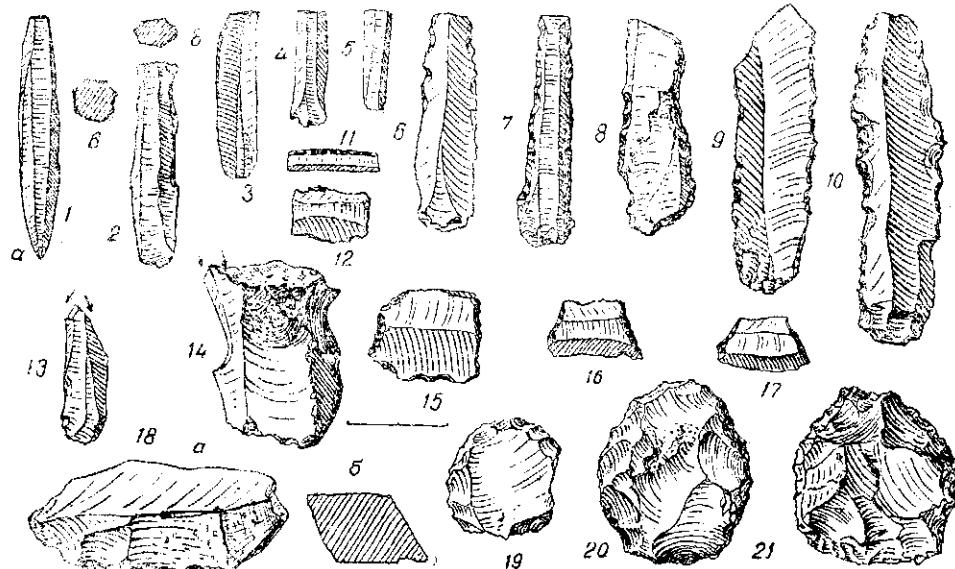

Табл. I. Мельнична круча. Кремінні знаряддя.

1, а, б; 2, б — мікронуклеуси; 18, а, б — нуклеус для відщепів; 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 — пластинки та вироби з них; 11 — ретушована мікропластинка — вкладиш; 12 — знаряддя для прорізування; 13, 14 — різці; 15, 16, 17 — трапеції; 19, 20, 21 — скребки з відщепів.

невеликих різцевих. З уламків таких пластин виготовлено і знаряддя у вигляді трапеції. Всього їх є три екземпляри (табл. I, 15—17). Два з них виготовлені з уламку середніх пластин довжиною до 2 см, третя з уламку великої пластинки довжиною 2,5 см і до 2 см завширшки.

Мікропластинки, як заготовочний матеріал, використовувалися значно менше, ніж пластинки середніх розмірів. Вони досягали 3,5 см довжини і, в середньому, 0,5 см ширини. Окремі екземпляри мікролітичних пластинок, безсумнівно, використовувались як вкладиші. Одна з таких пластинок має на одному краю притуплюючу ретушу.

Дуже характерною ознакою техніки виготовлення кремінних знарядь на описуваний неолітичній стоянці є також масове використання відщепових заготовок, які, головним чином, призначались для виготовлення кількох різновидностей скребків, а також для виготовлення різців.

Скребки, які є в комплексі, за ознакою техніки виготовлення можна поділити на дві основні групи — з круговою досить крутую ретушією, сечедній діаметр яких близько 3 см (більшість виробів цієї групи), та скребки кінцеві з пластинчатих відщепів, з округлим, звичайно заточеним робочим краєм, який заходить і на боки заготовки і не захоплює тільки відбивну площину; довжина знарядь 2,5—3 см (табл. I, 19—21).

Нечисленні різці з Мельничної Кручі виготовлялися переважно з відщепових заготовок. Їх можна охарактеризувати як різці нуклеподібні, двофасеткові. Є один екземпляр серединного типу (табл. I, 13) та один екземпляр з відщепової заготовки кутового типу (табл. I, 14).

З наведеного вище опису кремінних виробів, знайдених під час дослідження поселення, можна зробити висновок про їх значну неолітичну давність, яка перевищує, наприклад, давність таких дотріпильських неолітичних пам'яток Побужжя, як Саврань або Гард, про які мова йтиме нижче. На користь визнання такої давності, наприклад, свідчить ряд архаїчних форм кременю: справжніх мікролітичних нуклеусів і пластинок, в тому числі і мікропластинок з притупленим краєм, тобто вкладишів, наявність різців, зубчастих знарядь для прорізування, трапецій та ін. Така техніка виготовлення кремінних знарядь свідчить про те, що мікровкладишева техніка, яка становить характерну ознаку раннього неоліту Півдня, ще доживала і в час існування поселень типу Мельничної Кручі. Разом з тим, в комплексі Мельничної Кручі є і матеріали, які вказують на пізньонеолітичний вік комплексу — порівняно велики призматичні нуклеуси і відповідні до них розмірами пластинки — заготовки, а також деякі форми скребків, наприклад, скребки округлої форми з круговою ретушшю.

Незважаючи на цілком сприятливі умови для збереження кістки, які створилися на Мельничній Кручі, кількість знайдених тут кістяних знарядь невелика — всього 7 виробів, що порівняно з кількістю кремінних знарядь становить незначний процент. З кістяних знарядь відзначимо нехарактерні речі — підвіска з просвердленого ікла хижака, а також шила з невеликих уламків трубчастих кісток (табл. II, 5, 8). Більш показові з хронологічного боку уламки довгих кістяних наконечників стріл і дротиків овальних у перерізі, виготовлених із заготовок, вирізаних з трубчастих кісток, а також частина верстеноподібного вістря (табл. II, 6, 7). Такі вироби становлять характерну рису кістяного інвентаря ранньонеолітичних стоянок Степового Півдня.

Цілком своєрідну групу інвентаря, яка досі немає безпосередніх аналогій за межами басейну Південного Бугу, становить кераміка, зібрана під час дослідження поселення. Кількість знайдених тут фрагментів, що належать трьом-чотирим посудинам, невелика. На підставі відмінності в складі керамічної маси кераміку можна поділити на дві групи: посуд сіроглинняний в обпалі з трав'янистою домішкою, товченим кварцом і, в одному випадку, з домішкою часток близкучого мінералу, можливо тальку або графіту, та посуд чорноглинняний в обпалі, який обпалювався у відновлюючому полум'ї; в його керамічній масі є домішка товченої черепашки. Обидві поверхні стінок підлощені; товщина їх — від 0,6—1 см (табл. II, 1—4).

Фрагменти верхніх частин трьох посудин, дають певні підстави судити про форми кераміки. Всі вони належать глибоким, найімовірніше гостролопіним горщикам. Верхня частина посудин злегка загиналася всередину, нижче йшов роздутий або ребристий корпус, що закінчувався гострим денцем. Дуже близькі формою, складом керамічної маси уламки подібних посудин спорадично зустрічаються на ряді пізньонеолітичних поселень Надпоріжжя: в урочищі Собачки і Вовчок, на стоянці біля с. Манастирки; особливо багато їх на лівобережній вовнізькій стоянці; досить самостійну і численну групу вони становлять у комплексі керамічних виробів з нижнього шару стоянки Стрільча Скеля та ін. Безсумнівно, що ці вироби потрапили у Надпоріжжя з Правобережжя. Показово те, що фрагменти подібного посуду зустрічались на підлозі земляночного житла, відкритого на II стоянці Сурського острова, яка є типовою ранньонеолітичною пам'яткою Надпоріжжя. Можливо, що

останній факт слід оцінити як вказівку не лише на хронологічну близькість обох типів поселень, але як і вказівку на певну спорідненість, а можливо і тотожність культури.

Дуже характерним для описуваної кераміки є складний лінійний орнамент, виконаний в техніці нанесення прогладжених ліній. В окремих випадках лінійний рисунок супроводжувався крупними наколами. В одному випадку відзначено вміщенну на верхній частині посудини зигзаго-

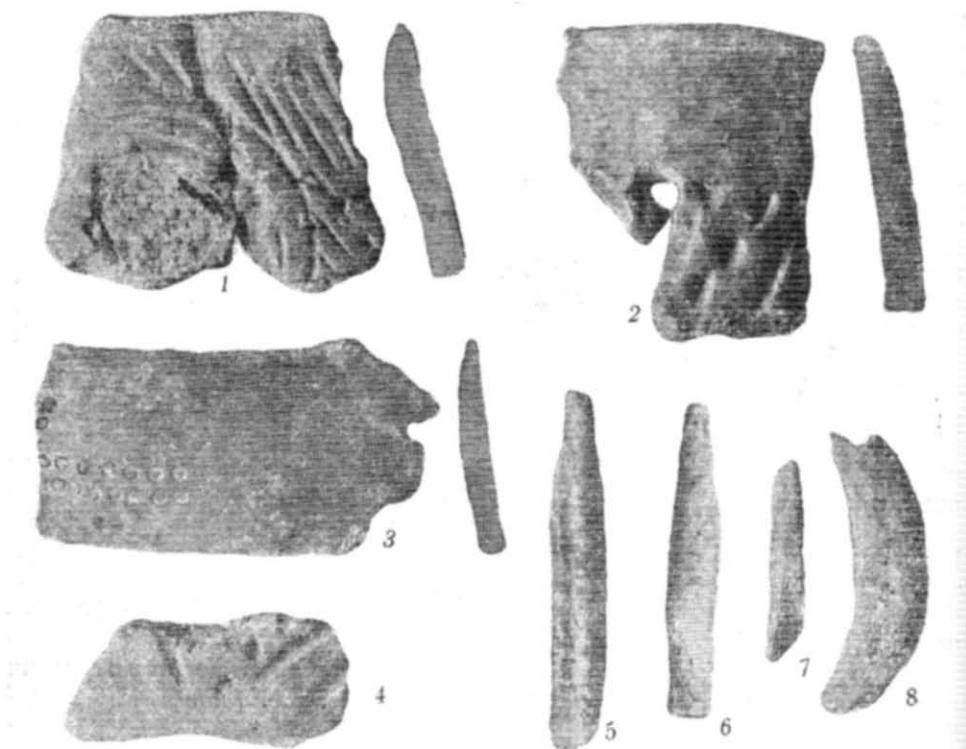

Табл. II. Мельнична Круча. Кераміка і вироби з кості.

1, 2, 3 — зразки орнаментованих вінець; 4 — орнаментована стінка; 5 — шило з кості; 6, 7 — вістря з кості; 8 — підвіска з ікла хижака.

подібну композицію, створену з кількох ліній, роз'єднану на кутах; її облямовували наколи, виконані паличкою (табл. I, 2, 4), такі ж наколи є в проміжку між деякими парами ліній. Друга посудина (також по верхній частині) була прикрашена подвійними колами, викопаними в техніці прогладжування ліній, середня частища яких виповнена прямыми паралельними прогладженими лініями (табл. II, 1)¹. В дещо зміненому, укладеному вигляді обидві орнаментальні композиції зустрічаються на найдавніших керамічних виробах трипільської культури, зокрема на таких, які походять з цього ж таки басейну. Вінця трьстої посудини орнаментовано прямыми кутами, розташованими через інтервали і скомпонованими з невеликих кілець, які, наївно, є відтисками надрізаних со-ломинок (табл. II, 6).

¹ З розвідок А. В. Добровольського.

Добра техніка формовки і обробки поверхні стілок, і головним чином характер орнаменту дозволяють ставити питання про генетичні зв'язки цієї кераміки з найдавнішим трипільським посудом.

Кістковий матеріал, зібраний під час дослідження описаної пам'ятки, дуже одноманітний щодо складу — визначено кістки благородного оленя, кабана і, зрідка, бика, що, поряд з повною відсутністю прямих вказівок на землеробство, позбавляє нас можливості з певністю судити про заняття насельників стоянки. Наявність кісток оленя, мікролітичний кремішний та кістковий інвентар, численність посуду та археологічного матеріалу, умови його залягання, і, нарешті, сама топографія поселення, виявляють в ньому найскоріше мисливсько-рибальське поселення. Але цей факт ще не свідчить про те, що відтворюючі форми господарства взагалі ще не були в певній мірі знайомі його жителям.

* * *

*

Пізнішими, уже в повному розумінні лотрипільськими, але ще неолітичними пам'ятками є поселення поблизу м. Саврань та в урочищі Гард.

Перші відомості про окремі знахідки в районі м. Саврань одержані ще в 1948 р. під час робіт Середньобузької експедиції, очолюваної А. В. Добровольським. Проведеними тут влітку 1949 р. розшукали виявлено і досліджено наземне житло, яке дало цілісний і повний комплекс місцевої пізньонеолітичної культури.

Савранське поселення знаходиться на краю надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу, безпосередньо напроти м. Саврань. Тут під час огляду відслонень і шурфування, поблизу ріки, на висоті 2—2,5 м над її рівнем, виявлено невелике ізольоване скupчення культурних залишків, яке, як це з'ясувалося пізніше, розширювалося і відповідало місцю перебування невеликої групи людей.

В результаті шурфування встановлені ізольований характер скupчення і відсутність навколо житла так званого культурного шару (всього на цьому місці розкрито близько 70 m^2 , тоді як площа скupчення була майже наполовину меншою).

Стратиграфічні умови в цьому місці такі: гумусовий покрив — вздовж берега 0—0,35 м, більше до гребenia тераси — 0—0,75 м, сіруватий суглиник з неолітичними залишками — від 0,35 до 0,60 м на березі і 0,75—1,25 м — вглиб тераси. Нижче залягає на значну глибину валунно-галечний шар.

Культурні залишки залягали в середній частині сіруватого суглинику, напевно надбережного походження. Глибина їх залягання залежала винятково від сучасного схилу поверхні тераси в бік річки. Ці залишки залягали цілком горизонтально і в пайглибших місцях — більше до гребenia тераси — не глибше 1,2 м від сучасної поверхні. Слід відзначити, що валунно-галечний шар, як і ґрутовий шар, залягали досить паралельно, схилюючись в напрямку річки. Горизонтальне залягання культурних залишків скоріше слід пояснити тим, що це місце було сплановане і являло собою підлогу наземного або трохи заглиблого у землю житла (рис. 1).

Під час розчистки культурних залишків на західній межі розкопу виявлено дві купи каменю неправильної овальної форми, вершини яких знаходилися на 10—12 см вище рівня культурного шару. Край куп віддалені один від одного на 2 м. Як з'ясувалося, купи продовжувалися і глибше і в цілому досягали 35—40 см висоти, палягаючи на валунно-галечний шар.

Перша купа (північна) орієнтована з півдня на північ (довжина 2 м, ширина понад 1 м); друга (південна) приблизно таких самих розмірів, але орієнтована на північний схід.

Про безперечно пітучне походження цих куп свідчила інтересна деталь. По довгій осі першої купи вже з моменту виявлення поміти були вертикально поставлені камені, які йшли вглиб, в два ряди з інтервалом до 30 см. Подібне, але кругле гніздо було виявлено і в другій купі.

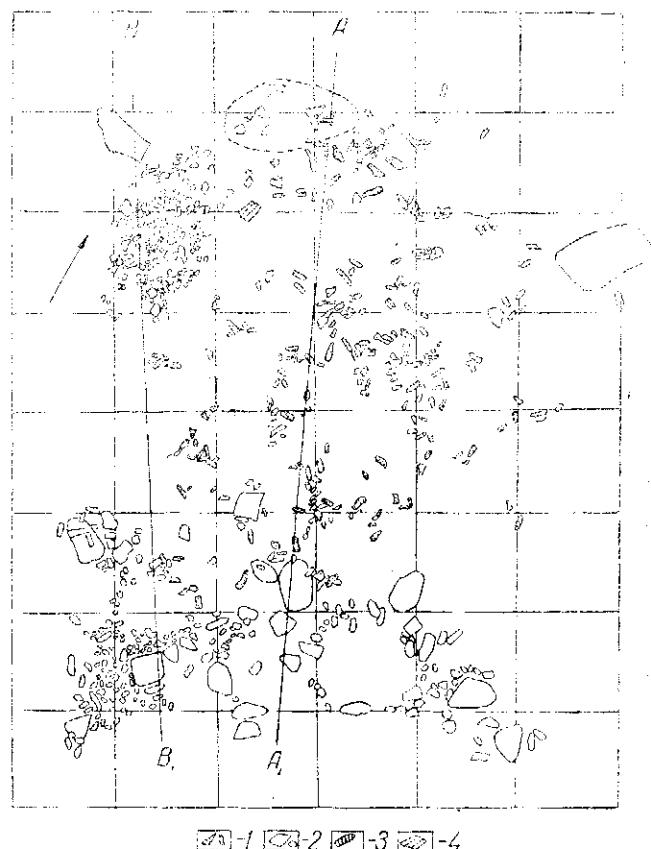

Рис. 1. Сафрань. План житла. 1 — кістки; 2 — камені; 3 — плити на ребрі; 4 — складені мотики.

Трохи глибше, на схід від цих куп, за 2,5—3 м виявлено ще одна пара подібних куп каменю, які досить сильно розповзлися.

Площа, обмежена цими чотирма купами, була заповнена археологічним матеріалом, тоді як за межами її знахідок не було. Є підстави вважати, що ці купи були наріжними частинами кам'яного фундаменту жилої будівлі. Важливі дані для визначення плану житла дає характер розміщення вертикальних кам'яних плит, виявлених лініє для західної пари. У північно-західній купі вони являли собою фігуру, подібну до овалу, довжиною близько 1,5 м, один кінець якої був загнутий всередину житла; в південно-західній купі такі плити, як вказувалося, утворювали неправильне коло, внутрішній діаметр якого наблизився до 30 см. Слід думати, що перша купа підтримувала стіну, яка загиналася всередину, а друга являла основу для наріжного стовпа, який стояв на місці з'єднання поздовжньої і поперечної стін житла. Стіни житла були збудовані

з якогось легкого матеріалу. Довжина житла — 6,5 м, ширина — 4,5 м (рис. 2).

На 30 см глибине залягання культурних залишків, в середній частині житла, виявлено округлої форми гніздо з великих каменів, яке займало площеу близько 1 м², а на рівні шару — одну плиту. Призначення цієї деталі і зв'язок її з житлом незрозумілі.

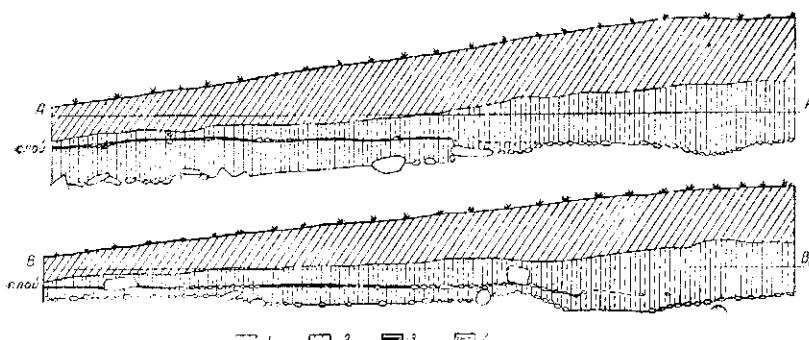

Рис. 2. Поздовжні розрізи Савранського житла по лініях A—A₁, B—B₁ (Зафіксовано два моменти розбирання кам'яних кун).

Якщо на площі поселення в урочищі Мельнична Круча було несліко встановити, що в характері залягання культурних решток слід відносити за рахунок людської діяльності і що за рахунок діяння природних факторів, то в Савралі ми маємо типовий приклад залишків жилої споруди. Археологічні залишки на площі житла не становили потужного шару, знахідки, як правило, не налягали одна на одну і лежали в одній площині. Ця обставина свідчить про короткочасність існування житла. Про це ж свідчить і відсутність добре обладнаного вогнища.

Привертає увагу також той факт, що досить багато поколотих кісток (понад 250) на площі близько 25 м² належало благородному оленю (1—2 особини) і лише окремі кістки, які були використані для виготовлення знарядь, належали іншим тваринам (мотики з лопаток бика, вироби з ікла кабана та ін.)¹.

З інших важливих деталей слід назвати знахідку примітивної зернотерки в південному кінці житла та старанно складених кістяних наконечників мотик — в північно-західному куті. Щільність залягання наконечників свідчить про те, що всі вони були покладені без держаків. Можливо, що житло було покинуто рантово, інакше важко було б пояснити, що жителі могли залишити такі безперечно цінні речі, як три зовсім навіть використані ще кістяні наконечники мотик.

Кут, в якому знайдені мотики, в системі житла мав особливe значення — саме тут, у вигляді вугликів та залишків посуду були виявлені сліди вогнища. Тут же знайдено багато фрагментів посуду, досить рідких на решті площі житла. Саме в цьому куті, на площі близько 10 м², зафіксовано неповні розвали двох посудин — глибокого гостродонного горицька з прямими стінками, плоскодонної широко відкритої посудини та фрагменти від кількох інших посудин. В південній частині житла траплялися поодинокі фрагменти від інших посудин, а в північно-східному куті їх не було взагалі.

Кремінні знаряддя, як і поколоті кістки, були розкидані на площі всього житла; можливо навіть, що в розміщенні їх існував певний зв'язок.

¹ Визначення І. Г. Підоплічка.

зок — найбільший концентрації поколотих кісток відповідають і скупчення знарядь — 6 пластин і два скребки в кв. 17, чотири — в кв. 40, два — в кв. 24, три — в кв. 27, два — в кв. 31 та ін. Поруч із зернотеркою знайдено частину рогів оленя з слідами різання.

До певної міри окрім від іншого матеріалу в північному кінці житла, на площі близько 1 m^2 , відзначалось скупчення черепашок *upio*. яке, напевно, відповідає місцю кухонних покидьків.

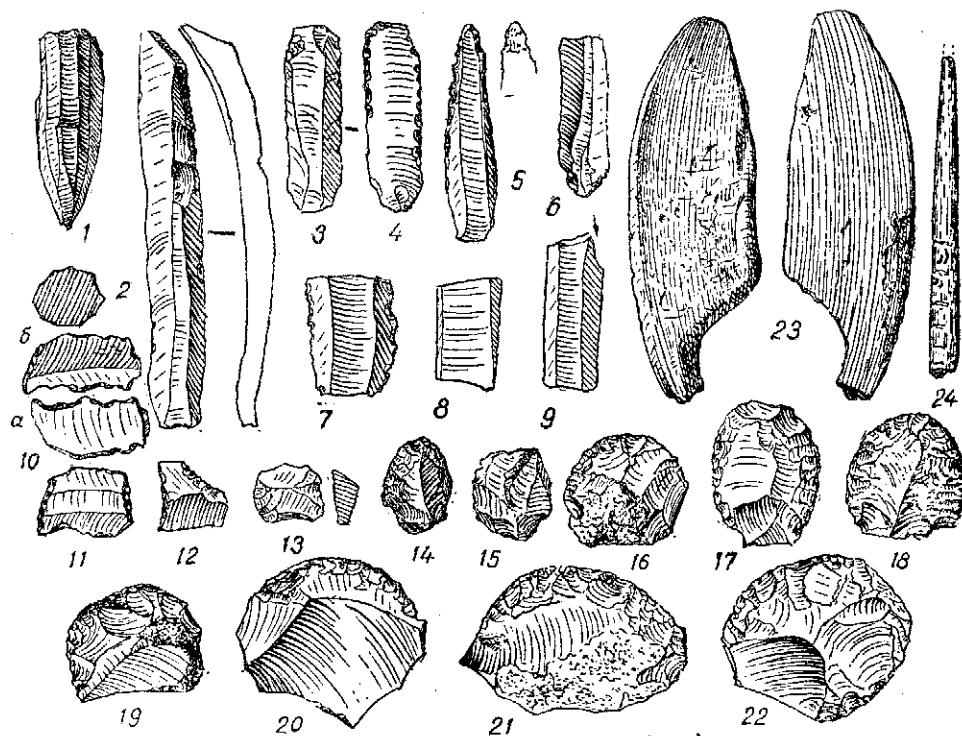

Табл. III. Савранъ, Гард. Креминні і кістяні вироби.

1 — мікронуклеус, Гард; 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 — пластинки і вироби з них; 9 — різцевидне знаряддя; 10 a , b — проекти; 11, 12 — транцепт; 13, 14, 15, 16, 17, 18 — скребки з відщепів; 19, 20, 21, 22, 23 — знаряддя з ікла кабана; 24 — кістяне шило.

Вироби з кременю, відходи від їх виробництва і нуклеуси становлять найчисленнішу і досить характерну групу археологічного матеріалу; саме з неї ми і починаємо опис цього матеріалу.

Нуклеуси, які є в складі савранського комплексу, досить різноманітні: мікролітичні піраміdalні, призначені для одержання дрібних пластин, тригранні в перерізі з двома косими площинами відбивання, призначені для одержання пластин середнього розміру, та призматичні нуклеуси. Нуклеусів для зняття мініатюрних пластин — вкладишів не знайдено¹. З пластин, сколотих з описаних нуклеусів, виготовляється ряд знарядь. Найчисленнішими є пластини середніх розмірів — довжиною 5—7 см ширину 1,3—2 см (табл. III, 2—6).

Знайдені уламки пластинок, іноді з дрібною ретушшю з боку черевця: довжина до 4 см, ширина 1—1,4 см (табл. III, 7, 8).

¹ З інших типів нуклеусів слід відзначити нуклеус середнього розміру для сколовання відщепів.

Знаряддя у формі трапецій зустрічаються зрідка; їх всього два екземпляри (табл. III, 11, 12).

Численну серію знарядь, які відрізняються від описаних вище категорій кремінного інвентаря тим, що вони, як і на Мельничій кручі, виготовлялись не з пластин, а виключно з відщепів, становлять скребки (табл. III, 13—22). Про те, що воно призначалися для виконання різноманітних робіт, свідчить наявність перелічених нижче їх відмінностей.

Найчисленнішими є скребки з тупих відщепів довжиною 3,2—4,5 см, з дещо опуклими робочими частинами, сформованими на одному з країв. Робочі краї таких знарядь загострені добре ретушшю.

Досить рідкі скребки кінцеві, з округлим робочим кінцем, які виготовлялися з пластинчатих відщепів, розміром $2 \times 2 - 1,1 \times 1,4$ см.

З наведеної характеристики комплексу кремінних знарядь можна зробити висновок про його дещо пізніший вік в порівнянні з віком кремінних виробів описаної раніше колекції з Мельничної кручині. В розглянутому комплексі вже відсутні найбільш виразні показники мікрокладишевої техніки — мініатюрні мікронуклеуси і мікропластинки — вкладиші, петипові зубчасті знаряддя для прорізування, різці та ін. І навпаки, комплекс кремінних знарядь з Саврані вже наближається до того досить перізноманітного щодо складу набору кремінних знарядь, який характерний для найдревніших трипільських пам'яток.

Докладніше слід описати вже згадувану західку трьох кістяних наконечників мотик, які мають витягнутотрикутну форму. Всі вони виготовлені з трубчастих кісток свійського бика; їхні розміри різні: 16—22 см довжиною, що, мабуть, залежить від ступеня спрацьованості лезової частини, яка безперервно підточувалася і тому вкорочувалася. Робоча частина найціліших екземплярів досягала в ширину 10 см, вона заточувалася так, що один край помітно виступав. На обох країв збережених наконечниках мотик саме ці краї мають поширення у вигляді сколів від використання (рис. 3, 1—3).

Другою досить важливою західкою, яка вказує на початкове землеробство і тому заслуговує на більш повний опис, є гранітна плита неправильно овальної форми, довжиною близько 50 см і ширину 30 см, з дещо увігнутою (до 3 см) верхньою площинкою.

Як відзначалося, найбільше фрагментів посуду знайдено у північно-західній частині житла.

За технологічними ознаками зібраний на Савранському поселенні посуд можна поділити на дві основні групи: темносірий в обпалі, який містить домішку трави і кварцовий пісок, а також посуд чорний, який обалювався у відновлюючому полум'ї. Досить добрий обпал зумовлював значну шільність стінок посуду, середня товщина яких дещо перевищує 0,5 см. Внутрішня поверхня згладжена, слідів смугастого згладжування немає. Зовнішня поверхня згладжена більш старанно (у чорноглиняних посудин майже до лиску).

Знайдені фрагменти посуду належать двом формам: широко відкритим плоскодонним посудинам з ребристим корпусом, розширеним у верхній частині, і глибоким горщикам, що, можливо, мали невеликі або заокруглені денця.

Рис. 3. 1—3 — кістяні наконечники мотик.

Для першої форми характерна лійчаста нижня частина з невеликим плоским денцем. Починаючи з $\frac{2}{3}$ висоти посудина поступово звужувалася і закінчувалася ледве відгнутими назовні вінцями з рівним зрізом. Подібні широкі горщики-вази з високим і досить вузьким лійко-подібним низом вже становлять характерну особливість найдавніших трипільських пам'яток (Сабатинівка II, Гренівка, Олександрівка, Гігоєшті-Трудешті та ін. — табл. IV, 1, 2, 2a, 3).

Другу, основну групу посуду становлять невеликі, глибокі, кругло-дноні, а можливо також і з невеликими плоскими денцями горщики з дещо роздутим або ребристим корпусом, трохи загнутим всередину верхом і деною відгнутими назовні вінцями, з потоншеним або прямим зрізом. Серед цих виробів безперечно є посудини для готування їжі, про що свідчить нагар на стінках окремих посудин (табл. IV, 4, 5).

Орнаментом прикрашалася вся поверхня посудини. Переважають різноманітні кутові композиції, створені з широких стъожок, які складаються з кількох паралельних прогладжених ліній. Є один фрагмент, на якому збереглася частина стъожки, заповненої відбитками гребінчастого штампа. Одна з посудин по верхній частині була прикрашена дугоподібними стъожками, обернутими вигнутими частинами вниз; кожна з таких фігур складалася з кількох прогладжених ліній.

На ранньотрипільському посуді подібні композиції вже не відіграють самостійної ролі, а використовуються лише як облямовуючий орнамент. Складних лінійно-спіральних композицій на савранській кераміці немає, замість них явно переважають складні кутові композиції.

Підтвердженням того, що пам'ятки типу Саврань в середній течії Південного Бугу не поодинокі, є вже згадуване поселення на мису надзаплави правого берега річки в урочищі Гард, розташованому на південні від с. Богданівки, Доманівського району, Миколаївської області. Це поселення розкопувалося ще в 30-х роках археологічною експедицією НКО УРСР, але наслідки цих робіт достатнього висвітлення в літературі не дістали. Тоді на цьому поселенні, як пізніше нами в Саврані, було виявлено кілька кам'яних куп, що становили основи наземних або дещо заглиблених в ґрунт жител, а також фрагменти типового посуду з рослинною та графітовою домішкою, прикрашеного лінійним орнаментом. Знайдені кераміки супроводилися кістками свійських тварин та мікролітичними кремінними виробами.

Невеликі розвідки, проведені нами на площі цієї пам'ятки в 1949 р. (закладено траншею 1×10 м), показали, що тут збереглися ділянки незрушеного шару, який, крім інших ознак, характеризується залишками кам'яних основ жител. Так, наприклад, в межах цієї траншеї, в основі гумусового покриву, на глибині понад 1 м, виявлена частина фундаменту у вигляді ряду колотих гранітних плит. Тут же знайдено кілька типових фрагментів посуду та кременю.

Огляд відслонень та знахідки на поверхні збільшили невелику колекцію з Гарда керамікою та мікролітичним кременем савранських типів¹ (наприклад, табл. III, 1).

Вище розглядався матеріал неолітичного віку, здобутий Середньобузькою експедицією в 1949 р. З його аналізу можна зробити два основні висновки. Правдоподібно, що найраніший етап у розвитку місцевої неолітичної культури представлений на цій території пам'ятками типу Мельничної кручині. Пам'ятки типу Саврань-Гард відбивають безпосередньо передтрипільський, але також ще неолітичний етап, в складені трипільської культури. Далі за ними, слід думати, вже йдуть трипільські пам'ятки типу II Сабатинівського поселення та ін.

¹ Частина старих матеріалів з Гарда зберігається в Київському історичному музеї.

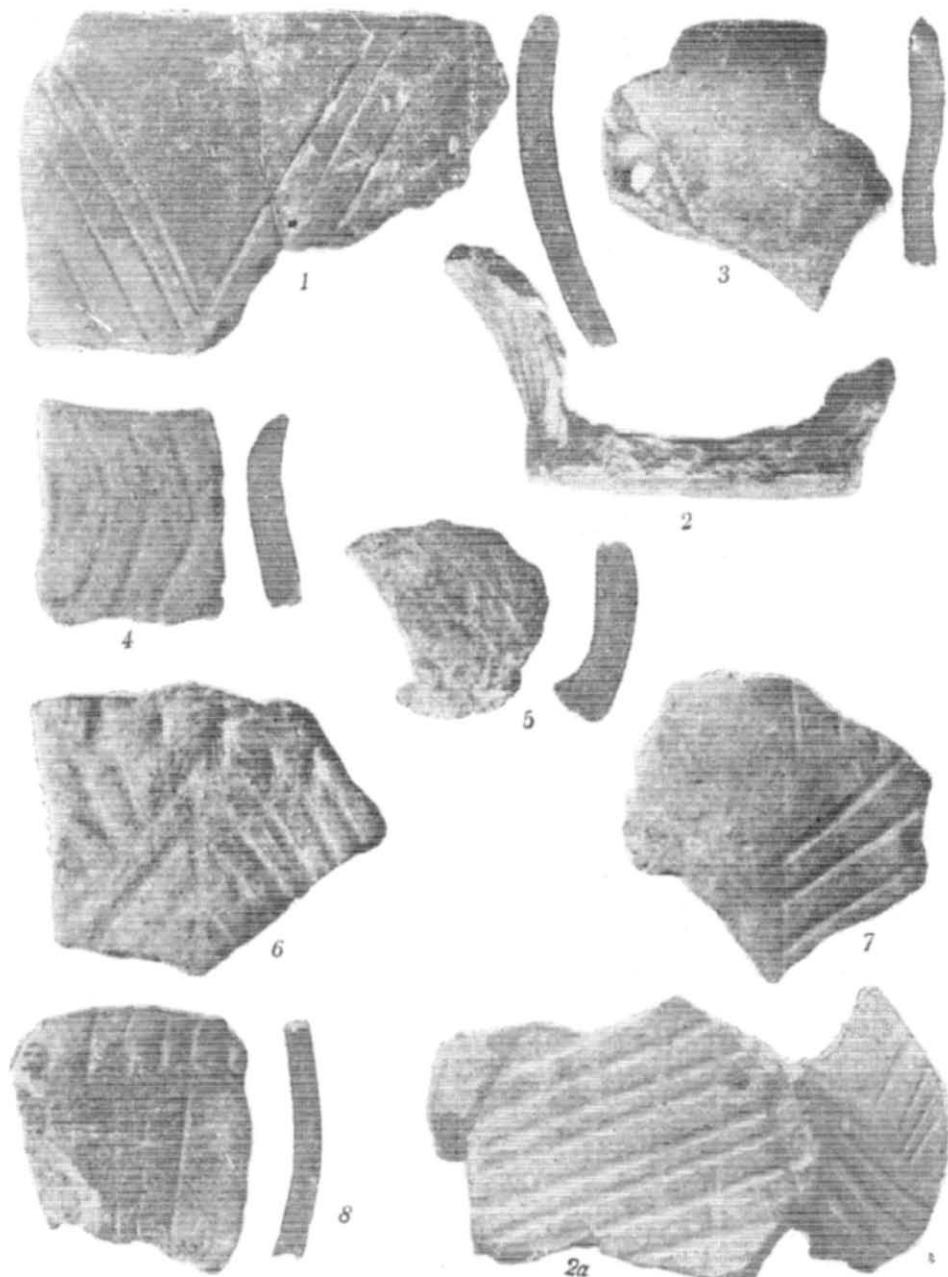

Табл. IV. Саврань. Кераміка.

1, 2, 2a — уламки широко відкритої посудини з лійчастим низом; 3 — вінця; 4, 5 — вінця і денце гостродонного горщика з прямими стінками; 6 — орнаментована верхня частина глибокого горщика; 7, 8, 9 — орнаментовані стінки.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ЮЖНОМ БУГЕ

Резюме

В 1949 г. автором производилось исследование неолитических поселений на среднем Буге.

Наиболее древним неолитическим памятником в этом районе, очевидно, является поселение в урочище Мельничная Круча, в Ульяновском районе, Кировоградской области. Раскопки периферии поселения на площади около 200 м² дали довольно многочисленный микролитический кремневый инвентарь, сопровождаемый лощеной керамикой, украшенной линейной орнаментацией. Более позднюю группу памятников составляют поселения у м. Саврань, Одесской области, и в урочище Гард, у с. Богдановки, Доманевского района, Николаевской области.

В урочище Гард были проведены разведки, и у м. Саврань — раскопки, приведшие к открытию небольшого наземного или слегка углубленного в землю жилища продолговатой формы с каменным основанием. Собранные здесь материалы — кремневый инвентарь и керамика, сохраняя черты близости к материалу Мельничной Кручи, производят впечатление более поздних. Большой интерес представляет находка трех наконечников костяных мотыг.

Материал такого рода публикуется впервые. Есть основания полагать, что памятники типа Мельничной Кручи и Саврани отражают развитие того типа неолитической культуры, который является генетической основой для трипольской культуры, целиком относящейся уже к медному веку.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

НОВІ ДАНІ ПРО ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

Дослідження шляхів складення скіфської культури на території лісостепового Лівобережжя ставить перед археологами ряд актуальних проблем. Нині можна вважати встановленим, що на території Лівобережжя існували дві основні групи пам'яток скіфського типу, які різнилися між собою.

Перша з них, поширені в басейні р. Ворскли, найтісніше пов'язується з пам'ятками Правобережжя і є ніби сколок правобережної культури скіфського типу.

Друга група, відома з пам'яток Сули, Псла, Сіверського Дінця, є специфічним для лісостепового Лівобережжя явищем, яке не має собі паралелей ні на Ворсклі, ні в пам'ятках на захід від Дніпра.

Особливості цієї групи найвиразніше виявляються у своєрідності місцевого ліпного посуду, форми і типи якого склалися тут, як видно, на іншій, відмінній від Правобережжя, культурній основі періоду пізньої бронзи¹. Проте питання про характер пам'яток бронзового віку на території лівобережного Лісостепу лишається поки ще погано вивченим.

Скіфська культура на Сулі, Пслі і Дінці відома з часів не раніше середини VI ст. до н. е., коли вона виступає вже у готовому, сформованому, типовому для скіфської архаїки вигляді.

Пам'ятки ранішого часу, що відповідають жаботинському, чорноліському, білогрудівському стапам на Правобережжі, тут не виявлені. Лишається нез'ясованим, чи скіфська культура нesульсько-донецького типу склалася внаслідок безперервного послідовного розвитку місцевих племен, які жили тут з часів бронзи, чи вона з'явилася внаслідок проникнення сюди на початку залізного віку якихось нових племінних груп.

Аналіз особливостей місцевої ліпної кераміки Посулья дозволяє висловити припущення про можливий генетичний зв'язок її з пам'ятками зрубної культури Сіверського Дінця². Думка про безпосередню спадкоємність ранньоскіфської кераміки від пізньозрубної була висловлена у свій час В. А. Городновим, а також І. Ф. Левицьким після розкопок ним поселення біля с. Мерефи під Харковом³. Проте припущення це досі переконливо не доведено.

Деякі нові дані про пам'ятки періоду бронзи на території лівобережного Лісостепу були одержані в 1953 р. Посульсько-Донецьким загоном Середньодніпровської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Загін проповів розвідку правого берега р. Сули від м. Глинська до с. Костянтинова, лівого берега р. Сули від с. Костянтинова до м. Ромни

¹ В. А. Ильинская, Керамика скіфских погребений Посулья, Сб. «Вопросы скіфо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 168 і далі.

² В. А. Ильинская, вказ. праця.

³ І. Ф. Левицький, Мерефинське поселення, Архів Інституту археології АН УРСР.

і течії річок Хмелівки та Сміли, які впадають у Сулу з правого берега. По закінченню розвідки були проведені розкопи на поселенні пізньобронзової доби в урочищі Бондариха на Сіверському Дінці біля м. Ізюма, відкритому у 1951 р. Д. Я. Телегіним¹.

Під час робіт 1953 р. були виявлені пам'ятки, які належать до різних періодів епохи бронзи.

Поселення біля хутора Гай знаходиться на лівому березі Сули, нижче с. Коровинці, на піщаному мисі висотою 6—8 м, який видається у заплаву Сули. Довжина мису 350 м, ширина 100—150 м. Поселення знаходиться на південно-західному схилі, де до мису підходить старик Сули. Верхній шар ґрунту, завтовшки 40—50 см, складається з темного гумусованого піску, нижній шар — з чистого ясного піску.

На місці поселення був зібраний підйомний матеріал і закладені чотири шурфи загальною площею 18 м². Культурні залишки траплялися вздовж південно-західного схилу смугою близько 100 м довжини, 20 м ширини в товщі гумусованого шару. Кількість речових залишків в культурному шарі невелика: основну масу складають уламки кераміки, кістки тварин, роздавлена землею посудина.

Основною формою посуду були високі горщики з округлим корпусом, що розширяється біля плічків і поступово звужується до дна. Діаметр плічків трохи більше діаметра вінець. Зовнішній бік вінець часто буває сплющеним, верхній край — загостреним, тому вінця мають характерний трикутний переріз (табл. I, 1, 3, 7). Трапляються також посудини з округло потовщеними і з простими гладкими вінцями. Глина містить домішки дрібного піску, іноді слюди; якість глини добра, черепок щільний, міцний. Колір зовнішньої поверхні рожевуватий, рудий або сірий. Зворотний бік частіше сірий або темний. Поверхня посуду звичайно загладжена.

Посуд прикрашається рядами паралельних нешироких жолобків, зроблених кінцем округлої тріосочки; нанесні під різним кутом, вони утворюють у сполученні з горизонтальними смугами геометричний узор (табл. I, 8, 9, 10, 16). Зустрічається узор, зроблений гострим кінцем палички (табл. I, 12). На окремих фрагментах жолобчастий орнамент трапляється у сполученні з короткими косими рисочками, які заповнюють поле між рядами жолобків (табл. I, 5, 11). Трапляється також заштриховка поверхні рясними паралельними смугами гребінчастого штампа (табл. I, 4), пересичені ряди паралельних смуг утворюють фігури ромбів (табл. I, 21), відомі відбитки зубчастого чекана або штампа (табл. I, 18), ряди трикутних відбитків, нанесених кінцем поставленої під кутом тріосочки (табл. I, 20).

Шийка посудин у більшості випадків буває прикрашена круглими ямками, нанесеними із зовнішнього боку. Місцям наколів відповідають опукlostі із зворотного боку. На одному з уламків було два ряди наколів і опукостей. У вехньому ряді дірочки зроблені з зовнішнього боку, а в нижньому, навпаки, — наколи зсередини, опукlostі — іззовні (табл. I, 15). Вінця бувають прикрашенні із зовнішнього боку косими насічками або відбитками зубчастого штампа (табл. I, 3, 7).

Орнамент роздавленої посудини, яку вдалося склеїти, складався з трьох горизонтальних рядів круглих гульок. Верхній ряд — на шийці посудини, другий — на поясі, третій — у нижній частині. Гульки верхнього ряду більш рельєфні, з внутрішнього боку вони мають наколи. У другому і третьому ряді наколи зсередини затерті глиною. Нижче шийки посудини тріосочкою з роздвоєним кінцем нанесена горизонтальна смуга, від якої цією ж тріосочкою прокреслені по плічку косі паралельні смуги (табл. I, 1).

¹ Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, VI.

Найближчу аналогію кераміці поселення біля хутора Гай дає поселення в с. Бесселівка, розкопки якого у 1949 р. провадила Є. В. Махно¹.

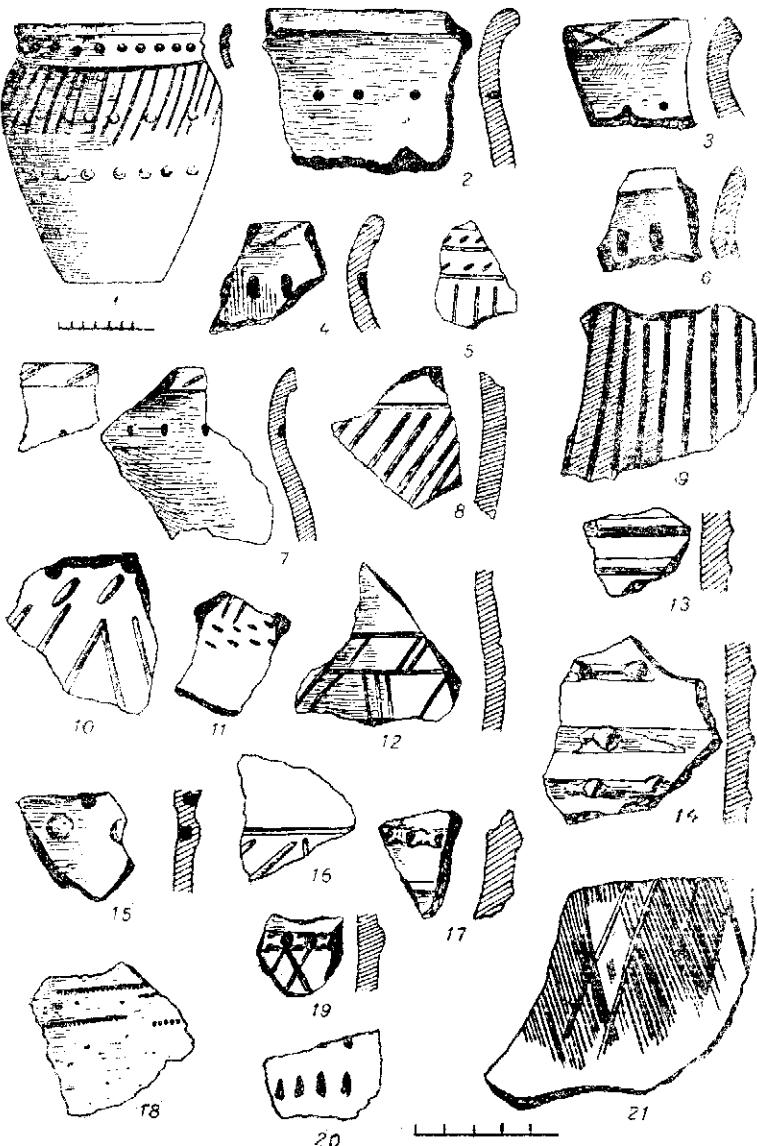

Табл. I. Кераміка з поселення біля хутора Гай.

Поселення з керамікою цього роду зустрічаються і в інших місцях лівобережного Лісостелу. На Сеймі до них належать поселення біля с. Мар'янівки, досліджене у 1927 р. М. Я. Рудинським і Я. Морачевським², культурні залишки періоду бронзи на поселенні біля с. Харівки.

¹ Є. В. Махно, Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях. Археологія, т. X, стор. 143.

² М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, К., 1930, вип. III, стор. 179; Я. Морачевський, Кераміка Мар'янівської стації, там же, стор. 191.

дослідженному у 1950 р. Д. Т. Березовцем¹, поселення біля с. Волинцевого — розкопки С. С. Березанської 1953 р., стоянка Білоус на Десні — розвідка Д. І. Бліфельда, Бортничі на Дніпрі. На жаль, більшість цих матеріалів досі не опублікована.

Датування пам'яток цієї нової для території Лісостепу культури епохи бронзи, можна визначити лише у самому попередньому плані. При визначенні часу поселень з керамікою, подібною знайдений біля хутора Гай, слід врахувати її деякі спільні риси у формах і мотивах орнаментації з керамікою комарівської культури, поширену у північно-західних областях УРСР, де в орнаментації посудин типу горщиків часто трапляється геометричний жолобчастий орнамент. На пам'ятці комарівського типу біля с. Народич, на Житомирщині, дослідженій Г. Ф. Левицьким², були виявлені відкриті горишки із загладженою поверхнею, в орнаментації яких є горизонтальні жолобчасті смуги, паралельні ряди яких утворюють фігури зигзагів, заптихованих трикутників, горизонтальних смуг.

Поряд з цим, посудини прикрашені дрібними косими рисочками, трикутними відбитками, зробленими кінцем трісочки.

Другу характерну групу складають уламки посудин, прикрашені паралельними рядами наліщих, невисоких, трикутних в перерізі валиків, частіше гладких (табл. I, 13), рідше — розчленованих пальцово-нігтівими відтисками (табл. I, 14, 17). На окремих фрагментах валикові наліпи зустрічаються у поєданні з орнаментом у вигляді прокреслених жолобків (табл. I, 19).

На території лівобережного Лісостепу поселення з жолобчасто-багатоваликовою керамікою зустрічаються на Сеймі, а також далі на південь — на Ворсклі, Сіверському Дніпрі та Осколі.

Ця група кераміки належить до так званої пізньокатакомбної культури типу Саду Шевченка або Бабина III, значно поширеної у степовій та лісостеповій смузі УРСР, а також на середньому Доні у другій половині II тисячоліття до н. е.

Поселення в с. Малі Будки знаходиться на лівому корінному березі р. Смілої, у центрі села (біля сільради на краю обриву глинища, у відслоненні якого і були спочатку виявлені культурні залишки). У ході дальших робіт біля краю обриву був закладений шурф площею близько 20 м², де виявлено багато уламків глинняного посуду і кістки тварин. Поселення біля Малих Будок відзначається чистотою культурного шару.

Всі знайдені тут уламки посуду належать відкритим широким горщикам з корпусом, який розширяється від дна до пояса, прямими стінками, ледве наміченою шийкою і трохи відігнутими вінцями. Діаметр отвору майже дорівнює діаметру пояса посудин. Глина щільна, з домішкою крупного піску, черепок міцний, колір поверхні сірий зrudуватими плямами, темний абоrudуватий з жовтими або сірими плямами. Зворотний бік частіше сірий або темний. На поверхні бувають помітні смуги або штрихи від загладжування. Зовнішній бік горщиків від вінець майже до самого дна вкритий орнаментом з ямок, написаних кінцем круглої трісочки діаметром 3—5 мм, як правило, поставленої під кутом, тому відбиток має овальну або трикутну форму (табл. II, 1, 11). Глибина відбитку найбільша біля кінця трісочки. Іноді у відбитках помітна структура дерева (табл. II, 7). Рідше зустрічаються ямки круглої форми (табл. II, 4). Часто орнамент у вигляді ямок із зовнішнього боку поєднується з орнаментом у вигляді опуклин, зроблених з внутрішнього боку (табл. II, 3, 5, 8). Ямки розташовувалися горизонтальними рядами (табл. II, 1) або ж без будь-якого порядку (табл. II, 11).

¹ Д. Т. Березовец, Отчет о работе Славянско-Сейминской экспедиции 1950 г., Архів Інституту археології АН УРСР.

² Г. Ф. Левицький, Стация в урочищі Піщаному, біля с. Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 227.

Ямочний орнамент часто поєднується з орнаментом у вигляді відбитків грубого гребінчастого штампа, дрібнозубчастого карбування в окремих випадках шнура, накрученого на кінець трісочки. Ці відбитки заповнюють простір між ямками, іноді перетинаючи їх (табл. II, 3, 5—10, 12). Крім цих прийомів орнаментації, поверхня посудин буває суцільно заштрихована паралельними смугами, прокресленими кінцем частого гребінця, тому вона стає піби рифленою (табл. II, 6—9). Знайдені окремі уламки з усіма видами орнаменту: гребінчастою штриховою, ямочками, опуклинами, косими відбитками гребінчастого штампа (табл. II, 7, 8). Край вінець посудин буває орнаментований відбитками косо поставленої круглої трісочки, насічками, відбитками гребінчастого або зубчастого штампа, круглими наколами (табл. II, 1, 5). Культура, виявлена на поселенні біля Малих Будок, не має собі паралелей у пам'ятках на заході від Дніпра.

Найближчою аналогією до поселення біля с. Малі Будки є поселення біля с. Олексіївка на р. Сеймі у межах Путівльського району, відкрите Н. П. Амбургер у 1950 р.¹. Тут, на розвіяній поверхні дюни, знайдено багато уламків посуду такої ж форми і якості, як і в Малих Будках, орнаментованого ямками, нанесеними кінцем косо поставленої трісочки, відбитками гусеничного штампа або зубчастим карбуванням. Деяка кількість кераміки типу Малих Будок знайдена на поселенні біля с. Волинцеве, дослідженному С. С. Березанською.

Прояви цієї культури відомі у верхів'ях Ворскли, біля Грайворона (розвідка С. М. Одинцової), у пункті Студенок 2 на Сіверському Дніпрі (розвідка Д. Я. Телегіна).

Необхідно відзначити, що в басейні Сейму відома кераміка доби бронзи, генетично пов'язана з культурою типу Малих Будок. Ці пам'ятки були вперше виявлені М. Я. Рудинським і Я. Морачевським і дістали назву мар'янівських «неолітичних»². Відмітною рисою мар'янівської кераміки є зубчасті відбитки відрізів шнура або гребінки, розташовані горизонтальними рядами прямо, косо, або «в ялинку». Між смугами зубчастих відбитків розміщені горизонтальні ряди круглих ямок невеликого діаметра (табл. II, 13—20). Поселення з керамікою, близькою до мар'янівської «неолітичної», виявлені на Сіверському Дніпрі, в пункті Студенок 5 (розвідка Д. Я. Телегіна)³. Незважаючи на архаїчний «неолітичний» вигляд цієї кераміки, вона безсумнівно відноситься вже до епохи бронзи. Посудини мали форму широких відкритих плоскодонних горщиків з майже прямими стінками і вінцями, ледве визначенюю шийкою. В орнаменті переважають відбитки шнура, перевитого на трісочці.

Типологічний і культурний зв'язок пам'яток типу Малих Будок і Мар'янівки навряд чи може викликати сумнів.

На думку Д. Я. Телегіна, ямково-гребінчастий неоліт у північній частині Лівобережжя УРСР існував до кінця III тисячоліття до н. е. Оскільки пам'ятки типу Мар'янівки «неолітичної» відносяться вже до періоду бронзи, але зберігають ще багато пережитків неолітичного орнаменту, їх можна, очевидно, віднести до часів першої половини II тисячоліття до н. е.³.

У порівнянні з керамікою типу мар'янівської, кераміка типу Малих Будок значно більш розвинена. В орнаменті її переважає дрібне зубчасте карбування, зменшується кількість шнuroвих відбитків, поширюється вертикальне гребінчасте загладжування поверхні. Змінюється характер ямкових наколів, які наносяться за допомогою косопоставленої трісочки або круглої палички. Ямки довільно наносяться на корпус посудини. Ці нові мотиви орнаментації властиві кераміці пізньо-бронзового віку.

¹ Н. П. Амбургер, Нові дані про пам'ятки доби бронзи на Сеймі, АП, т. VI.

² М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, в. III, К., 1930.

³ Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дніпрі. АП, т. VI.

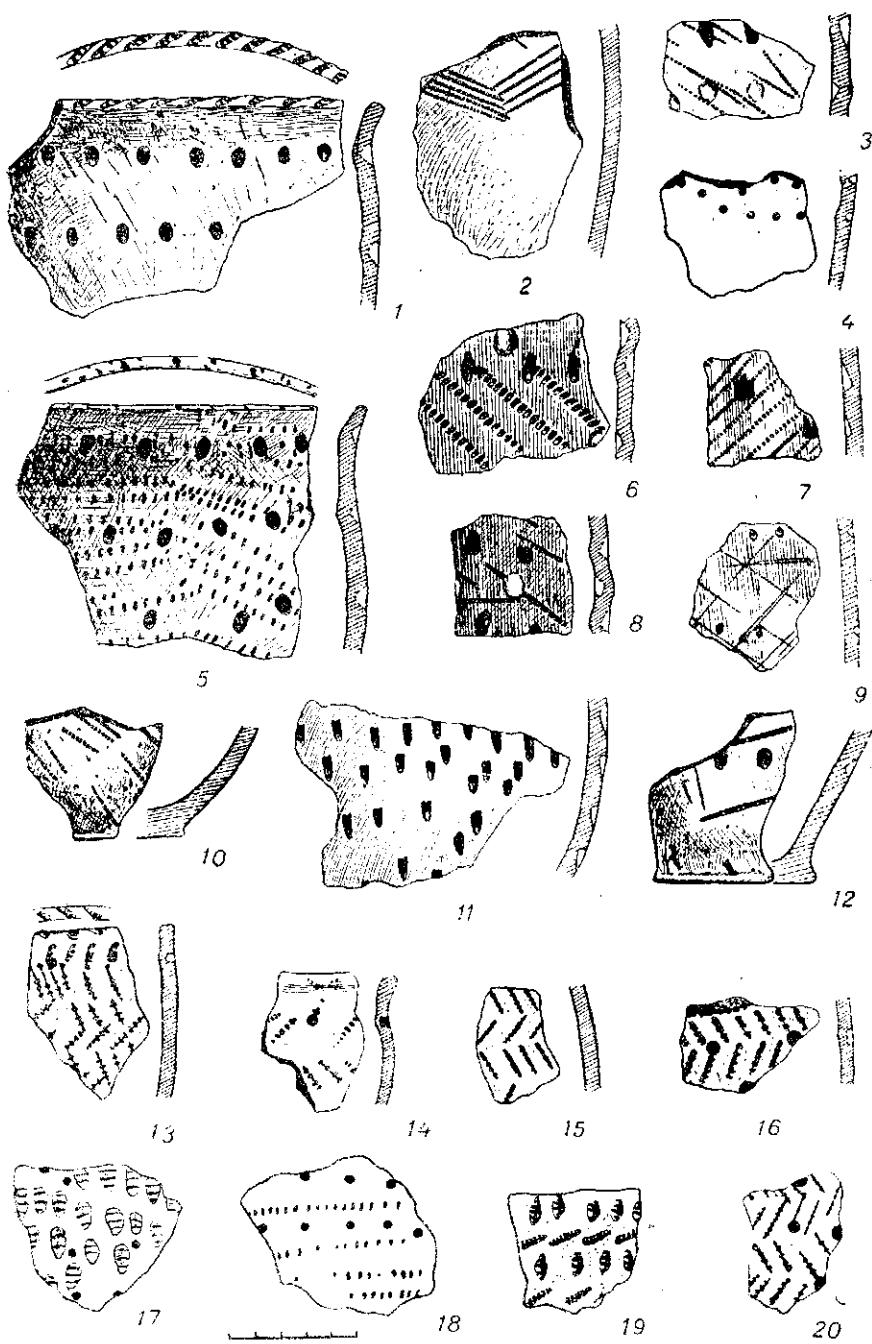

Табл. II. Кераміка з поселення біля с. Малі Будки на Сулі (1-12) і кераміка так званого Мар'янівського неолітичного типу (13-20) з поселення біля с. Мар'янівка на Сеймі.

На Волзі, біля с. Воскресенського, Шигонського району, Куйбішевської області, відкрито поселення, де в орнаментації широких відкритих горщиків зустрічаються візерунки з ямок, нанесених пальцем, нігтем або кіпцем палички, відбитки гребінчастих або зубчастих штампів, заштриховка поверхні смугами гребінчастого штампа¹.

На поселенні типу Малих Будок біля с. Олексіївка на Сеймі була знайдена глиняна ложечка у вигляді іаллячки, подібна до знайденої на поселенні біля Воскресенського.

Н. В. Трубникова, яка обробила матеріал Воскресенського поселення, датує його третьою чвертью II тисячоліття до н. е. Ця дата не суперечить нашим уявленням про час поселення біля с. Малі Будки.

Поселення біля хутора Гай і біля с. Малі Будки свідчить про те, що в період середньої та пізньої бронзи народи, які жили на Сулі, були найтісніше пов'язані з більш північними районами Лівобережжя — Сеймом і Десною.

Розкопки в урочищі Бондариха біля м. Ізюма. В 1951 р. Д. Я. Телегін провадив розвідки і розкопки в урочищі Бондариха біля м. Ізюма, де М. В. Сибільовим була виявлена і частково досліджена неолітична стоянка. Урочище Бондариха являє собою велику дюну з пологими схилами на краю борової тераси лівого берега Дінця і невеликої затоки Дінця — так званої Вербової ями¹. Поверхня дюни задернована і поросла молодим сосновим лісом.

Під час дослідження цього урочища Д. Я. Телегін, крім знахідок неолітичного часу, виявив культурні шари інших історичних періодів: ранньослов'янського та пізньоскіфського. На підвищенні частині дюни біля обриву до річки він виявив і розкопав землянку часів пізньої бронзи. Невелика частина цієї землянки була докопана нами у 1953 р. В північно-західній частині землянки знаходилося вогнище у вигляді невисокого (10 см) підвищення, облицьованого зверху глиною, намазаною на пруття. Біля вогнища знайдені 3 кварцитові зернотерки, 2 терочники, 3 кремінні вкладиші для серпів, мініатюрна посудина з написаними знаками і уламки глиняного посуду.

Вище дна землянки виявлено стулка ливарної форми, на обох боках якої були зроблені шаблони для відливання шестигранних кельтів з двома вушками (табл. III, 16). На боці цієї ж формочки є незакінчений шаблон ще одного невеликого предмета, можливо ножа. Тут же знайдені уламки ще двох кам'яних ливарних форм².

Наші розкопки 1953 р. підтвердили правильність спостереження Д. Я. Телегіна щодо неодноразового заселення урочища Бондариха.

У зачистці обрізу південного схилу виявлено культурний шар ранньослов'янського часу з кружальною керамікою, прикрашеною лінійним та хвилястим прокресленням орнаментом.

Вздовж північного схилу переважаючими є культурні залишки пізньоскіфського періоду. Тут знайдені уламки червоноглиняних амфор, черепки ліпних товстостінних горщиків з домішкою грубого шамоту і якихось рослинних решток у тісті. Вінця відігнуті, гладкі або прикрашені неглибокими пальцово-нігтьовими відтисками. Наскрізних проколів немає.

В центральній частині дюни виявлений чистий шар часів пізньої бронзи з матеріалом того ж типу, що на ділянці нижньої землянки Д. Я. Телегіна.

В культурних відкладеннях різних періодів трапляється багато оксоліків кременю, місцезнаходження якого розташоване біля Ізюма, нуклеуси, відбійники, окремі кремінні знаряддя неолітичного часу.

¹ Н. В. Трубникова, Поселение эпохи бронзы у д. Воскресенской, КСИИМК, в. 50, 1953, стор. 21 і далі.

² Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дніпрі, АП, т. VI, К., 1956, стор. 77 і далі.

Розкоп 1953 р. був закладений у центральній частині дюни на початку південного схилу. Загальна площа розкопу 170 м². Культурні залишки траплялися в шарі сірого гумусованого піску, починаючи з глибини 0,20 м. У верхньому дерновому шарі майже не було знахідок. У північній частині розкопу культурний шар досягав товщини 0,80—0,90 м, до південного краю по схилу товщина його зменшилася до 0,50 м. Культурний шар підстилає чистий жовтий пісок. На розкопі відкрито 18 ям круглої або овальної форми, що мали, мабуть, господарське призначення. Діаметр ям 0,7—1,5 м, стінки — частіше вертикальні, рідше — конічні, що звужуються до дна. Глибина від поверхні ґрунту 1,1—1,7 м (від рівня материкового піску — 0,4—0,7 м). У заповненні ям був темний, щільно з cementovаний пісок з включенням речових решток, подібних до знайдених в культурному шарі.

В ямі № 3 разом із склаками кремесцю, кістками тварин, уламками кераміки, типової для даного поселення, знайдено залізне чотиригранне шильце з загостреними кінцями (табл. III, 4). Умови знахідки (яма з цілком певним набором речей) дозволяють твердо пов'язувати це шильце з основним складом знахідок в культурному шарі.

На різних ділянках розкопу і в ямах знайдено сім кремінних, оброблених технікою двобічного сколу, вкладишів від серпів із заполірованим від використання робочим лезом (табл. III, 2, 3, 5). За формою, розмірами, характером обробки вони цілком аналогічні кремінним вкладишам серпів, знайденим на поселеннях білогрудівського типу на Правобережжі. До інших виробів з каменю належить велика кварцитова зернотерка з грубо оббитим клиновидним нижнім боком і чашкоподібно заглибленим верхнім, камінні круглі терочники з спрацьованими боками, половина камінного шліфованого плоского молотка з твердої кристалічної породи із слідами початого свердління (табл. III, 12). Крім того, три вкладиші для серпів, зернотерка і терочники були знайдені, як вже згадувалося, у земляниці на розкопі Д. Я. Телегіша.

Серед виробів з кості пайчастіше зустрічалися кістяні проколки та шилля (всього знайдено близько 20), виготовлені з кінських і кол та розколотих трубчастих кісток (табл. III, 13—15). Знайдені також три тупіки з ребер бика, які призначалися для обробки шкір (табл. III, 8), чотири долотоподібні невеликі знаряддя, зроблені з обрізків розколотих трубчастих кісток (табл. III, 6, 10), кружечок з плоскої кістки з висвердленим заглибленням у центрі, два уламки від знаряддя у вигляді муфти з обрізків оленячого рогу з отвором для насаджування (табл. III, 11), просвердлена посередині бичача і кінська бабка (табл. III, 7, 9), кістяне пряслице (?) з просвердленою півкруглою голівкою вертаючої кістки тварини (табл. III, 1).

Склад описаних вище знахідок з кістки і каменю, включаючи також ливарні формочки, знайдені на розкопі Д. Я. Телегіна, дозволяє віднести поселення в урочищі Бондариха до самого кінця бронзового віку, який відповідає білогрудівському етапу на Правобережжі, часу пізньозрубної культури (Сабатинівського, Білозерського, Зміївського поселень на південному Дніпрі). В абсолютній хронології ця дата може визначатися часом початку I тисячоліття до н. е. (X—IX ст. до н. е.).

Знахідка залізного шильця, яке відтворює форму бронзових, вказує на переходовий характер цього культурного етапу від віку бронзи до початку заліза.

Кераміка, знайдена на Бондарихінському поселенні, належить до нового, досі не цілком виявленого варіанта культури часу пізньої бронзи в лівобережному Лісостепу.

Головною формою посуду, знайденого тут, були відкриті горщики з стінками, які розширявалися від дна, порівняно невеликого в діаметрі.

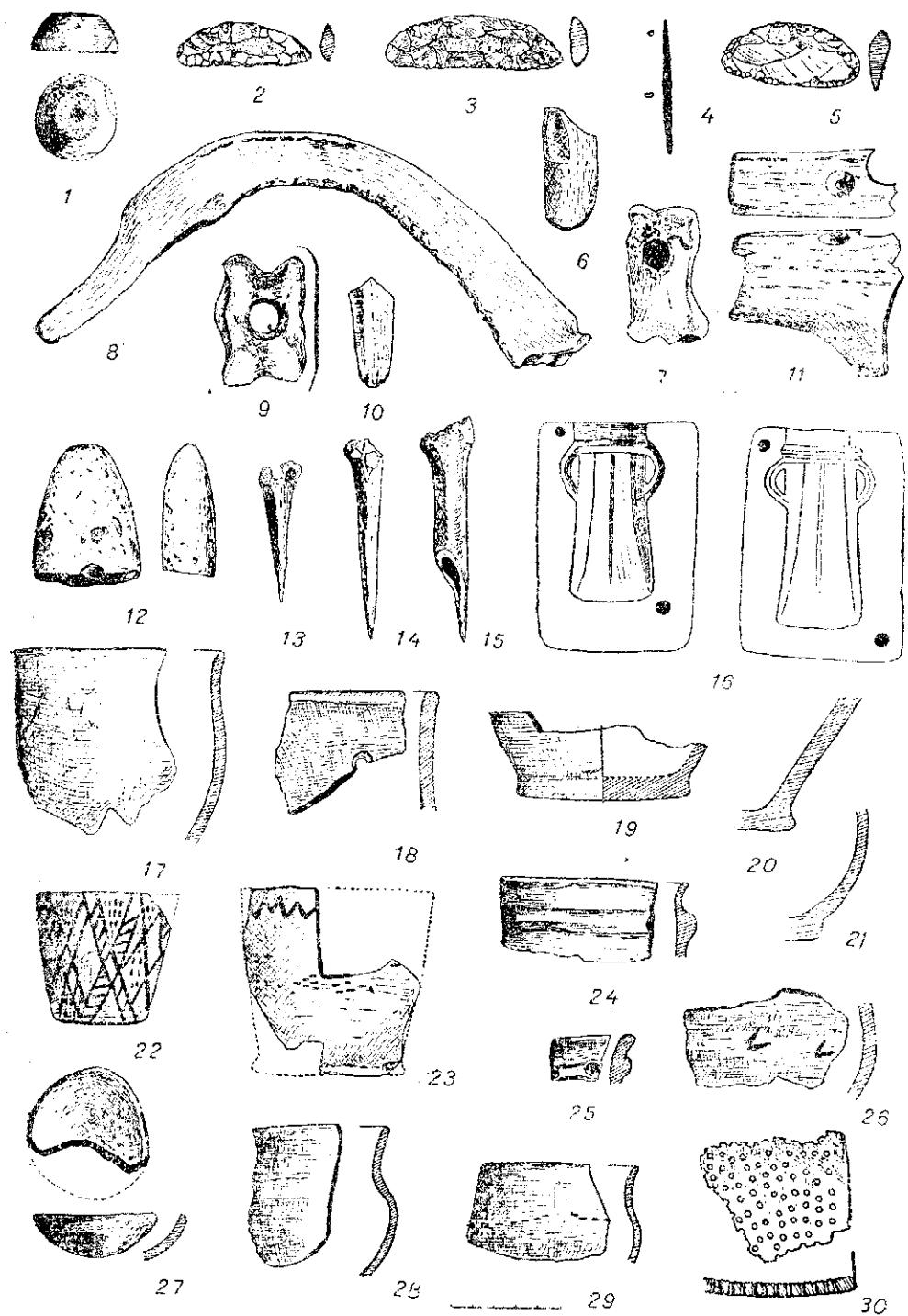

Табл. III. Знахідки з поселення в урочищі Бондарівка на Сіверському Дніпрі.

до пояса. Верхня частина посудин слабо профільована. Шийка та вигин вінець слабо намічені. Діаметр вінець лише трохи менше діаметра пояса посудини, краї вінець звичайно округлі. Поряд з цією формою зустрічаються горщики з більш виявленою профіліровкою шийки та вигину вінець. Обидві вони не складають різко відокремлених груп, об'єднуючись у спільній тип рядом проміжних контурів профіліровки.

Стінки посудини досить тонкі, особливо у верхній частині. Черепок щільний, міцний. У глиняному тісті є домішка дрібного піску. Колір зовнішньої поверхні найчастіше темний або коричневий, рідше сірий абоrudуватий. Від періономірного вишалу на стінках посудин бувають темні або руді плями. Поверхня посудин звичайно трохи шорстка, із слідами смуг від згладжування. Рідше зустрічаються уламки горщиків із затягнутою до лощіння поверхнню.

Порівняно невелику групу складають посудини у формі невеликих горщиків з досить високою шийкою, відігнутими вінцями, округлим корпусом, що розширяються біля пояса. Вони відрізняються особливою тонкістю стінок і більш старанним згладжуванням зовнішньої поверхні (табл. III, 28, 29).

Миски не були знайдені, якщо не рахувати уламок мініатюрної посудини у формі мисочки (табл. III, 27).

Основна маса посуду не орнаментована (табл. III, 17, 18), порівняно невелика частина, навпаки, прикрашена досить різноманітно.

Найпоширенішим мотивом орнаменту є поглиблення, зроблені на стінках посудин кінцем круглої палички або трісочки, поставленіх перпендикулярно або під певним кутом до посудини. Одержані таким чином відбитки дуже різноманітні за величиною і формою і мають вигляд овала, кружка, чотиркутника, зубчика, лопаточки та ін. (табл. IV, 1—4, 7—12, 14, 15). При натискуванні косопоставленою паличкою глибина відбитка буває різною. В багатьох випадках помітна структура дерева палички, якою було зроблено відбиток. Орнамент найчастіше розташований смугою по шийці або поясу посудини, в окремих випадках орнамент у вигляді відбитка кінця трісочки вкривав стінки посудини без особливого порядку (табл. IV, 10).

Зустрічається орнамент у вигляді горизонтально перевернутої цифри «8» або «бантика», зробленого за допомогою щипка двома пальцями (табл. IV, 6), пальцово-нігтіві відбитки (табл. IV, 13), косі рисочки, серповидні відтишки, зроблені нігтем (табл. IV, 3), кутики у вигляді «пташки» із з'єднаних під кутом прокреслених ліній (табл. III, 26).

Край вінець прикрашались рідкими косими насічками (табл. IV, 1, 5), пальцово-нігтівими натисками (табл. IV, 13), ямочками і відбитками, зробленими кінцем круглої палички або трісочки.

Чотири уламки горщиків звичайного профілю були прикрашені у верхній частині шийки наліпним широким округлим валиком: у двох уламків валик був гладкий (табл. III, 24), у двох інших — з пальцово-нігтівими натисками (табл. III, 25).

Серед інших типів посуду знайдені фрагменти маленьких глиняних горщиків башочної форми з прямими стінками, які розширяються від дна до вінець. Поверхня посудин багато орнаментована. У однієї посудини (табл. III, 22) орнамент складався з двох паралельних ліній, які утворювали фігуру ромбів і трикутників. Простір між паралельними лініями закреслено рядами вертикальних рисок. Друга посудина (табл. III, 23) прикрашена біля верхнього краю зигзагоподібною лінією, а посередині висоти — пояском з ромбічних фігур, складених з рядів горизонтальних рисочок.

Серед інших уламків кераміки часто зустрічаються фрагменти глиняних кілілок у вигляді струпків невеликих горщиків з прямими стінками,

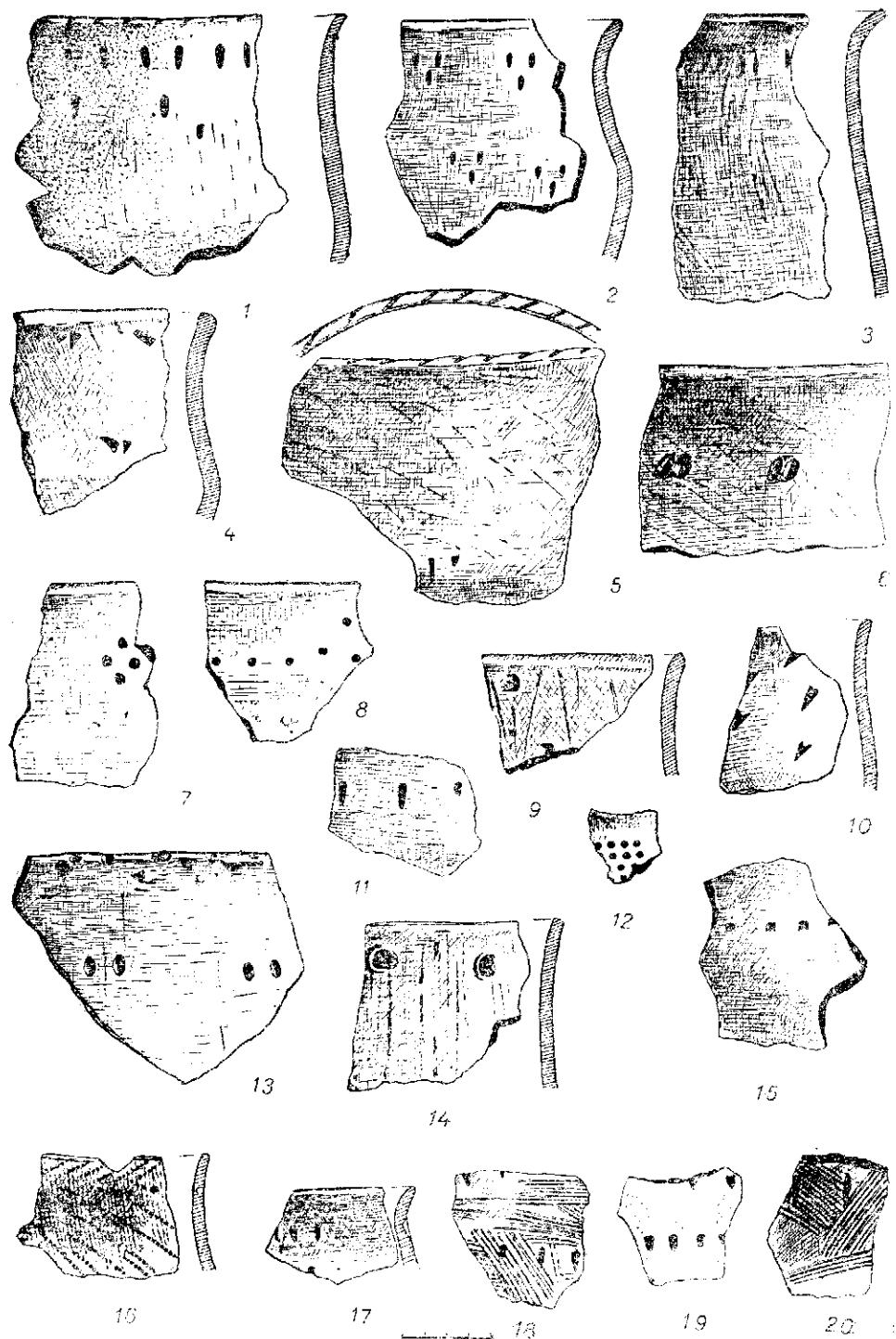

Табл. IV. Кераміка з поселення в урочищі Бондариха (1—15) і з поселення Студенок 2 (16—20) на Сіверському Дніпрі.

в яких зроблені круглі дірочки (табл. III, 30). Знайдено також глиняне пряслице з обточеної стінки посудини з круглим отвором. В багатьох випадках на стінках посудини зустрічаються сліди ремонтування у вигляді дірочек, висвердлених у випаленому черепку (табл. III, 18).

Кераміка, знайдена на нашому розкопі, цілком аналогічна кераміці, виявленій у нижній землянці на розкопі Д. Я. Телегіна, де поряд з уламками неорнаментованого посуду знайдені окремі фрагменти, прикрашені іциковими відтисками, відбитками круглої косо поставленої палички, гладким валиком, розташованим по шийці посудини, уламками глиняних цідилок.

Поселення в урочищі Бондариха це є поодинокою і ізольованою пам'яткою такого типу на цій території. Подібний матеріал зустрічався у Д. Я. Телегіса і Б. А. Шрамка також на Сіверському Дінці¹.

За своїм характером ця група пам'яток часу пізньої бронзи відрізняється від зрубної культури, відомої на Сіверському Дінці у великій кількості поховань і поселень.

Описуючи пізньозрубну кераміку за матеріалами Білозерського поселення на нижньому Дніпрі, яке відноситься до початку I тисячоліття до н. е., О. О. Кривцова-Гракова відзначає, що типовою формою для пізньозрубних пам'яток стають горщики із звуженою шийкою, відігнутими вінчими і округлими плічками. Плітка посудин стають опуклішими, а шийка поступово звужується, що призводить до появи, в окремих випадках, вузькогорлих посудин. Не вийшли ще з ужитку прості баночні посудини з візерунками у формі заштрихованих трикутників, врізаних або нанесених зубчастим штампом, іноді зустрічаються також відтиски шнура. Поряд з древнім зубчастим штампом і шарізами з'являється наліп у вигляді округлих або гострореберних валиків, розташованих нижче краю, або наліплені на межі шийки і плічків. Валик часто буває розчленований пальцевими відтисками, косою насічкою, зубчастим штампом. Кінці валика, не стикаючись, заходять один за один і опускаються паралельно або загинаються в різні боки. Зустрічаються посудини типу дуже низької бінки. У глиняному тісті є домініка шамоту, черепок товстий, масивний, якість випалу порівняно невисока².

Ця характеристика цілком відповідає матеріалам багатьох інших поселень пізньозрубної культури на нижньому Дніпрі, зокрема Зміївському поселенню, матеріал якого аналогічний Білозерському.

На Сіверському Дінці відомі місця пізньозрубних поселень, подібних поселенням нижнього Дніпра (Боровська 5, Хайлівка, Дробинів — розвідка Д. Я. Телегіна).

Як видно, на Сіверському Дінці в кінці бронзового віку існували дві культури, що відрізнялися одна від одної і представляли різні лінії розвитку культур періоду бронзи.

В кераміці Бондарихінського поселення помічається деяка спадкоємність, яка іде від культури більш ранньої пори бронзового віку північних районів Лісостепу, представлених поселеннями типу Малі Будки і Олек-сівка — на Сеймі та Сулі, Студенок 5 — на Сіверському Дінці.

Спільними є форми посудин у вигляді відкритих горщиків, порівнююча їх тонкостінність, міцність і добра виробка черепка, мотиви орнаменту у вигляді насічок або відбитків кінця палички по краю округлих вінець; відбитків, зроблених на стінках посудин кінцем косо поставленої трісочки або круглої палички, розташованих в окремих випадках по всьому корпусу посудини.

¹ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Сіверського Донця, КСИИМК, вып. 54, стор. 114.

² О. А. Кривцова-Гракова, Білозерське поселення, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 76.

Зв'язуючи ланкою між Бондарихою і Малими Будками може бути поселення на Сіверському Дніпрі — Студенок ¹.

Горизонтальні ряди відбитків на шийці і поясі посудин, зроблених круглою, невеликого діаметра, косо поставленою паличкою, поєднуються тут з гребінчастою заштриховою поверхні і косими відбитками гребінчастого штампа (табл. IV, 16—20), які складають відмінні риси орнаментації кераміки з Малих Будок.

Поселення в урочищі Бондариха є однією з найпізніших пам'яток бронзового віку на території Лівобережжя, яка фактично вже була на межі переходу від епохи бронзи до епохи заліза. Проте основні форми посуду, техніка його виготовлення, орнаментація не мають якихось яскраво виражених ознак, які дозволили б вбачати в них основу зародження кераміки скіфського типу, поширеної на Сіверському Дніпрі, Сулі, а тим більше — на Ворсклі. Відомо, що в скіфський час тут був поширеній посуд у вигляді високих горщиць з опуклим корпусом, що розширяється біля пояса, звуженою шийкою, плавно відігнутими вінцями. Черепок досить товстий і більш пористий, колір — темний з бурими плямами. В тісті — домішка піску (Донець, Ніколь) або шамоту (Сула). Поверхня часто перівна, шорстка. Основним видом орнаментації були наскрізні дірочки нижче гладкого або прикрашеного пальцово-нігтевими відтисками краю, рідше — косими відтисками палички на вінцях. На Дніпрі в ранній період зустрічається орнамент у вигляді налінного валика із защипами біля самого краю вінця ². На Сулі валик зустрічається досить рідко, поруч з проколами тут можна спостерігати орнамент у вигляді наколів з горошинами. Досить часто трапляються посудини у вигляді мисок із загнутим всередину краєм, які у багатьох випадках мають заlossenу поверхню. В похованнях скіфського часу на Сулі часто знаходять невеликі прості горищечки з округлим корпусом і відігнутими вінцями, а також посудини баночної форми.

На прикладі пам'яток Правобережжя можна переконатися в тому, як безперервно і послідовно проходить зміна керамічних форм від пізньої бронзи до раннього заліза при незмінному складі населення. Більшість основних типів посуду, відомого в скіфський час, представлена вже в пам'ятках типу Білогрудівки ³. Через проміжну ланку чорноліського періоду ⁴ вони набувають рис, характерних для ранньоскіфського періоду, яскраво виражених у пам'ятках жаботинського типу ⁵.

Нічого подібного не можна сказати про керамічний комплекс Бондарихи і лівобережну кераміку скіфського часу. Відмінності однієї і другої у формах, техніці виготовлення, мотивах орнаментації такі великі, що ми не можемо поставити їх у певний генетичний зв'язок між собою, навіть допускаючи наявність якихось іроміжніх ланок.

Разом з тим на території Лівобережжя є інша група пам'яток часу раннього заліза, де типові форми і характер орнаментації посуду, відомого з поселення біля урочища Бондариха, виступають дуже яскраво: мова йде про пам'ятки юхновської культури, поширеної в середині I тисячоліття до н. е. в басейні Десни і на схід від неї аж до Оки, де ця культура межує з пам'ятками спорідненої їй дяковської культури.

¹ Розвідка Д. Я. Телегіна 1950 р. .

² Б. А. Шрамко, Памятники скіфского времени в бассейне Северского Донца (Автореферат дисертації).

³ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 173; С. С. Березанська, Г. Т. Титенко, Поселение предскіфского времени в с. Собковка, КСІА, вып. 1, К., 1952, стор. 78 і далі.

⁴ А. И. Тереножкин, Скифская днепровская Правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. 37, стор. 113 і далі.

⁵ Е. Ф. Покровська, Поселения VIII—VII ст. до н. е. на Тясмині. Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 43 і далі; М. И. Вязьмиціна, Памятники ранніх железного века в окрестностях Жаботина, КСІА, вып. I, К., 1952, стор. 59.

Основним типом юхновського посуду є відкриті широкогорлі горщики, які розширяються від придонної частини до пояса, з прямими або трохи опуклими стінками, слабо наміченою шийкою, прямими вінцями із зрізаним або округлим краєм. Черепок порівняно тонкий, щільний, поверхня звичайно загладжена, в багатьох випадках на ній є смуги від згладжування, колір посудин темний або сірий. Значна частина посуду зовсім не орнаментована, інша має прикраси у вигляді розташованих на шийці рядів ямок, нанесених кінцем косо поставленої круглої палички або трісочки, у зв'язку з чим ямки мають круглу, трикутну або чотирикутну форму. Обріз вінець буває прикрашений такими ж ямками або косими насічками¹.

Виняткова близькість юхновської кераміки з пам'ятками пізньої бронзи типу Бондарих дозволяє припустити, що ця культура уходить своїми коріннями до пам'яток пізньої бронзи лівобережного Лісостепу. Очевидно, в період пізньої бронзи ця культура простягалася від Сейму і Десни до Сіверського Дінця, де вона стикалася з пам'ятками зрубної культури.

В період раннього заліза юхновська культура продовжує розвиватися по Десні від Сосниці до Брянська, тоді як основна територія Лівобережжя по Дінцю, Пелу і Сулі була зайнята своєрідною культурою скіфського типу, не пов'язаного генетично з пам'ятками типу Бондарих; ця культура мала якесь іншу генетичну основу, можливо, в пам'ятках пізньозрубного типу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ПАМЯТНИКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

В 1953 г. Посульско-Донецким отрядом Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР было обследовано три поселения разных периодов эпохи бронзы.

На поселении у хутора Гай, Недригайловского района, Сумской области, обнаружена керамика, относящаяся к новой, пока еще слабо изученной культуре, памятники которой выявлены в настоящее время на Суле, Сейме и Десне.

Характерной формой являются высокие горшки суженной шейкой и отогнутым венчиком, орнаментированные неглубокими желобками или прочерченными линиями, образующими геометрические узоры. Шейка сосудов часто бывает украшена ямками или выпуклинами. Некоторые аналогии с керамикой комаровской культуры позволяют датировать это поселение серединой II тысячелетия до н. э. Кроме того, на поселении найдено некоторое количество многоваликовой керамики позднекатаомбного типа.

Совершенно иной тип культуры обнаружен на поселении у с. Малые Будки того же района. Основным типом керамики этого поселения являются открытые слабопрофилированные горшки, вся поверхность которых орнаментирована овальными ямками и отпечатками зубчатого штампа. Генетически они связываются с керамикой марьяновского типа, извест-

¹ Н. В. Трубникова. К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, т. VIII, М., 1938, стор. 123—128; М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, вып. XXIV, стор. 67; Е. И. Горюнова, Городище Трефоль, КСИИМК, вып. XXXI, стор. 148 і далі.

ной по памятникам Сейма. Поселения с керамикой, аналогичной малобудковской, известны на Сейме, Суле, Северском Донце.

Поселение в урочище Бондариха у г. Изюма на Северском Донце может быть датировано началом I тысячелетия до н. э. Исследование это о поселениях позволяет выделить новую культуру поздней бронзы лесостепного Левобережья, отличающуюся от одновременных ей поздне-старинной культуры Северского Донца и степного Юга и белогрудовской культуры среднеднепровского Правобережья. Это поселение по характеру своей керамики генетически связывается с памятниками малобудковского типа.

Памятники марьяновского, малобудковского и бондарихинского типов представляют, повидимому, разновременные звенья единой линии культурного развития.

Бондарихинская культура поздней бронзы не имеет никаких признаков, которые позволили бы генетически связать ее с распространенными здесь позднее памятниками скифского типа. Непосредственным преемником культуры типа Бондарихи в период раннего железа являются памятники юхновской культуры бассейна Десны.

Распространение культуры скифского типа в лесостепи Лесостепи скорее всего может быть связано с продвижением сюда в VI в. н. э. каких-то новых групп населения.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

КУРГАНИ IV ст. до н. е. БІЛЯ ХОЛОДНОГО ЯРУ ПОБЛИЗУ м. СМІЛИ

Серед пам'яток скіфського часу на лісостеповому правобережному Придніпров'ї, досліджених ще в дореволюційний час, великий інтерес становить група курганів біля Холодного Яру, поблизу м. Сміли, досліджена О. О. Бобринським в кінці минулого століття¹.

Незважаючи на те, що окремі предмети з інвентаря поховань цих курганів добре відомі в археологічній літературі, вони не знайшли досі ідеального висвітлення.

За окремими деталями поховальних споруд, наприклад, круглою в плані формою могильних ям, яких під одним насипом знаходили від двох до чотирьох, а також за окремими деталями обряду, наприклад, положенням в одній з могил кістяка на боці, із зігнутою погою, О. А. Спинцин відніс частину курганів біля Холодного яру до групи перехідних від епохи бронзи до ранньоскіфського часу².

Окремі речі з інвентаря поховань дали дослідникам підставу твердити про раннє проникнення в лісостепове Придніпров'я предметів ассирійського походження, або ж ранніх виробів Ольвії та інших грецьких міст Північного Причорномор'я. На цій підставі ряд курганів було віднесено до ранньоскіфського часу.

Частина ж курганів за рядом ознак датувалася значно пізнішим часом.

Для підтвердження висловлених припущенень дослідники посилалися на весь інвентар поховань, не провівши, проте, його аналізу, що призводило до неправильних висновків.

Біля Холодного Яру знаходилося 25 курганів середніх (висотою до 1,4 м) та малих (висотою від 0,5 до 1,0 м) розмірів. Всього тут було розкопано 14 курганів, з яких 8 належали до скіфського часу і мали в собі від одного до чотирьох окремих поховань. Речі з цих курганів збереглися частково в Київському історичному музеї, а частково — опубліковані О. О. Бобринським, що і дає цілковиту можливість уточнити їх дату.

Найбільш показовим з цієї групи є курган 20. Невисокий насип його (блізько 0,9 м) перекривав три могильні ями, розташовані недалеко одна від одної — по лінії північ—південь. Всі три могильні ями збереглися непограбованими. Зверху вони були прикриті дерев'яними дахами, мали круглу в плані форму і розширявалися до dna.

Центральна могильна яма діаметром 4,5 м і глибиною 1,5 м містила парне поховання. Посередині могили лежав кістяк жінки у витягнутому положенні на спині, з простягнутими кінцівками, головою на захід. В ногах перпендикулярно до першого лежав другий кістяк на правому

¹ Смела, т. I, стор. 68—97.

² А. А. Спинцин, Курганы скіфов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 91.

боці, спиною до першого. Права нога його зігнута в коліні. Кістяк, за визначенням О. О. Бобринського, належав юнаку.

Жіноче поховання було основним. Навколо нього зосереджувався і весь інвентар. Біля черепа знайдені дві великі срібні вушні підвіски. Навколо шийних хребців — залишки намиста з дрібних кістяних (?) та скляних бус. На руках знаходилися браслети, бронзовий — на лівій руці та складений з дрібних бусинок — на правій. За головою, праворуч, у кутку могильної ями лежали кістки корови та барана, а біля них — два залізні ножі з кістяними ручками. Ліворуч, біля голови знаходилися тонка пісковикова плита, два залізні наконечники списів, чорнолаковий канфар, простий ліпний горщик, п'ять круглих металевих каменів, глиняне пряслице та невеликий кістяний наконечник якогось предмета (табл. I, 6). Ліворуч кістяка знайдено 47 бронзових наконечників стріл при залишках сагайдака з дерева та шкіри, залишки двох залізних ножів, бронзове дзеркало із залишками дерев'яного футляра, залишки срібної голки та два астрагали кози. При другому кістяку знайдені залишки залізного браслета, дві бронзові підвіски із слідами блакитної скловидної маси всередині та дві довгасті пронизі — бусини.

Одним з основних датуючих матеріалів цих поховань є бронзові наконечники стріл: невеликі тригранні з плоскими боками граней, тригранні з виїмчастими гранями з схованою або ж виступаючою довгою втулкою (табл. I, 4). Всі ці типи наконечників стріл добре відомі в похованнях скіфського часу як Лісостепу, так і Степу не раніше кінця V, IV—III ст. до н. е.¹. Два залізні наконечники списів, в яких один більших розмірів, мають довге, вузьке, трохи розширене у нижній частині перо, та довгу втулку (табл. I, 16, 17) також належать до типу пізніх (кінець V—IV ст. до н. е.)².

Чорнолаковий канфар був покладений в могилу вже з відбитими в давнину ручками (табл. I, 2). На дні його, з внутрішнього боку відтиснуті чотири пальметки, з'єднані між собою дугами, оточені поясом косих насічок. Між зовнішньою та внутрішньою стінками потовщеного краю канфара вміщено камінець, який вільно пересувався в пустоті і звучав при цьому. За якістю густого, місцями з коричневим відтінком лаку та за чіткістю пальметок на дні, цей канфар слід віднести до IV ст. до н. е.

Друга посудина, знайдена поруч з канфаром, являє собою невеликий ліпний горщик місцевої роботи з короткою шийкою, трохи відгнутими вінцями та широким плоским дном, з гладенькою сіруватою поверхнею (табл. I, 1). Така форма не характерна для посудин раннього скіфського часу. Аналогічна форма зустрічається серед посудин IV—III ст. до н. е. як в Лісостепу (курган біля с. Синьковки, IX могила, III ст. до н. е.³), так і в містах Північного Причорномор'я, наприклад в Ольвії⁴.

В похованні знайдено чотири ножі, два з них опубліковані. Вони мають широке лезо та ручку з кістяними накладками, прикріпленими залізними цвяхами (табл. I, 10, 11). Б. О. Куфтін, описуючи інвентар поховань дослідженого ним могильника VI—V ст. до н. е. біля с. Бешташені на Кавказі, порівнює знайдені ним в похованнях залізні ножі з ножами з курганів біля Холодного Яру (кургани 20, 19, 28), вважаю-

¹ P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Walga-gebiet, Pokrowsk, 1929, табл. IX, 2, 3; X, 1.

² А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Автореферат диссертации, М., 1950, стор. 17, 18.

³ Київський історичний музей, могила IX, інв. Б 16—27.

⁴ Т. Н. Книпович, Кераміка місцевого виробництва із раскопа I, Сб: «Ольвія», т. I, К., 1940, табл. XXVI, 12.

чи останні одночасними кавказьким¹. Проте подібні ножі з кістяними ручками відомі в похованнях Лісостепу не раніше другої половини V ст. до н. е. і значно поширені в Північному Причорномор'ї в IV—III ст. до н. е.

Бронзове дзеркало складалося з круглого диска (діаметр 16,3 см) та ручки, зроблених з однієї тонкої пластини. Ручка трохи звужується донизу і закінчується овальним щитком, перпендикулярним довгою віссю до ручки (табл. I, 3). Аналогічні плоскі дзеркала, ручка яких закінчується в більшості круглим щитком, є поширеною формою дзеркал лісостепового Придніпров'я в V—IV ст. до н. е.². Цю форму дзеркал вважають грецькою, вона добре відома в цей же час в містах Північного Причорномор'я³.

Знайдений на кістках правої руки похованої бронзовий браслет не зберігся і опублікований невдало⁴. Згідно з описом дослідника, він такий самий, як і браслет з кургану 28 того ж могильника (див. нижче).

Цікавими є тут дві вслике срібні ушні підвіски — серги. Кожна з них зроблена у вигляді триграшої порожнистої пірамідки, поставленої вершиною донизу, з ціліндричним відростком на кінці. До відростка була прикріплена, очевидно, шаровидна підвіска, яка розпалася на дві чашечки. Дужка вушних підвісок у вигляді зігнутої гачком порожнистої трубочки, яка закінчується круглою кнопкою, прикріплена до основи пірамідки. Нижня частина дужки та пірамідка вкриті опуклим крапковим орнаментом (табл. I, 12). Підвіски такого типу в лісостеповому Придніпров'ї нам зовсім невідомі. Єдиною поки що аналогією є підвіска, знайдена в Болгарії, яку відносять до IV ст. до н. е. Вона має таку ж форму, трохи менша нашої за розмірами і виготовлена з золота. Пірамідка орнаментована зернью, а нижня частина (дужки) — філігранню⁵.

Для IV ст. характерні і намиста з дрібних скляніх бусин синього, жовтого та блакитного кольорів. В похованнях Лісостепу, степового Причорномор'я та Приазов'я звичайними в цей же час є браслети, складені з дрібних скляніх та більших, очкастих бус⁶.

Невеликі круглі металні камені, знайдені тут в кількості 5 штук, зустрічались і в інших жіночих похованнях цієї ж групи курганів у кількості 3—5 штук (кургани 26, 28). Вони відомі в курганах IV ст. до н. е. лісостепового Придніпров'я як в жіночих, так і в чоловічих похованнях. Наприклад, по 5 металевих каменів знайдено в курганах 1 та 2 урочища Галущино⁷. 2 металеві камені знаходилися і при жіночому похованні IV ст. до н. е. у згаданому вище кургані біля с. Макіївки і в пограбованому жіночому похованні IV ст. у кургані між селами Капітошівкою і Златополем та ін.⁸.

Не цілком зрозуміло призначення кам'яної тонкої плити, знайденої в розглядуваному нами похованні. Дослідник називає її точильною. Така ж кам'яна пісковикова плита знайдена в жіночому похованні кургана 28 тієї ж групи курганів. Аналогічні плити відомі в похованнях лісостепового Придніпров'я, що їх відносять до IV ст. до н. е. Так, наприклад,

¹ Б. А. Куфтип, Археологические раскопки в Триалети, Тбілісі, 1941, т. I, стор. 42.

² Смела, т. I, табл. XIV, 5; ДІ, 2, табл. XIII.

³ Ольвія, 1906 р., інв. № 375, альбом дисертації А. І. Фурманської «Меднолитейное ремесло в Ольвии».

⁴ Смела, т. I, табл. X, 13.

⁵ Известия на Български археологически институт, 1932/33, VII, 440, обр. 166.

⁶ Е. Покровська, Розкопки біля с. Макіївки, АП, П, К., 1949, стор. 131; Курган біля радгоспу Аккерманського на р. Молочний, Молочанська експедиція, 1951 р., Архів Інституту археології АН УРСР; А. І. Тереножкин, Скифский курган в Мелітополі, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 29; Е. Ф. Покровська, Мелітопольський скифський курган, ВДИ, 1955, № 2, стор. 198.

⁷ ДІ, II, стор. 9.

⁸ ІАК, в. 35, стор. 65, курган 485.

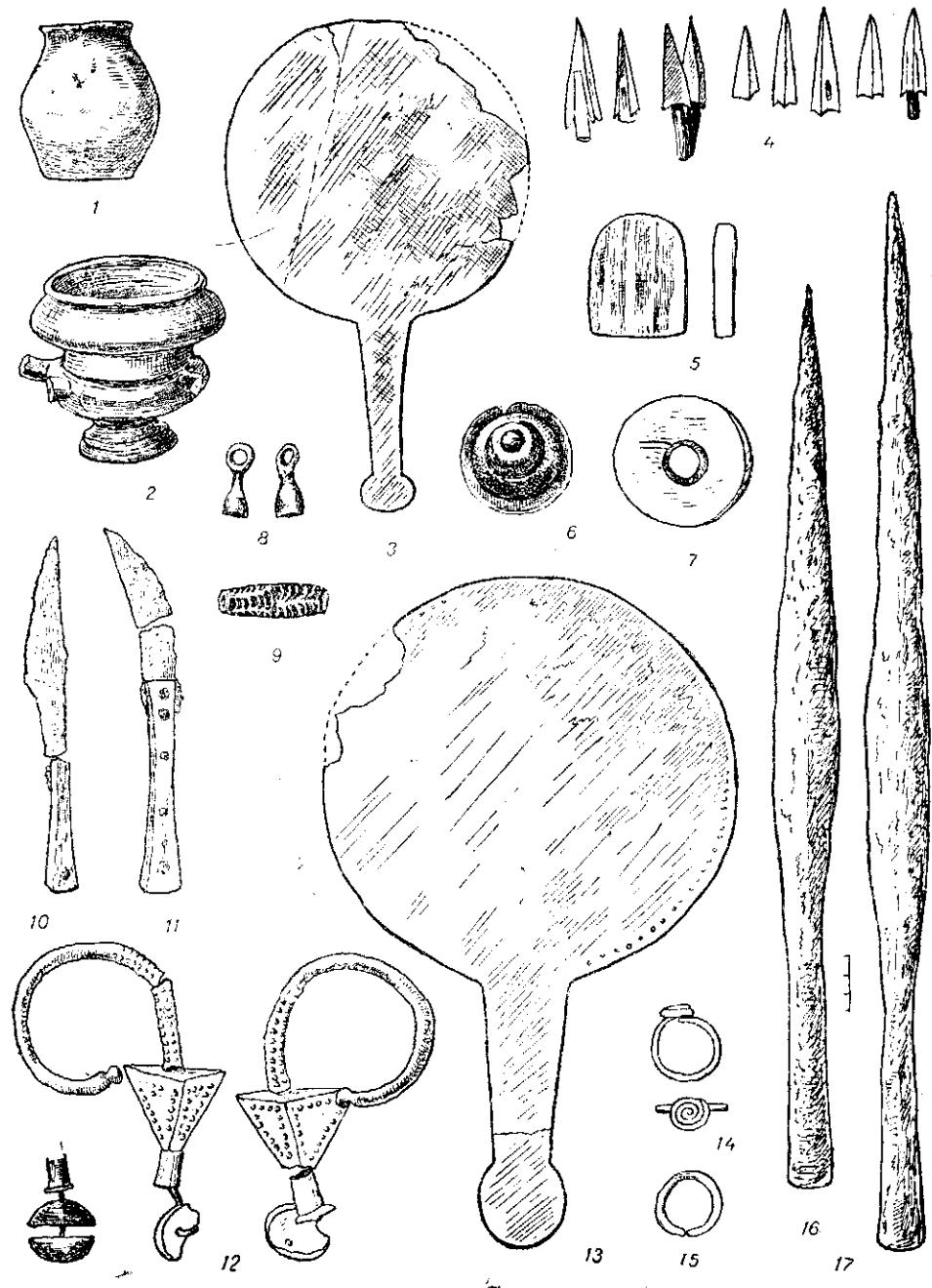

Табл. I. Інвентар поховань кургана 20.

1—12, 16, 17 — з центральної могили; 13—15 — з південної могили. 1—3, 10,
 11, 13, 16, 17 — $\frac{1}{4}$ н. в.; 4—9, 12, 14, 15 — $\frac{1}{2}$ н. в.

напівовальна пісковикова плита лежала біля ніг жіночого кістяка згаданого вище кургана недалеко від с. Макіївки. Велика овальна плита знайдена також в кургані 4 біля урочища Галущине¹. Судячи за залишками пограбованого інвентаря (дзеркало, серги, фарба), — це було жіноче поховання.

Звичайними є і знахідки в жіночих похованнях глиняних пряслиць в кількості від 2 до 5 штук (табл. I, 7). Вони добре відомі як в Лісостепу, так і в Степу на протязі всього скіфського часу і в наступні періоди.

Інтересним є другий похований цієї ж могили. Виявлення його біля ніг основного жіночого поховання, на боці, з підігнутими ногами і скромний супровідний інвентар дозволяє вважати його особою підлеглою, убитою насильно. О. О. Бобрицький вважає, що це — кістяк юнака 18 років. Проте інвентар поховання — залізний браслет, бронзові підвіски, бусини-пронизки свідчать про те, що тут могла бути похована молода жінка.

Предмети, знайдені при другому кістяку, відрізняються від подібних речей інших поховань курганів біля Холодного Яру. Наприклад, залізний браслет зустрічаємо тільки тут, в інших похованнях браслети бронзові або складені з бус; бронзові підвіски у вигляді ковпачків з круглою петлею для підвішування (табл. I, 8) не характерні ні для цієї групи курганів, ні взагалі для поховань скіфського часу бассейну р. Тясмин. Подібні підвіски поширені серед пам'яток так званого підгірського типу, датованих V—IV ст. до н. е.².

Залізні браслети взагалі зустрічаються як в рядових жіночих похованнях Лісостепу IV ст. до н. е.³, так і в похованнях підлеглих осіб степових скіфських курганів, наприклад поховання рабині з бокової могили Мелітопольського кургана⁴, або ж рабині в боковому похованні Мордвиновського кургана⁵.

Звичайними в похованнях IV—III ст. до н. е. є знахідки пронизок із скловидної коричнювої маси з білими прошарками (табл. I, 9).

Північна могильна яма кургана № 20 мала менші розміри — діаметр 1,5 м, глибина 1,14 м. На дні ями лежав кістяк чоловіка у витягнутому положенні, орієнтований на схід. Так само як і у описаному вище похованні, за головою цього похованого лежали залишки напутньої іжі (кістки коля та барана), які супроводжувалися уламками двох залізних ножів з кістяними ручками тих же зразків. Праворуч, біля голови, знаходилися два залізних наконечники синів. Воши не збереглися, але відомо, що один з них був, так само як і в центральному похованні, трохи більших розмірів. Праворуч же, біля колін, знайдено залізне вістря із слідами дерев'яної ручки. Ліворуч, біля черепа, при залишках шкіряного сагайдака лежали 32 бронзових наконечники стріл, які відносилися до тих же типів кінця V—IV ст. Біля ліктя лівої руки знаходився кістяний набалдашник у вигляді голови лева, а в ногах — поломана залізна пряжка з язичком. В похованнях рапшного скіфського часу пряжки з язичком невідомі, але зустрічаються в похованнях IV—III ст. до н. е., як наприклад, в ряді воронезьких курганів⁶.

Таким чином, основний інвентар чоловічого поховання північної

¹ ДП, II, стор. 11, табл. XXXV, 700.

² В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині 1950 р., АР, т. VI, табл. II, 5; його ж, Памятники ранніх порівньо-железного века в южной часті Полесья УССР, Доклады VI конференции Института археологии, К., 1953, стор. 201, рис. 13.

³ Смела, III, стор. 44, курган 330.

⁴ А. И. Тереножкин, цит. праця.

⁵ Н. Макаренко, Первый Мордвиновский курган, Гермес, № 11—12, 1916, стор. 272.

⁶ С. Н. Замятнин, Скифский могильник «Частые курганы» под Воропежом, СА, VIII, М., 1946, стор. 16, 41, 48, 49.

могильної ями не відрізняється за часом від інвентаря жіночого поховання центральної могили кургана 20 і цілком може бути віднесенний до IV ст. до н. е.

Цікавим у цьому похованні є кістяний набалдашник у вигляді голови лева, виконаний в круглій скульптурі (рис. 1), зробленій грубувато. Трактовка деталей схематична. Голова лева представлена у профіль з напіввідкритою пащею. Паща заповнена язиком, який звисає вниз, слабо виділеним верхнім і нижнім рядом зубів та обведена каймою губ. На ший, від вуха донизу, вміщено досить схематичне зображення голови, очевидно, довгодзьобого птаха.

На місці уявлюваних очей птаха вміщені отвори для прикріплення набалдашника до древка. В нижній частині набалдашника знаходитьсь отвір для надівання на древко.

Зображення голови лева є одним з поширеніших мотивів скіфського звіриного стилю V ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я¹ і далеко на сході — в Сибіру². Голова лева в більшості випадків зображена в пло-

ском рельєфі з вискаленою пащею, чим і відрізняється від скульптурної голови лева з Холодного Яру, зображеного з від-

Рис. 1. Кістяний набалдашник з чоловічого поховання кургана 20.

критою пащею і висунутим язиком. Єдиною аналогією останньої в лісостеповому Придніпров'ї можна вважати голову лева, знайдену в одному з курганів біля м. Шполи³. Вона зроблена з слонової кістки з вставними янтарними (?) очима, але відрізняється від холоноярської своєю чудовою роботою і відноситься, здається, до більш раннього часу (VI ст. до н. е.).

О. О. Іессен знаходить найближчі аналогії шполянській голівці лева в ассирійському мистецтві і на цій підставі відносить її до предметів східного походження⁴. Аналогічні зображення голівки лева або ж усієї фігури були поширені в античному мистецтві VI, V, IV ст. до н. е. (наприклад, реалістичні зображення на іонійських монетах та гемах). Б. В. Фармаковський на цій підставі вважав, що цей мотив з Іонії проник до Північного Причорномор'я⁵. М. І. Ростовцев називає набалдашник з Холодного Яру характерним ольвійським, принадлежним до раннього часу (VI—V ст. до н. е.)⁶. Можливе його ольвійське походження припускає і С. І. Капошина⁷. Проте серед відомих кістяних художніх виробів VI—V ст. до н. с., знайдених в Ольвії та виготовлених, очевидно, в її майстернях, немає таких, які можна безпосередньо зіставити з набалдашником з Холодного Яру. Розглядувані С. І. Капошиною ольвійські кістяні пластинки із зображенням грифона, а також опубліковані нею інші кістяні, бронзові та золоті вироби, знайдені як в Ольвії, так і в курганах Лісостепу VI—V ст. до н. е., мають мало спільногого як за трактовкою мотивів, так і за характером виконання із скульптурною голівкою лева з кургана 20. Для цієї голівки не характерна тонка робота, властива виробам ранньоскіфського часу. Це підтверджується і рельєфним зображенням голови грифона, вміщений на набалдашнику

¹ Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, 34, СПб. 1914, стор. 32.

² В. Б. Радлов, Сибирские древности, СПб., 1896, т. XI, I, 6.

³ Смела, II, стор. 131.

⁴ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 47.

⁵ Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, 34, стор. 32.

⁶ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480.

⁷ С. И. Капошина, Памятники звериного стиля из Ольвии, КСИИМК, в. XXXIV, М., 1950, стор. 49.

нижче вуха лева. Вона виконана схематично, являє собою лише символізацію образу грифона, що характерно вже для занепаду звіриного стилю, тобто для кінця V—IV ст. до н. с. Таким чином, кістяний набалдашник не суперечить датуванню інвентаря цього північного чоловічого поховання IV ст. до н. е.

Південна могильна яма, найбільша з трьох могил кургана 20 (діаметр 4,9 м, глибина до 1,5 м), містила залишки жіночого поховання. Кістяк лежав у витягнутому положенні, напівбоком праворуч, орієнтований головою на схід. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута у лікті. З обох боків біля черепа знайдені срібні серги у вигляді невеликих тонких кілець. На кістках розкидані дрібні різномальорові буси. Під праве плече похованої було покладено бронзове дзеркало із слідами дерев'яного футляра. Кінець ручки дзеркала обламаний і знаходився нижче ліктя правої руки. При кістках знайдені: тонке срібне кільце з спіральним щитком та уламок срібної прикраси у вигляді плоского стерженька з роздвоєним кінцем. За головою похованої виявлені кістки коня — залишки напутньої іжі — та звичайний ніж з кістяною ручкою. В ногах знайдено грудку червоної фарби, уламок залізного кільця та предмет невідомого призначення. Він являє собою невелику прямокутну, заокруглену зверху пластину, зроблену із зуба коня. На поверхні емаль зuba утворює наскрізні вертикальні білуваті смужки. О. О. Бобринський розглядає її як амулет або іграшку (табл. I, 5).

Дзеркало являє собою великий плоский диск (діаметр 21,7 см) з плоскою, зробленою з одного листа з диском, ручкою. Ручка звужується донизу і закінчується круглим щитком. По краю диска дзеркала нанесено ряд тонких наколів, які утворюють на зворотному боці ледве помітні горбочки (табл. I, 13). Аналогічні дзеркала, як згадувалося, були поширені в Північному Причорномор'ї в V—IV ст. до н. е. Не виключена можливість їх місцевого виготовлення за грецькими зразками. Близькою аналогією цьому дзеркалу є дзеркало, знайдене в одному кургані IV ст. до н. е. в урочищі Дар'ївка біля Шполи¹.

Форми і розміри дзеркал цілком співпадають. Диск дар'ївського дзеркала також прикрашений по краю рядом тонких проколів. Цілком імовірно, що обидва дзеркала походять з однієї майстерні.

Серги представлени в двома невеликими кільцями з тонкого срібного дроту. Подібні серги, виготовлені з срібного або бронзового дроту звичайні в жіночих похованнях IV ст. до н. е. Вони часто прикрашенні вдягнутими в них скляними або пастовими бусинами (табл. I, 15).

Знайдене в могилі кільце з срібного дроту має спіральний щиток, утворений одним з кінців дроту. Аналогічні кільця з бронзового дроту відомі нам і в пізніший час (II ст. до н. е.)², але воно відрізняються від нашого тим, що щиток утворюють два кінці дроту, загорнуті з двох боків щитка на ободок кільця (табл. I, 14).

Таким чином, всі три поховання кургана 20 відносяться до IV ст. до н. е.

Курган 19 добре відомий в археологічній літературі за знахідкою в ньому халцедонової циліндричної печатки, яку дослідники розглядають як ахеменідську, відносячи її до VI ст. до н. е. О. О. Іессен у своїй праці «Грецька колонізація Північного Причорномор'я» до головних знахідок ассирійського походження, які проникли в ранньоскіфський час до Лісостепу, відносить насамперед цю циліндричну печатку. Він говорить, що «курган, в якому вона була знайдена, містив пограбоване поховання; інвентар його — залізні наконечники списів, мідні наконечники стріл та

¹ Смела, II, табл. XIV, 5.

² M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, ч. II, 1913, стор. 77, рис. 83.

³ д. i. Таке ж кільце з Ольвії зберігається в Одеському музеї, інв. № 43 438 (А. І. Фурманська, згад. праця, табл. 14, 8).

кілька інших дрібних предметів — не суперечать віднесення поховання до VI ст. до н. е.¹. Проте аналіз матеріалу поховання кургана 19 дозволяє датувати його цілком інакше. Невисокий насип кургана (висота до 0,7 м) прикривав собою одну велику яму, круглу в плані, діаметром 4,25 м, глибиною до 2 м, яка містила в собі цілком зруйноване жіноче поховання. Насамперед слід відзначити, що до складу інвентаря, так само як і в жіночому похованні центральної могили кургана 20, входили предмети озброєння. Вони представлені тими ж типами бронзових наконечників стріл, двома залишними наконечниками списів, з яких оди — більших розмірів. В могилу як напутню їжу було покладено також

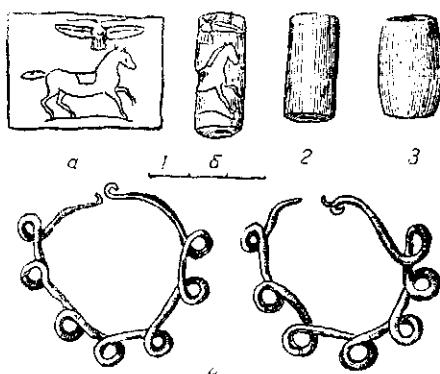

Рис. 2. Речі з поховання кургана 19.

домо. Навряд чи можна їх шукати в пам'ятках ранішого часу, ніж IV ст. до н. е. Серги з такого ж срібного дроту, але інші за формою, знайдені, як побачимо нижче, в похованнях кургана 28 того ж могильника, який ми датуємо IV ст. до н. с.

Таким чином, основний інвентар поховань кургана 19 аналогічний інвентарю кургана 20 і належить IV ст. до н. е. Наявність в ньому такого раннього предмета, яким вважають халцедонову печатку, не може бути підставою для раннього датування цього поховання, тим більше, що датування самої печатки VI—V ст. до н. е. не має твердих підстав.

Циліндрична печатка зроблена з білого чистого халцедону. На ній вигравірувана фігура коня, що біжить, з підрізаною гривою, підв'язаним хвостом та з сідлом. Над ним, під верхнім краєм циліндра, зображена емблема ассирійського крилатого сонячного божества (рис. 2, 1а, в). В VI ст. до н. е. циліндричні печатки з халцедону та інших каменів були основною формою печаток перської гілітики. Вони характеризувалися однноманітністю зображення, які передавали переважно складні символічні сцені, що займали всю площину циліндра².

Тільки в кінці V ст. та в IV ст. до н. е. під впливом грецького мистецтва, який посилився, змінюється вибір сюжету і його трактовка.

Поряд з фантастичними тваринами частіше зображуються представники реальної фауни. Незважаючи на значний грецький вплив, як відзначає А. Фуртвенглер, в перській гілітиці V ст. до н. е. зберігся свій власний стиль, самостійність і свої сюжети.

На підставі наведених фактів зрозуміло, що циліндрична печатка з халцедону кургана 19 не може бути віднесена до виробів перської гілітики VI—V ст. до н. е. Ми відносимо цю печатку до творів іоній-

¹ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 47.

² А. Furtwängler, Die antiken Gemmen, т. I, табл. I; М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1926, стор. 52, 53.

м'ясо корови та барана і два залишні ножі з кістяними ручками. Крім того, до складу інвентаря входила пара срібних серг-підвісок та три циліндричні пронизки: кістяна (рис. 2, 3), скляна, гладка (рис. 2, 2) та згаданий халцедоновий циліндр-печатка (рис. 2, 1).

Пара срібних серег — пушніх підвісок являє собою кільця, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

Серги з такою формою підвісок являє собою кільце, з незімкнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що невідомо.

¹ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 47.

² А. Furtwängler, Die antiken Gemmen, т. I, табл. I; М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1926, стор. 52, 53.

ського мистецтва V—IV ст. до н. е. Грецьке мистецтво цього часу, сильно діючи на перську гліштику, в той же час багато чого запозичує в останній. Так, наприклад, поруч з скарабеоїдами — звичайною формою грецької печатки V—IV ст. до н. е. — використовується і перський циліндр¹. Проникають в Грецію і багато з перських мотивів, наприклад: крилата фантастична тварина з людською головою, зображення голови лева з висунутим язиком, схематичне зображення крилатого сонячного божества, подібного зображеню на нашому ціліндрі з халцедону², та ін.

Тут зображення коня, що біжить, незважаючи на такі деталі, як сідло та підв'язаний хвіст, запозичених також на сході, виконаю в греческій манері. Навколо фігури коня залишено вільне поле. Тонкою, нерівною лінією лише підкреслюється поверхня, на якій біжить кінь. Зображення коня та інших тварин (в більшості диких), виконаних в такій же манері, добре відомі на іонійських гемах класичного часу³. Халцедонова печатка кургана 19 цілком відповідає особливостям грецької гліптики кінця V—IV ст. до н. с. і робить можливим припустити її греческе походження.

Отже, на підставі сказаного, поховання кургана 19 відноситься до IV ст. до н. е.

Поховання кургана 28 та західне (четверте) поховання кургана 26 за рядом ознак відноситься дослідниками до пізнього часу, піж інші поховання курганів біля Холодного Яру⁴. Обидва ці поховання відрізняються від інших і своєю складнішою конструкцією поховань споруд. Курган 28 (висотою до 1 м) мав одну грунтову прямокутну яму. Яма розмірами 4,26 × 1,15 м розширеня у своїй нижній частині, що відзначалося і в інших могильних ямах курганів Холодного Яру, містила в собі залишки дерев'яного спорудження. Воно складалося з дерев'яної підлоги та з одного, а можливо, із двох дахів, які прикривали яму. Перекриття могили спиралося на стовпи, вкопані по краях навколо ями.

За складом інвентаря, це поховання належало жінці. Порівнюючи його інвентар з інвентарем жіночого поховання центральної могили кургана 20, відзначимо, що, незважаючи на відсутність тут предметів озброєння, склад їх в основному має багато спільногого. Так само як і в похованні кургана 20, за головою, біля стінки ями лежали кістки корови, а з ними — залишок ніж з кістяною ручкою звичайного зразка. Ліворуч, за головою похованої, була покладена кам'яна точка прямокутна плита, п'ять металевих камсів та два глиняні біконічні пряслиця (табл. II, 12, 13). Біля плити знайдено невеликий овальний пісковиковий камінь з видовбаною серединою та із залишками чорної фарби⁵. Бронзове дзеркало знаходилося праворуч, біля голови похованої. З обох боків біля черепа знайдені срібні серги. Біля шийних хрестів розсипані дрібні сині та інших кольорів бусинки, які складали намисто. Новим в цьому похованні була наявність бронзової точкої фібули, знайденої на правій руці вище ліктя, та скловидного кружечка-медальйона з рельєфним тонким зображенням жіночої фігури з птахом. Біля кисті лівої руки був такий же кружечок, але більших розмірів, з слідами якогось зображення, нанесеного на шар білої маси. Біля правої руки знайдені уламки тонких залізних голок.

Дзеркало цього поховання відрізняється від дзеркал поховань кургана 20 як невеликими розмірами диска (діаметр 13,5 см), так і довгою ручкою з кістяними накладками, прикріпленими залізними гвіздками

¹ А. Furtwängler, цит. праця, т. III, Leipzig—Berlin, 1900, стор. 133; М. И. Максимова, цит. праця, стор. 53.

² А. Furtwängler, Там же, т. I, табл. XII, 2; т. III, стор. 145, рис. 103.

³ А. Furtwängler, цит. праця, т. I, табл. IX, 12, 31; табл. XIV, 16, 41; т. III, стор. 145.

⁴ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480.

⁵ Смела, I, табл. IV, 10.

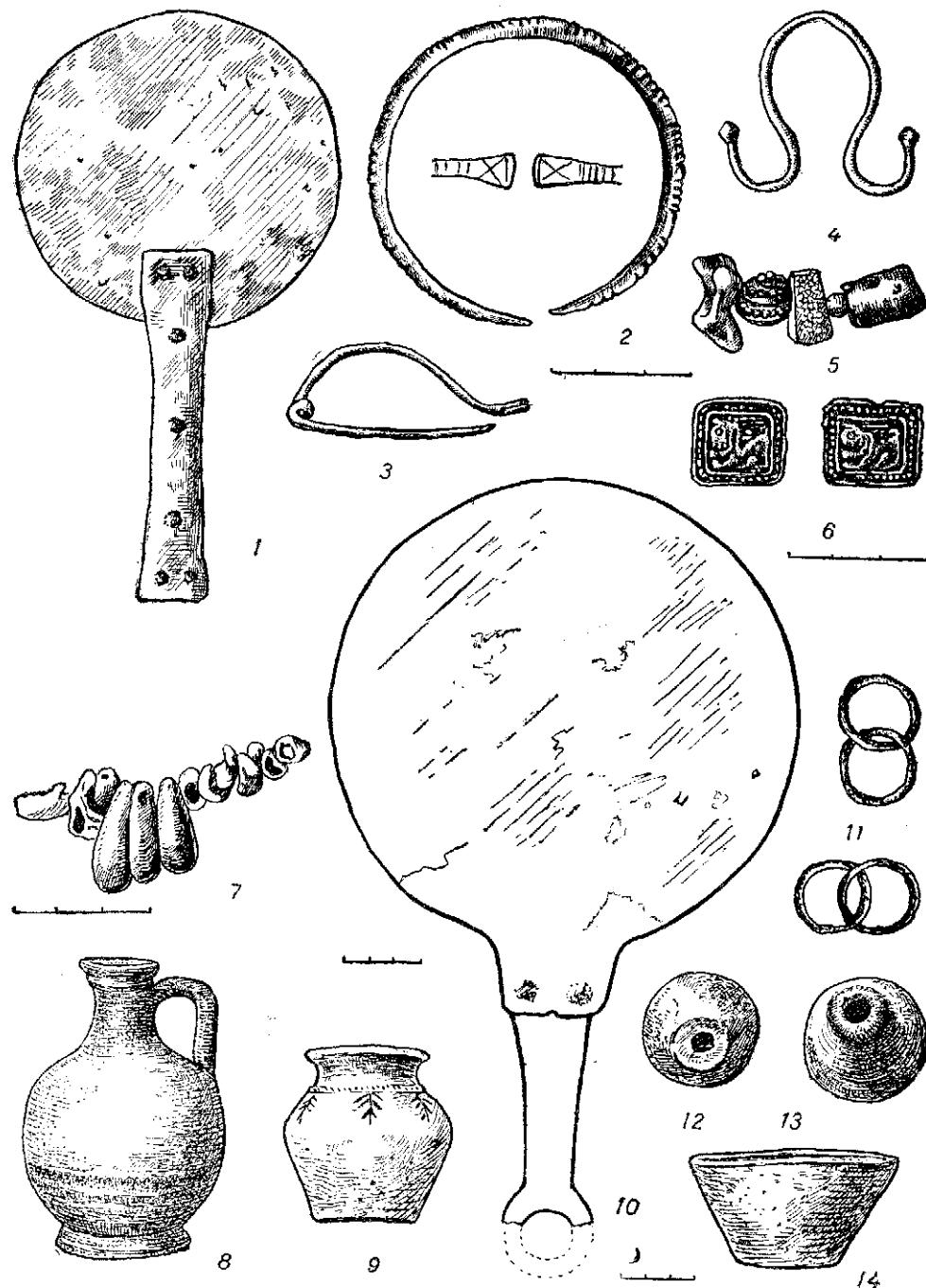

Табл. II. Інвентар поховань курганів 21, 22, 26, 28.

1—4 — речі з поховання кургана 28; 5—6 — буси і золоті бляшки з кургану 21;
7 — намисто з дитячого поховання центральної могили кургану 22; 8—9 — посудини
з дитячого поховання південної могили кургану 22; 10—14 — речі з четвертої захід-
ної) могили кургану 26.

(табл. II, 1). Дзеркала з кістяними ручками характерні для поховань кінця V—IV, III ст. до н. е.

Бронзовий браслет кургана 28, очевидно, подібний до браслета центрального поховання кургана 20. Зовнішня поверхня його прикрашена нарізками, розташованими групами, а розплющенні кінці орнаментовані поперечними рисками та відрізками ліній, що перетинаються, утворюючи косий хрест (табл. II, 2). Аналогічні рубчасті браслети добре відомі в лісостеповому Придніпров'ї і серед пам'яток V ст. до н. е.¹. Сплющенні кінці цих браслетів оформлені в звіричному стилі. Це відрізняє їх від браслетів кургана 20 та 28 Холодного Яру.

Срібні серги зроблені з такого самого дроту, як серги кургана 19, і мають ліроподібну форму. Їх відігнуті кінці закінчуються круглими шишечками (табл. II, 4). Подібної форми бронзові прикраси, але із загостреними кінцями, знайдені в могильнику Піски (Румунія). Вони супроводжувалися уламками фібули латенського типу та браслетиками з тонкого дроту, кінці яких мали такі ж шишечки, як і на наших підвісках. На цій підставі поховання кургана 28 відносили до пізнього часу (II ст. до н. е.)².

Між тим аналогічні вушні підвіски ліроподібної форми добре відомі в похованнях V ст. до н. е. в Болгарії (курган Мушовіца, Кукова могила та ін.)³. Вони зроблені із золота, кінці стрежня прикрашені філігранню і мають пірамідки, орнаментовані зернью. Подібної форми золоті підвіски зустрінуті в похованнях Ольвії V ст. до н. е.⁴ та поширені на Боспорі. Боспорські підвіски в більшості мають трохи іншу форму. Е. О. Прушевська вказує, що такі підвіски беруть свій початок в юнійських зразках⁵. На Боспорі вони виготовлялися з електру, золота, а також срібла і навіть міді.

Бронзова тонка фібула кургана 28 зроблена з одного куска дроту. Спинка її зігнута дугою. Один кінець витягнутий в бік і відламаний. До нього прикріплений цримач. Другий кінець дуги згорнутий в петлю і переходить у голку (табл. II, 3). Фібула безперечно належить до типу фракійських, поширених на південь від Дунаю в V—IV ст. до н. е.⁶. Такі фракійські фібули подекуди зустрічаються в Греції (Олінф)⁷, а також і на інших сусідніх з Болгарією територіях. У нас, в Північному Причорномор'ї, знахідки фібул цього типу поодинокі.

Значний інтерес мають «медальйони» з білої скловидної пасті з написами на них зображеннями. На жаль, ці предмети не збереглися. Вони цілком розпалися зразу ж після їх відкриття, і уявлення про них ми маємо лише на підставі опису, зробленого О. О. Бобринським⁸.

Один з них являє круглу, тонку пластинку (за О. О. Бобринським, розміром в срібний карбованець) з білої маси, на якій зображена жіноча фігура у напівсидячому положенні, яка спирається на лікоть лівої руки. Правою рукою вона торкалася голови птаха, який стояв перед нею, мабуть лебедя або гуски. Перед обличчям жінки зображене дерево з листям. Робота відзначалася тонкістю та чудовою обробкою деталей.

¹ В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 37.

² Bella Posta, Archæologische Studien auf Russischen Boden, t. I—II. Budapest—Leipzig, 1905, стор. 467; М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480.

³ Б. Филов, Новооткрытые Тракийские гробницы от Дуванлии, ИБАИ, VII, стор. 262; його ж, Новые находки от античната гробница при Дуванлии, ИБАИ, IV, 1926—1927, стор. 35, рис. 16; Н. Велковъ, Могильни гробни находки от Дуванлии, ИБАИ, VI, 1930—1931, стор. 39, табл. XI, 2.

⁴ ОЛК за 1913—1915 гг., стор. 40, рис. 151;

ОАК за 1909—1910 гг., стор. 94, рис. 18.

⁵ Е. О. Прушевская, Художественная обработка металла, Сб. «Античные города Северного Причерноморья», т. I, М., 1955, стор. 337, 338.

⁶ В. Миков, Тракийский тип фибулы, ИБАИ, т. VI, 1930—1931, стор. 149.

⁷ P. Robinson, Excavations at Olynthus. London, 1941, р. X, табл. XXII, 357, 358.

⁸ Смела, т. I, стор. 75.

лсій. Опис цієї речі дозволяє припускати, що вона була гемою, зробленою з білого скляного сплаву¹, на зразок так званих скарабеоїдних гем, поширених, як і розглянутий халцедоновий циліндр, в Греції в V—IV ст. до н. е.². На нашій гемі перед жінкою зображене, очевидно, журавля. Зображення папівлежачої жінки, яка підтримує голову журавля, було одним з улюблених мотивів IV ст. до н. е., які прикрашали подібного роду вироби. Так, наприклад, такий самий мотив є на халцедоновій скарабеоїдній гемі грецької роботи британського музею, датованій IV ст. до н. е. (рис. 3)³. Але тут перед лицем жінки вміщено крилату мурашку.

Зображення жінки з журавлем відомі в IV ст. до н. е. і на грекських циліндрах з коштовних каменів⁴.

Другий кружок, трохи більшого розміру, з токої ж білої маси, знайдений в кургані 28, очевидно, також являє собою аналогічну гему, але зображення на ньому розібрati не вдалося.

Таким чином, геми, знайдені в кургані 28, відносяться до IV ст. до н. е. і узгоджуються з датуванням інших речей цього поховання.

Курган 26 містив чотири ґрунтові могильні ями: одна — маленька, з дитячим похованням, дві — прямокутні з непограбованими чоловічими похованнями та непограбоване жіноче поховання, яке відносилося дослідником до пізнього часу. Могильна яма цього поховання мала круглу в плані форму і розширювалася до дна (діаметр 2,8 м, глибина до 1,75 м). Як і в кургані 28, дерев'яний дах, який перекривав яму зверху, спирався на вкопані по краях ями стовпи. Кістяк лежав у витягнутому положенні на спині, орієнтований на північ. Так само як і в похованнях розглянутих вище курганів, за головою похованої, трохи вище дна ями, лежали кістки напутної іжі, які супроводжувалися ножем звичайного зразка з кістяною ручкою. Так само, як і в кургані 28 та в південній могилі кургана 20, дзеркало лежало праворуч голови, частково під плечем похованої. Біля шийних хребців розсипані дрібні скляні бусинки синього та блакитного кольорів, які складали намисто, тут же знаходилися шість пар тонких срібних кілець, просунутих одне в одне. На правій руці був браслет з дрібних бус, поруч лежав уламок дерев'яного предмета, нофарбованого в червоний колір. Праворуч, біля руки, знаходився кусок білла. П'ять глиняних прислиць та три металеві камені лежали праворуч, біля ступнів ніг, і тут же стояла глиняна чашечка. Вище лежали уламки залізних голок.

Особливістю цього поховання, яке дало підставу для пізнього його датування, були залишки одягу з шерстяної тканини з візерунчастими галунами синього, червоного та жовтого кольорів, знайдені у верхній частині кістяка, а також залишки взуття у вигляді великих плоских кругів з тонких шарів березової кори, що розпалися на частини, з рядами дрібних отворів по зовнішньому краю. Залишки взуття лежали під ступнями ніг⁵. Залишки одягу в похованнях курганів Холодного Яру, за свідченням дослідника, простежувалися неодноразово, але тільки в цьому похованні кургана 26 вони так збереглися, що можна було визначити тканину та її забарвлення⁶.

¹ A. Furtwängler, цит. праця, т. III, стор. 135.

² Там же, стор. 128; М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмита-жа, Л., 1929, стор. 21—38.

³ A. Furtwängler, цит. праця, т. I, табл. XIII, 20.

⁴ A. Furtwängler, цит. праця, т. III, стор. 133.

⁵ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480; О. О. Бобринський знаходить аналогії такому взуттю в сибірських старожитностях, див. Смела, т. I, стор. 88.

⁶ Смела, т. I, стор. 88.

Рис. 3. Халцедопова гема IV ст. до н. е. (колекція Британського музею) (трохи збільшено).

Біля кістяка лежали кістки напутної іжі, які супроводжувалися ножем звичайного зразка з кістяною ручкою. Так само, як і в кургані 28 та в південній могилі кургана 20, дзеркало лежало праворуч голови, частково під плечем похованої. Біля шийних хребців розсипані дрібні скляні бусинки синього та блакитного кольорів, які складали намисто, тут же знаходилися шість пар тонких срібних кілець, просунутих одне в одне. На правій руці був браслет з дрібних бус, поруч лежав уламок дерев'яного предмета, нофарбованого в червоний колір. Праворуч, біля руки, знаходився кусок білла. П'ять глиняних прислиць та три металеві камені лежали праворуч, біля ступнів ніг, і тут же стояла глиняна чашечка. Вище лежали уламки залізних голок.

Особливістю цього поховання, яке дало підставу для пізнього його датування, були залишки одягу з шерстяної тканини з візерунчастими галунами синього, червоного та жовтого кольорів, знайдені у верхній частині кістяка, а також залишки взуття у вигляді великих плоских кругів з тонких шарів березової кори, що розпалися на частини, з рядами дрібних отворів по зовнішньому краю. Залишки взуття лежали під ступнями ніг⁵. Залишки одягу в похованнях курганів Холодного Яру, за свідченням дослідника, простежувалися неодноразово, але тільки в цьому похованні кургана 26 вони так збереглися, що можна було визначити тканину та її забарвлення⁶.

Бронзове дзеркало цього поховання складалося з плоского диска з широким, коротким прямокутним відростком, який являв собою верхню частину ручки дзеркала. До нього була прикріплена вузька довга бронзова ж пластинка, трохи звужена донизу, з круглою петлею на кінці — нижньою частиною ручки. Ця нижня частина ручки була прикріплена до верхньої за допомогою двох залізних закльопок, розташованих горизонтально по краях (табл. II, 10). Помітні отвори і від двох інших бронзових закльопок, розташованих посередині одна над одною. Форма дзеркала — грецька, «аргосько-корінфського» типу. Уламок такого дзеркала, але з прикріпленою у верхній частині пластинкою з рельєфною передачою грецького міфологічного сюжету знайдений в Ольвії¹ і відноситься до V ст. до н. е. Аналогічне дзеркало зустріщувалося в кургані Мушовіца V ст. до н. е., біля Дуванлії (Болгарія)². На відміну від нашого дзеркала, згідно опису, ручка його суцільна, зроблена з однієї пластини з диском дзеркала.

Срібні парні колечки, зроблені з тонкого дроту, які складали, очевидно, намисто, аналогічні сергам-колечкам жіночого поховання південної могили кургана 20. Останні відрізнялися лише трохи більшими розмірами (табл. II, 11). Подібного роду прикраси у похованнях лісостепового Придніпров'я нам поки що не відомі.

Посудина, знайдена біля ступішів ніг похованої, являє собою глибоку конічної форми ліпну чашечку з прямим краєм, з перівною темнобурою поверхнею (табл. II, 14). Чашечки такої форми не характерні для ранньоскіфського часу. Вони зустрічаються значно пізніше на поселеннях і городищах Північного Причорномор'я, наприклад, на Кам'янському городищі³.

Таким чином, ми бачимо, що західне жіноче поховання кургана 26 близьке за часом до інших поховань курганів Холодного Яру і що знайдені при ньому залишки одягу та взуття є зразками скіфського часу.

Зруйновані жіночі поховання знайдені також в північній могилі кургана 22 та в кургані 21. Перший з них містив три могильні ями: центральну — з чоловічим похованням, північну — з жіночим та південну — з дитячим. Залишки інвентаря жіночого поховання вказують на набір, звичайний для цієї групи поховань.

Поховання в кургані 21 було єдиним з усіх поховань в курганах Холодного Яру, де були знайдені золоті речі. Тут, у великій прямокутній ямі (розміри 4,9 × 4,2 м), серед уламків людських кісток, знайдені кістки корови або коня, кілька круглих та квадратних бус, серед яких були янтарні, срібні та просвердлений зуб (табл. II, 5), невеликий срібний лист та шість золотих нашивників квадратних бляшок із зображенням грифона. Такі золоті бляшки звичайні в скіфських похованнях IV ст. до н. е. (табл. II, 6).

В курганах 22, 23, 26 (2) та 30 відкриті залишки чоловічих поховань, інвентар яких цілком аналогічний чоловічому похованню кургана 20. За головою похованіх знаходилися кістки корови та залізний ніж. При кістках були бронзові наконечники стріл та по два наконечники списів. Похований в кургані 22 загинув в бою, про що свідчать бронзовий наконечник стріли, виявлений всередині лобної частини черепа.

Дитячі поховання трапилися лише в трьох випадках — два поховання в кургані 22 та одне — в кургані 26. В південній могилі кургана 22 поховання виявилося незрушенним. Воно належало підлітку 10—12 ро-

¹ Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, 34, СПб., 1914, табл. X, 10.

² И. Велковъ, Могильни гробни находки отъ Дуванлии, ИБАИ, VI, 1930—1931, Софія, 1932, стор. 30, рис. 26.

³ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 97, табл. IX, 13.

ків. Кістяк лежав у витягнутому положенні головою на захід. За головою знаходилися кістки корови, барана та ребро свині. Праворуч від голови стояли дві посудини, а на кістках були розсипані скляні та кістяні буси. Одна з посудин являла собою невеликий, грубуватої роботи грецький глечик з круглим корпусом на кінцевій підставці з вузьким горлом, яке закінчувалося воронкоподібними вінцями (табл. II, 8). Аналогічний сіро-глиняний глечик знайдений в одному з поховань Ольвії, датованому III ст. до н. е.¹. Друга посудина являла собою ліпний, місцевої роботи, невеликий горщик з високими плічками і широким плоским дном, з короткою шийкою та відгинутими назовні вінцями. Поверхня горщика шорстка. Біля основи шийки напесені рельєфні валики з косими нарізками. Від цього вниз, на плечі посудини, спускаються рідко поставлені короткі відрізки ялинкового орнаменту (табл. II, 9). Форма цієї посудини — не рання. Її можна порівняти з горщиками з кургана біля с. Синьківки (IV—III ст. до н. е., фонди Київського історичного музею). Уламок ліпної посудини аналогічної форми та орнаментування, зустрінутий на поселенні IV ст. до н. е. в околицях Ольвії — Закісовій балці.

При другому дитячому зруйнованому похованні того ж кургана, відкритому на захід від могильної ями центрального чоловічого поховання, зібрани залишки намиста, до складу якого входили просвердлені черепашки, зуби оленя та уламок клешні краба (табл. II, 7). Такий самий склад мало і намисто в похованні рабині відомого Мелітопольського кургана (IV—III ст. до н. е.).

Отже, всі розглянуті нами кургани біля Холодного Яру належать до IV ст. до н. е.

Наявність трьох-чотирьох одночасних поховань під одним насипом досі не відома в курганах лісостепового Придніпров'я, IV ст. до н. е., але такі кургани зустрічалися в Степу (наприклад, в одному з курганів IV ст. до н. е. в с. Кут, Дніпропетровської області — розкопки Д. Т. Березовця). Не характерна для курганів скіфського часу Лісостепу і кругла у плані могильна яма з розширенням до dna. Звертає увагу відсутність сталої орієнтації поховань.

Чоловічі поховання являють собою могили піших воїнів. Вони мають одинаковий склад озброєння. Предмети кінського спорядження та кераміка в них цілком відсутні, що характерно для рядових чоловічих поховань IV ст., розташованих в степовій і, частково, в лісостеповій смугах.

Такий самий склад озброєння мала і частина жіночих поховань Холодного Яру (кургани 19 та 20). З подібним явищем ми зустрічаємося і при дослідженні жіночих поховань IV—III ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Особливістю інвентаря поховань цих курганів є наявність ряду предметів, іх характерних для лісостепового Придніпров'я і не зустрінутих в рядових скіфських степових курганах. Тільки в окремих випадках деякі з них трапляються в Північному Причорномор'ї. Це — певного типу срібні вушні підвіски — серги, фібули фракійського типу, місцем поширення яких є територія на південь від Дунаю.

Халцедонова циліндрична печатка, так само як і гема з кургана 28, являють собою виріб юнійських майстрів IV ст. до н. е. і не можуть бути доказом ранніх зв'язків населення Лісостепу з країнами Близького Сходу, як це вважалося. Тим самим сумнівним стає питання про наявність в VI—V ст. до н. е. цих зв'язків. Знахідки такого роду речей, виготовлених в Греції в V—IV ст. до н. е., є рідкісними у лісостеповому Придніпров'ї, і такими ж рідкісними вони є і в містах Північного Причорномор'я.

¹ Колекція Державного Ермітажа, інв. № 0/12556.

Всі типи грецьких бронзових дзеркал, окрім зустрінуті в похованнях V—IV ст. до н. е. в Лісостепу та Степу, цілком представлени в курганах Холодного Яру. Грецьке походження має, очевидно, і кістяний набалдашник у вигляді голови лева з кургана 20.

Все сказане дозволяє виділити поховання курганів біля Холодного Яру з маси поховань лісостепового Правобережжя і поставити питання про можливу приналежність їх до іншої групи населення — власне скіфів. IV ст. до н. е. знаменне походами скіфів у Фракію та завоюванням ними території на південь від Дунаю. Зв'язок з Фракією, на думку деяких дослідників (А. П. Манцевич та ін.), простежується в IV—III ст. до н. е. в інвентарі багатих скіфських курганів Північного Причорномор'я. Аналіз речового матеріалу поховань курганів біля Холодного Яру дозволяє бачити ці зв'язки і в лісостеповому Придніпров'ї.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

КУРГАНЫ IV в. до н. э. У ХОЛОДНОГО ЯРА ВБЛИЗИ м. СМЕЛЫ

Резюме

Курганы в урочище Холодный Яр близ Смелы были раскопаны А. А. Бобриным еще в конце прошлого века.

Отдельные предметы инвентаря из погребений этих курганов хорошо известны в археологической литературе, хотя и не нашли правильной исторической интерпретации. Некоторые исследователи считают, что часть из них имеет ассирийское происхождение, или же принадлежит к ранним изделиям античных городов Северного Причерноморья. На этом основании курганы, в которых были найдены упомянутые вещи, отнесены к VI—V вв. до н. э.

Тщательное изучение погребального инвентаря позволило автору пересмотреть их датировку и отнести время возникновения этого могильника к IV в. до н. э.

Вместе с тем изменилось представление об историческом значении этих вещей из курганов у Холодного Яра. Если раньше они неправильно использовались для доказательства связей Среднего Поднепровья со странами древнего Востока, то теперь они свидетельствуют о связях скіфов с античными городами Северного Причерноморья и с Фракией.

А. І. ФУРМАНСЬКА

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТІРИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ

Вивчення Тіри — крайнього західного грецького міста-держави Північного Причорномор'я — як в минулому, так і нині становить великі труднощі. Стародавні письменники — Страбон, Пліній, Птолемей та інші залишили нам мало відомостей про це місто. Незначними є також і археологічні дані у порівнянні з наявними на сьогодні даними про інші міста Північного Причорномор'я.

Тіра належить до ряду тих міст Півдня нашої країни, на території яких життя протікало майже без значних перерв аж з VI—V ст. до н. е. Ця багатошарова пам'ятка вивчена лише частково, планомірних систематичних досліджень тут по-справжньому ще не починали. Тому тепер є ще мало даних для відновлення історії міста античного періоду. Цим, очевидно, а також недостатньою публікацією наявних матеріалів слід пояснити відсутність хоча б короткого викладу історії міста в узагальнюючих працях з історії античних міст Північного Причорномор'я, які вийшли за останній час.

З історією дослідження Тіри пов'язані два написи римського часу, знайдені випадково у минулому столітті в селищах Чобручі та Коротному (вище Тіри по Дністру, нижче — в Молдавській РСР). Написи, які мають безпосереднє відношення до античної Тіри, викликали серед учених дискусію про місцеположення древнього міста і звернули увагу археологів на необхідність серйознішого вивчення цієї частини Причорномор'я.

Проте ці дослідження на протязі другої половини XIX ст. мали епізодичний характер.

Археологічне дослідження Тіри на початку ХХ ст. Одесським товариством історії та старожитностей було доручено Е. Р. Штерну. Розкопки Штерна, які виявили потужний культурний шар античного часу, остаточно визначили місцеположення древньої Тіри на правому березі Дністровського лиману, на території сучасного міста Білгород-Дністровського.

З часу перших розкопок Е. Р. Штерна минуло понад 50 років. На протязі цього часу дослідження проводилися з великими перервами. Незначні розкопки в 1900 та 1912 рр. були проведенні Штерном. В кінці 20-х, в 40-х роках дослідженням Тіри займалися румунські археологи, в кінці 40-х років, перед великою Вітчизняною війною, — наукові співробітники Білгород-Дністровського музею, а після війни — наукові співробітники Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Д. Дмитрова.

Всі попередні розкопки дали багато цікавого матеріалу для уточнення топографії та часу виникнення міста. Знахідки уламків чорнофігурної кераміки дозволили Е. Р. Штерну віднести заснування Тіри до початку V ст. до н. е. Проте пізніші розкопки Б. В. Варнеке та

П. Нікореску¹, які виявили численні уламки іонійської кераміки, вказують на, можливо, раніший час виникнення міста. Та жаль, розкопки післявоєнних років не дали додаткового матеріалу, необхідного для уточнення цього питання.

Важче пояснити недостатню обізнаність Геродота, який добре знов сусідню Ольвію і згадав лише про тірітів, що жили поблизу гирла Тіраса².

О. М. Зограф³, а слідом за ним Л. Д. Дмитров⁴ вважають, що, очевидно, Геродоту були відомі ліпше поселення, розкидані вздовж нижньої течії річки, і що поселення в гирлі Тіраса не мало ще всіх рис грецького поліса.

Грекам було добре відоме Північно-Західне Причорномор'я. Бессарабські степи, так само як і бузькі, привертали їх своєю родючістю і зручністю для розвитку землеробства та скотарства, а лиман та прилеглі частини Чорного моря — рибною ловлею.

Хоч ми ще не маємо достатніх археологічних даних, все ж безсумнівно, що Тіра була заснована вихідцями з Мілста одночасно з Ольвією. Доказом цього твердження можуть бути як знахідки іонійської кераміки, так і схожість тірського календаря з календарями інших колоній, заснованих Мілетом, принесених туди першими переселенцями, що переконливо доведено В. В. Латишевим на підставі двомовного напису, знайденого в Коротному, та напису з Чобручі⁵.

Знайдений за роки досліджені речовий матеріал вказує на те, що Тіра в класичну епоху була вже досить розвинутим міським центром. Ранні монети Тіри із зображенням голови загнужданого коня, бика, що стоїть, колоса та вінка з колосків, який прикрашає Деметру, свідчать про те, що економіка міста засновувалась на розвитку землеробства, скотарства. Немале значення в економіці міста на протязі всього часу його існування мала і торгівля. Судячи, правда, з пізнього декрету II—I ст. до н. е. на честь тірита Ніла, знайденого в Томі, торгівля в Тірі мала в основному посередницький характер. Декрет констатує жваві торговельні зв'язки між Томі та Тірою, а також цих двох міст з Ольвією, причому Тіра була проміжною станцією між ними⁶.

Для висвітлення топографії міста багато істотного дали ще розкопки Е. Р. Штерна, який вважав, що акрополь та поселення знаходилися на території, зайнітій потім середньовічною кріпостю, а також прилеглими частинами сучасного міста. Некрополь же, за Штерном, знаходився під гласісом, розташованим за ровом цієї кріпості, близче до лиману. Підставою для такої думки були виявлені Штерном могильні споруди, правда, зруйновані і в більшості пограбовані. Інвентар цих могил, що зберігся, — золоті серги у вигляді голівок лева, половина золотої бляхи з витонченим зображенням голови Медузи та інші предмети, — не залишає сумніву в тому, що всі ці предмети походять з могили, можливо, навіть IV ст. до н. е.⁷. Описана Штерном могильна споруда у вигляді чотирикутного кам'яного ящика з чотирьох поставлених на ребро великих кам'яних плит, перекритих однією великою плитою, нагадує будову гробниці біля с. Салгани, розташованої на березі лиману приблизно

¹ P. Nicorescu, Scavi e scoperte a Tyras, Ephemeris Dacoromană, II, 1924, стор. 383—384.

² Геродот, IV, 51, ВДИ, 2, 1947, стор. 267.

³ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, М.—Л., 1951, стор. 111.

⁴ Л. Д. Дмитров, Тіра, Зб. «Париси стародавньої історії УРСР».

⁵ В. В. Латышев, О календарях Ольвии, Тиры и Херсонеса Таврического, ПОНТИКА, СПб., 1909, стор. 37 і далі.

⁶ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ, № 3, 1939, стор. 310—312.

⁷ Э. Р. Штерн, О последних раскопках в Аккермане, ЗОО, т. XXIII, Одесса, 1901, стор. 46 і далі.

за 3 км на південі від Білгород-Дністровського і дослідженої Ізмаїльською експедицією в 1950 р.¹

Всі ці дані дозволяють припускати, що в класичний та елліністичний час, можливо, всю берегову смугу від місцезнаходження сучасного порту до селища Шабо і, видимо, далі на південь займав некрополь Тіри. Проте це припущення вимагає більшої аргументації та підкріплення фактичним матеріалом, що в свою чергу викликає необхідність ширшого та поглибленішого дослідження всієї цієї території.

Виявлення розкопками останціх років під гласісом будівлі перших століть нашої ери може бути підставою для припущення про розширення міста в цей час в бік лиману. Можливо, місто в римський час займало і частину території раннього некрополя, якщо відомості Е. Р. Штерна будуть підтвердженні наступними дослідженнями.

Наявні в нашему розпорядженні дані (писемні та речові), виявлені за роки вивчення Тіри, якоюсь мірою достатні для відповлення історії античного міста на останньому етапі його існування. Досить цінними джерелами з історії Тіри цього періоду є згадані вже вище написи з Коротного та Чобручі². Ці написи містять цікавий матеріал для характеристики державного ладу Тіри в перші століття нашої ери, а також дані про економічний стан міста. Вони документально свідчать про політичну залежність Тіри від Рима вже на початку другої половини I ст. н. е.

Державний устрій Тіри в перші століття нашої ери, як в Ольвії і Херсонесі, набув більш аристократичного характеру. Рим, спираючись на багату верхівку міста, надає їй прав римського громадянства. На це вказують імена греків — службових та знатних осіб, перелічених в напису з Чобручі, які мають римські прізвища та постеп, наприклад Тіберій Клавдій Антісфен та ін.

Згідно з написом з Чобручі, де вміщена постанова ради та народу Тіри на честь Коккея (напис датується 181 р. н. е. — 125 р. за тірським календарем), в Тірі, як і в Херсонесі та Ольвії, в цей час велике значення мав перший архонт, що очолював колегію архонтів з чотирьох осіб. В напису перелічені імена архонтів, імена найвидатніших осіб без вказівок на магістратури, а також ім'я секретаря буле римлянина Валерія Руфа, який редактував цю постанову. Такий спосіб засвідчення декрету констатованій і незвичайно уламком декрету, знайденим в 1904 р. в Херсонесі³.

Напис з Коротного, який датується 201 р. н. е. (145 р. за тірським календарем), свідчить про існування міського управління ще при Септимії Севері, проте вказує вже і на обмеження, введені Римом. Так, у відповідь на прохання громадян міста про звільнення його від мит, в рескрипті Севера говориться, що хоч громада тіритів і не пояснює походження цього привілею «ми з справедливою милостивістю зберегли те, що увійшло в ужиток, ...щоб не позбавити їх давнього звичаю, так само і для того, щоб далі постанови про прийняття тих або інших осіб до числа громадян подавалися на розсуд правителя провінції»⁴, — що було фактичним обмеженням прав міського управління. Про політичну залежність Тіри від Рима свідчать і монети цього часу, — всі вони з портретами римських імператорів на лицьовому боці (аверсі).

Підтверджені Септимієм Севером та його попередниками пільги безмитної торгівлі для громадян Тіри сприяли пожвавленню економічного життя міста. Надання пільг по митному обкладанню прибережним грецьким містам пояснюється тим, що римляни потребували їх підтрим-

¹ Л. Д. Дмитров, Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр., АП, V, К., стор. 117, рис. 5.

² ІРЕ, I, № 2, 3.

³ ИАК, в. 14, стор. 105, № 13.

⁴ ІРЕ, I, стор. 15.

ки. Занепокоєні пересуванням племен із сходу, з причорноморських степів, вони особливо були зацікавлені утримати у сфері свого впливу міста Північно-Західного Причорномор'я, і в тому числі Тіру. Такі рескрипти, очевидно, були не поодинокими. В 1919 р. під час розкопок П. Нікореску був знайдений дуже фрагментований напис, в якому говорилося про заходи врегулювання морської торгівлі. Нікореску вважає цей напис також копією якогось листа¹.

Тіра, як і Ольвія, після поразки Мітрідата Євнатора в середині I ст. до н. е. зазнала нападу гетів. Економічно слабіша за Ольвію, вона не так швидко змогла оправитися після цієї навали. Слід, очевидно, визнати, що відновленню та пожвавленню міського життя в I ст. н. е. сприяло встановлення політичних взаємовідношень з Римом. У відбудові міста було зацікавлене і місцеве населення.

Знаходячись у сфері політичного впливу Риму з часу правління Нерона, Тіра все ж не зразу увійшла до складу провінції Нижня Мезія. Деякі історики припускали, що Тіра, визнавши Римську державу ще з часів Августа (про що свідчать знахідки монет із зображенням голови Августа на лицьовому боці та орла з написом TYPANΩN — на зворотному), потім, в результаті кримської експедиції Платтія Сільвана, увійшла до складу провінції Нижня Мезія, відзначивши цю подію прийняттям нової ери. Проте у виданому в 30-х роках фрагменті папіруса, де говориться про діяльність когорти I Нісаногум Veteranorum, Тіра згадується як місто, яке знаходиться за межами провінції, хоча в цьому документі і вказано, що в місті знаходився гарнізон з мезійської армії². Тіра, таким чином, ще довго залишалася формально незалежним містом. На підставі напису з Коротного встановлюється, що Тіра увійшла до складу провінції Нижня Мезія лише в правління Антоніна Пія. Це знаходить своє підтвердження і в нумізматичному матеріалі міста³.

Неодноразові звернення міста до римських імператорів або римської адміністрації проянції з проханням підтвердити пільги про безмитну торгівлю, вказують на важливу роль торгівлі в економіці міста. Про значе місце торгівлі, і, можливо, виключно транзитної, свідчить ще один напис, правда дуже фрагментований, знайдений в 1900 р. на гласісі Білгород-Дністровської фортеці. Е. Р. Штерн датує його II–III ст. н. е. і вважає, що він міг являти собою постанову ради та народних зборів про плату за фрахти відомих товарів, які доставлялися варварами, та про якіс обмеження іноземців⁴.

Про те, що Тіра була транзитною станицею не тільки в кінці II–I ст. до н. е., підтверджено декретом жителів Томі на честь тіранця Ніла за турботу про купців, які плывуть до Ольвії, і в перші століття нашої ери — вказує і відома подорожня — ітinerарій, — знайдена в Дура-Европос (Сірія)⁵. Подорожня графічно, з пояснювальними написами, передає шлях з Фракії до Лура-Европос на Евфраті. В ній перелічується ряд міст на західному узбережжі Чорного моря, вказується переправа через Дунай, далі — дорога на Тіру, Борисфен-Ольвію, Херсонес та ін. Очевидно, Тіра і в цей час, як і в попередній період, зв'язувала міста Західного Причорномор'я з Ольвією та Кримом. Цим пояснюються особлива зайнтересованість Рима у включенні Тіри до складу своєї провінції.

Економічно Тіра була найбільше пов'язана з Ольвією. Про це свідчать як речові нам'ятки, знайдені в Тірі (кераміка, ольвійські монети),

¹ P. Nicorescu, *mitr. græcæ*, стор. 394—396.

² G. Cantocuzene, *Un papyrus latin relativ à la défense du Bas Danube*, 1928, стор. 69.

³ А. Н. Зограф. античные монеты, МИА, № 16, стор. 116 і далі.

⁴ Э. Р. Штерн. Новый эпиграфический материал, найденный на Юге России, ЗОО, т. XXIII, стор. 2; IPE, I, 3, стор. 8.

⁵ F. Cumont, *Fragments de bouclier portant une liste d'étapes*, Syria, VI, 1925, стор. 1 і далі.

так і знахідки тірських монет в Ольвії. Безпосередні зв'язки Тіри з Ольвією в перші століття нашої ери підтверджуються і ольвійським декретом на честь Теокла, сина Сатіра. Серед міст, які увінчали Теокла золотими вінками, згадується Тіра¹. Цей напис, а також інший надгробний напис ольвіополіта Сатіра, знайдений в Томі², свідчать про посилення зв'язків Ольвії із західно-причорноморськими містами в перші століття нашої ери. Тіра, як транзитна станція, сприяла зміцненню цих зв'язків. Серед monet інших міст нашого Причорномор'я, знайдених в Тірі, відома лише монета Херсонеса I ст. н. е. з розкопок Е. Р. Штерна. Зустрінуті в Тірі і монети міст Західного Причорномор'я.

Пожавлення економічного життя міста в кінці I ст. н. е. відбилося і на пожавленні монетної справи. В правління Доміціана, як відзначає О. М. Зограф, Тіра починає регулярне карбування мідної монети, яке продовжувалося аж до правління Олександра Севера. Особливе пожавлення монетної справи в Тірі спостерігалося під час правління Антоніна Пія та Септимія Севера³. З monet, знайдених в Тірі за останні роки, найбільша кількість припадає саме на правління цих імператорів. І не випадковим, очевидно, є склад монетного скарбу, знайденого в 1950 р. в приміщенні III ст. н. е. Тут, у червоноглинняному глечику з темнокоричневим покриттям, який лежав на підлозі приміщення, знаходилася 61 монета. З визначених monet більшість становила випуски 202—205 рр. н. е. (тетрасарії Септимія Севера, Каракалли, Гети та ін.), які мають портрети майже всіх членів імператорської фамілії. Цей факт ще раз підтверджує висновок О. М. Зографа про виняткове пожавлення монетної справи в Тірі в 202—205 рр.

Як вже вказувалося, міське карбування monet в Тірі, як і в Ольвії, припиняється з кінця правління Олександра Севера (222—235 рр.). Знайдені в Тірі monet цього останнього Севера з надкарбівками вказують, що вони могли бути в обігу ще деякий час і після його правління. На відміну від Ольвії, де знахідки римських monet та monet причорноморських міст припиняються одночасно з припиненням власного карбування, в Тірі продовжували знаходитися в обігу римські monet і monet сусідніх міст Мезії, які зустрічаються під час розкопок. Мабуть, Тіра, подібно мезійським містам, зберігає своє торгове значення до часів Галліена (253—268 рр.)⁴.

Зворотні боки monet із зображенням Деметри із скіпетром та колоссям в руках, надкарбівки на monetах Доміціана та Олександра Севера із зображенням виноградного грона вказують на те, що населення міста та його найближчого оточення, як і раніше, займається землеробством та виноградарством.

Знахідки жорен у формі невисокого конуса в будівлях перших століть нашої ери, а також жорна (верхньої частини ручного млина прямокутної форми з трохи округлими краями), подібного верхньому жорну ручного млина з Кіммерика⁵ вказують і на розвиток мукомельного виробництва.

Залишків ремісничих виробництв у Тірі виявлено небагато. Металевих виробів перших століть нашої ери знайдено мало: кілька фрагментів фібул з підв'язним приймачем, кілець, ключів, риболовних гачків, фрагментів заливних ножів. Ливарних форм знайдено мало. В шарах цього часу виявлено багато заливних і мідних шлаків.

Розкопками 1949—1950 рр. вдалося розкрити залишки залізоробного виробництва, які складалися з двох розташованих поруч круглих

¹ IPE, I, 40, стор. 71.

² Т. Д. Златковская. Мезия в I—II веках нашей эры, М., 1951, стор. 112.

³ А. Н. Зограф. античные монеты, МИА, № 16, стор. 115.

⁴ Там же, стор. 117.

⁵ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 139, рис. 61.

у плані споруд. Іх стінки складалися з вертикально поставлених плоских каменів вулканічної породи, які щільно прилягали один до одного. Діаметр споруд до 1 м, висота — понад 0,5 м. Камені мали трапецієвидну форму (верхня основа — 37 та 22 см, нижня — 16 см, товщина — 12 см). Біля основи каменів були насекрізні отвори. Тверде дно (жорства) цих споруд знаходилося на 25 см глибше нижньої основи каменів. При розчистці стін виявлені прикипілі до них куски заліза, а поблизу споруд знаходилося багато залізних шлаків. Точно з'ясувати їх функціональне призначення не вдалося, але сконцентрована в одному місці велика кількість шлаку, подрібнених уламків якихось залізних виробів переконує в тому, що це залишки залізоробного виробництва. За рівнем залягання і за знахідками, які супроводжували цей комплекс, він може датуватися першими століттями нашої ери.

Розкопками 1950 р. виявена і гончарська піч, що дозволяє говорити про розвиток місцевого керамічного виробництва. Будова її не відрізняється від будови гончарських печей цього часу, відкритих в Ольвії та містах Боспора. Піч двоярусна, збереглося топочне приміщення і частково — обпалювальна камера, черінь якої підтримувала поперечна перегородка шириною 0,40 м, розташована посередині топочного приміщення. Діаметр обпалювальної камери 1,25 м. У черені виявлено 10 жаропровідних отворів діаметром 6—8 см. Стіни іечі складені з каменів середніх розмірів і обмазані глиною. Невелика за розмірами піч могла правити для випалу невеликих посудин.

Усі ці залишки ремісничого виробництва знаходилися поруч з жилими будівлями на схід від вулиці, розкритої під час розкопок 1947—1950 рр., на ділянці, закладеній на кріосній площі.

На протязі 1945—1950 рр. та в 1953 р. були розкриті залишки кількох будинків на захід та на схід від вулиці, а також залишки середньо-вічного міста, що їх перекривають (рис. 1). Вулиця проходила паралельно лиману, довжина її 27 м, ширина 2,5 м. Вона була забрукована великими прямокутними плитами, по краях яких лежали невеликі камені, а простір між ними був забитий уламками кераміки. Плити ці були перекриттям чималого водостока, спорудженого з великих вертикально поставлених плит. Ложе його було викладене такими ж плитами. При розчистці вулиці знайдено фрагменти червонолакових світильників, вузькогорлих амфор та скляних посудин II—III ст. н. е. Рівень брукування вулиці відповідає рівню фундаментів будинків римського часу, а стіні середньо-вічних будинків частково його перекривають.

На захід та на схід від вулиці розкриті дві монументальні стіни, які були снільними стінами для кількох будинків. На схід від вулиці досліджено залишки двох будинків, які дають уявлення про влаштування будинків Тіри в перші століття нашої ери.

Південний будинок складався з трьох приміщень та двора, північний — з двох приміщень та двора. Всі приміщення мають спільні простінки. Стіни складені на глині, з каменів різних розмірів, у фундаменти стін та кути будинків укладалися найбільші камені. В приміщеннях на стінах збереглася глинняна обмазка. Підлога — землянина. Середні розміри приміщень — 15—20 м². В приміщення потрапляли через двір, перед дверним отвором з боку двору знаходився поріг, підлога опущена примірюно на 0,20 м нижче порога. На південь від цього будинку і були розташовані описані вище залишки залізоробного виробництва. На місці виявлених приміщень цього будинку знайдено багато уламків червонолакової і амфорної кераміки та скляних посудин перших століть нашої ери. Для уточнення датування цього будинку вирішальне значення має згаданий вище скарб монет, знайдений в одному з приміщень будинку. Найпізніші монети скарбу відносяться до 30—40-х років III ст. н. е. (тетрасарій Юлії Мамеї). Ця обставина дозволяє припускати, що будинок, очевидно,

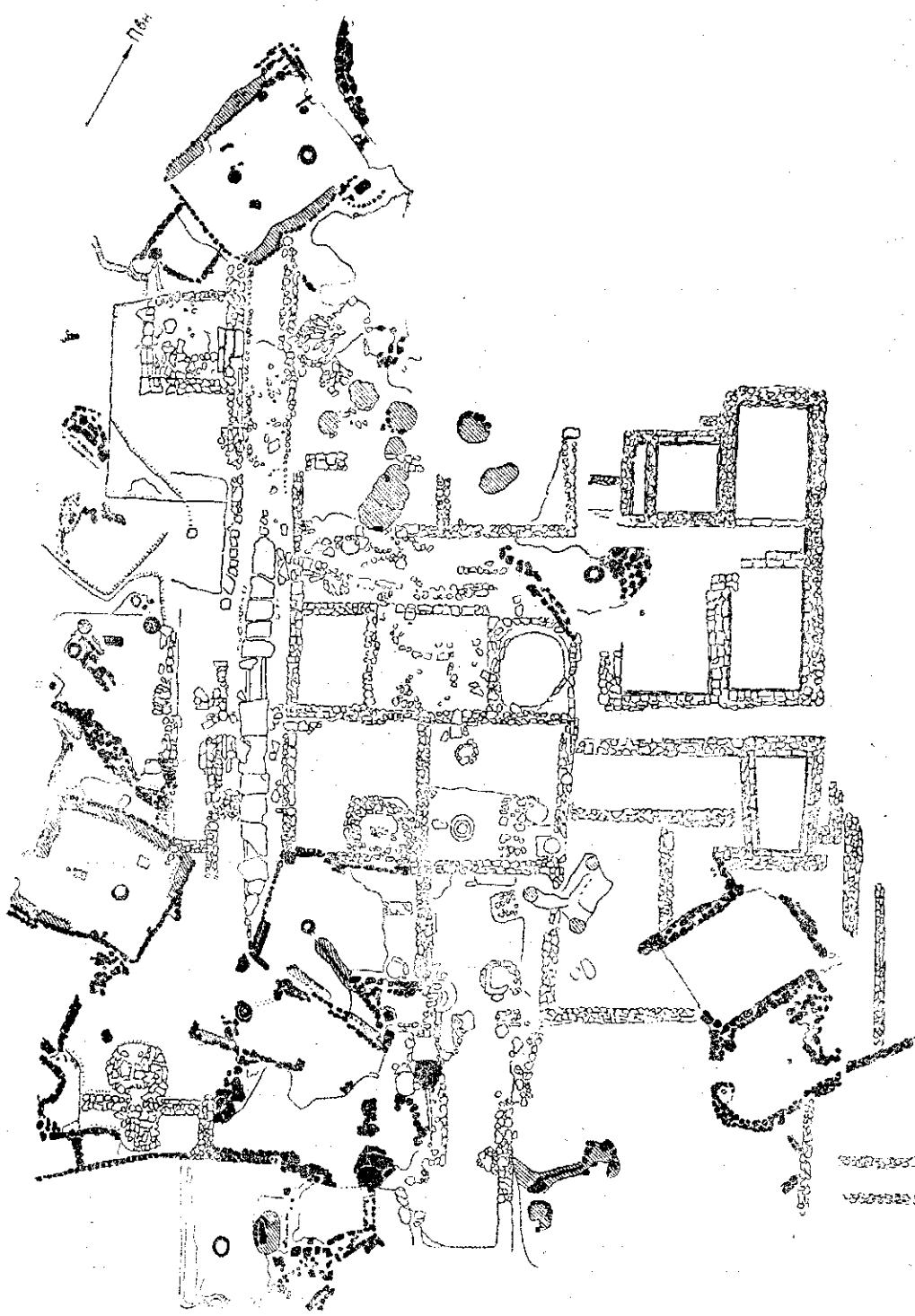

Рис. 1. План розкопу А [1946-1953 рр.]. Залишки будівельних комплексів античного міста (не зананіховані) та сепе-

був залишений трохи пізніше, десь близько середини III ст. н. е. При розчистці південного будинку встановлено, що його стіни були частково використані для будників середньовічного періоду.

Господарські ями пізнього часу перерізали підлогу в приміщенні другого, північного будинку. Його два приміщення розташовані вздовж довгого боку двора площею 25 м², забрукованого невеликими плитковими каменями. В південно-західному кутку двора знаходився вибраючий колодязь діаметром 0,70 × 0,80 м, глибиною 2,5 м, куди за допомогою невеликого водостока відводилася дощова вода з двора. Виявлення цього комплексу також супроводжувалося знахідками речей перших століть нашої ери (фрагменти вузькогорлих амфор, червонолакові світильники та скляні посудини). На північ від цього будинку знаходилася згадувана вище гончарська піч.

Рис. 2. Брукований дворик II—III ст. н. е.

На захід від вулиці частково були розкриті ще два будинки цього часу. Найкраще зберігся дворик північного будинку (рис. 2). Для зовнішнього облицювання стіни дворика та прилеглих до нього приміщень були використані добре оброблені плити із зруйнованих будинків ранішого часу. Дворик площею 11 м² мав трапецієвидну форму і був забрукований кам'яними плитами. Він виходить на вузьку вулицю. При розчистці тут знайдені: жорно, уламки вузькогорлих амфор, верхня частина великої амфори з написом червоною фарбою — в основному, матеріал II—III ст. н. е. В дворику та сусідньому з ним приміщенні, а також у розташованих по той бік вулиці приміщеннях іншого будинку виявлено багато попелу, вугілля, уламків ошлакованої кераміки. Складалося враження, що ці будинки згоріли під час пожежі. Тут було виявлено також багато черепиці від даху, що завалився.

Будівельна черепиця виготовлялася на місці. В Тірі знайдена черепиця з клеймами I Італійського, V Македонського та XI Клавдієвого легіонів¹, які свідчать про те, що при частинах цих легіонів, що входили до складу тірського гарнізону, були майстерні по виготовленню черепиці.

¹ Р. Neogrescu, цит. праця, стор. 413—414.

В 1953 р. були розкриті залишки двох печей, які примикали з півдня і півночі до стіни будинку римського часу. Основи печей — кам'яні, черінь однієї (більшої) печі був викладений фрагментованими черепицями, на двох з яких збереглися клейма V Македонського легіону¹. Перебування частин V Македонського легіону засвідчено і епіграфічними пам'ятками, знайденими в Тірі². Вторинне використання черепиці для спорудження череня печі дозволяє датувати їх кінцем II або початком III ст. н. е., тобто часом, пізіше, ніж виведення з Тіри римського гарнізону в правління Марка Аврелія, в кінці 70-х років II ст. н. е., коли V Македонський легіон в 167—168 рр. був переведений у Дакію. Друга піч менших розмірів мала господарське призначення і повинна, очевидно, датуватися тим же часом. Черінь її викладений цеглинами прямокутної форми, на одній з яких збереглося зображення кормової частини корабля. На черені печі знаходилися чотири цілі ліпні посудини та сироглиняний лощений глек. Сліди пожарища простежувалися і тут.

Таким чином, речовий матеріал, знайдений у дослідженіх будинках, який не виходить за межі в основному середини III ст. н. е., скарб монет, що датується 30—40-ми роками III ст. н. е., сліди пожарищ — всі ці дані вказують на завмирання життя міста в кінці першої половини III ст. н. е.

* * *

Серед пам'яток матеріальної культури Тіри перших століть нашої ери значне місце займає червоноолакова та амфорна кераміка, яка є основним джерелом для з'ясування торгових зв'язків Тіри того часу. З матеріалів, які є в нашому розпорядженні, виділити італійську групу червоноолакової кераміки не вдалося. Всі основні типи цієї кераміки являють собою продукцію малоазійських центрів.

Ранніх привізних типів посудин першої половини I ст. н. е. знайдено порівняно мало. На відміну від Ольвії, де червоноолакових посудин з грецькими та латинськими клеймами виявлено досить багато, в Тірі їх знайдено лише кілька екземплярів. Нам відомо лише одно клеймо на дні тарілки з розкопок 1928—1930 рр.³ у вигляді ступні в круг з косих насічок. Друге клеймо прямокутної форми, оточене двома концентричними колами, виявлено в 1949 р. Збереглися дві букви (ΔΙ) та початок третьої (табл. I, 1). Кілька клейм зустрінуто на червоноолакових світильниках. Бліскучий лак, який рівномірно вкривав посудини, паяність клейм, добре вимішана глина, чудовий випал дозволяють ці два зразки датувати ще першою половиною I ст. н. е.

Червоноолакова кераміка в Тірі представлена різноманітними типами (табл. I): тарілками, блюдами, чашками, одно- та дворучними невеликими горщиками, глеками; в невеликій кількості виявлені і уламки фігурних посудин. Всі ці типи аналогічні зустрінутим в Ольвії, містах Боспора — Пантікані, Мірмекії, Тірітаці, Німфеї, — а також частково в Херсонесі в комплексах II і навіть початку III ст. н. е. Деякі з цих типів: чашечки з округлими стінками на невеликій кільцеподібній підставці, чашки з прямовисцім бортиком, опуклими косими стінками та одноручні горщики зустрінуті також на території Болгарії разом з монетами Фаустини Молодої (II ст. н. е.)⁴.

Серед фрагментів бліод з округлими стінками, горизонтальним краєм та плоскими ручками, прикрашеними врізними та рельєфними вигнутими

¹ Е. В. Максимов, Новый памятник первых веков нашей эры в Тире, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 80 і далі.

² Dacia, III—IV, стор. 569, рис. 12, 18.

³ Р. Nicoresei, Fouilles de Tyras, Dacia III—IV, Bucarest, 1933, стор. 588, рис. 59.

⁴ Ін. Белковъ, Разкопките около Мезекъ и гора Свишевградъ през 1932—1933 г., ИБАИ, т. XI, 1, Софія, 1937, стор. 150 і далі.

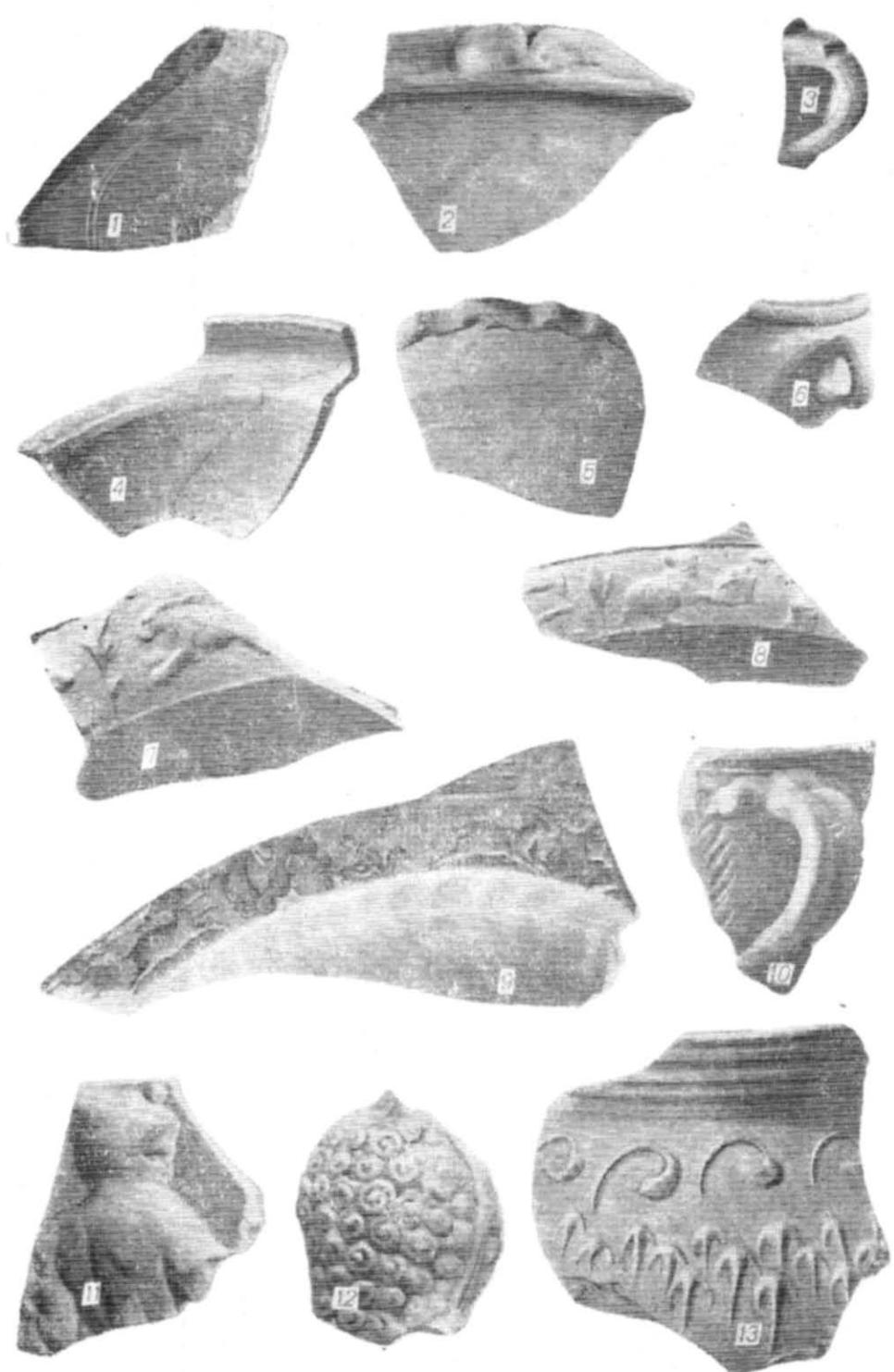

Табл. I. Зразки червонолакової кераміки I—III ст. н. е. з Тіри.

лініями — звичайними знахідками в усіх містах Північного Причорномор'я, виділяється особливий варіант, який має прикрашені бокові виступи — ручки та денця (табл. I, 7—9). Найчастіше зустрічаються зображення сцен полювання. Фрагменти таких блюд у значній кількості зустрінуті в Ольвії під час дослідження городища ще в дореволюційні роки — тепер вони зберігаються в Ермітажі. Є можливість окремо виділити групу посудин пергамського круга — це переважно одноручні кубки з округлими стінками, глибокі кубки циліндричної форми (табл. I, 10), причому ранніх типів (табл. I, 3) знайдено мало. Більшість виявлених фрагментів близька до кераміки пергамського круга за технікою виконання та мотивам орнаменту (табл. I, 13). Зроблені вони грубо, недбало, мають темночервоне, буре, плямисте покриття. Можливо, що частина цих посудин, яка відрізняється і за складом глини, могла бути виготовлена на місці.

Різноманітною є і амфорна кераміка, знайдена в Тірі. Більшість виявлених фрагментів належить вузькогорлим амфорам. Серед них можна виділити кілька типів: 1. Амфори більшого та меншого розмірів з ребристими ручками, з жолобчастою поверхнею плічків та корпусу, на маленькій циліндричній ніжці (табл. II, 1); глина світложовта, з дрібними чорними вкрапленнями. 2. Амфори з горизонтально зрезаним краєм, овальними в перерізі ручками, з невеликими рогатими виступами у верхній частині (табл. II, 2); глина таких амфор — світла, з рожевуватим відтінком та великою кількістю дрібних золотистих блискіток. 3. Амфори з профільованими вінцями, трохи жолобчастим горлом, з ребристими ручками, які підвищуються над краєм горла (табл. II, 3); глина — рожевувато-червоного кольору, з незначною кількістю дрібних золотистих блискіток.

Всі перелічені типи амфор знайдені у комплексах II—III ст. н. е. До типів вузькогорлих амфор належать фрагменти з світлої глини (табл. II, 4), погано профільованими вінцями, та червоногляніючими амфорами з масивними ребристими ручками, які підвищуються над краєм горла, з поглибленою борозенкою під досить широкими вінцями (табл. II, 7). Цей тип амфор зустрічається рідше і датується, очевидно, пізнішим часом. Фрагмент такої амфори нам відомий з розкопок Ольвії 1952 р., де він був виявлений при дослідженні залишкової майстерні на ділянці Л. Датується він III—IV ст. н. е.

Амфори першого типу, представленого найбільшою кількістю знахідок, за складом керамічного тіста більшістю дослідників відносяться до виробництва південнопричорноморських центрів. Цей тип зустрінутий в комплексах II—III ст. н. е. при розкопках Ольвії, Мірмекія, Ілутората.

Цим же часом датуються і типи широкогорлих амфор (табл. II, 8). Вони відрізняються за розмірами, складом керамічного тіста, якістю обробки зовнішньої поверхні. На деяких з них, зроблених ретельніше і з світлим облицюванням зовнішньої поверхні, збереглися написи червоною фарбою.

Знайдені в Тірі і фрагменти піфосів.

Можна сподіватися, що наступна обробка матеріалів дозволить виділити типи амфор місцевого виробництва. Привізні ж типи амфор вказують на зв'язки Тіри в перші століття нашої ери з керамічними централами Південного Причорномор'я.

Типи червоногляніяної кераміки, столового та кухонного посуду повторюють типи посудин, знайдених в Ольвії та в інших містах Північного Причорномор'я. Найпонирешішими з них є: чаши з загнутими всередину краями, косими стінками на кільцевій підставці, чаши з відгнутим назовні бортіком, тарілки з відгнутим назовні краєм, одноручні тонкостінні горщики, енохой, лутерії. Виявлено також багато червоногляніяних світильників.

Кухонна кераміка представлена такими типами: дворучними горщиками різних розмірів з біконічним корпусом та відгнутим назовні

краєм, горщиками з дрібним рифленням корпусу, невеликою горизонтальною ручкою на рівні краю, розчлнованого пальцями вдавлинами, горщиками сферичної форми та ін. Знайдені також кришки від горщиків та ручки сковорід. З дрібних керамічних виробів — знарядь праці трапилися пряслиця та грузила піраміdalної форми.

Табл. II. Типи амфор I—III ст. н. е. з Тіри.

Великий інтерес являють виявлені в значній кількості зразки сіроглиняної лощеної кераміки. 1. Миски (табл. III, 1, 3) з заокругленим всередину краєм та скосними до дна стінками. Внутрішня поверхня орнаментована пролошечими лініями, які утворюють сітку, кружки, зигзаги. 2. Миски з біконічним корпусом та трохи відігнутим назовні краєм. Лощіння тут світліше. На зовнішній поверхні деяких з них, на перегині корпусу є хвилястий орнамент з пролошених ліній. Варіантом цього типу є миски з більш плавним округлим перегином корпусу з майже чорним бліскучим лощінням зовнішньої поверхні. 3. Миски з профільованим

бортіком, скошеними до дна стінками, низькою кільцевою підставкою (табл. III, 4). На зовнішній поверхні є темносіре, блискуче лощення. 4. Глеки амфоровидної форми, з двома ручками, коротким горлом, низькою кільцевою підставкою. 5. Одноручні глеки з біконічним корпусом. Зустрічаються глеки і з ребристим горлом. Найчастіше на цих посудинах зустрічається орнамент у вигляді горизонтальних і вертикальних

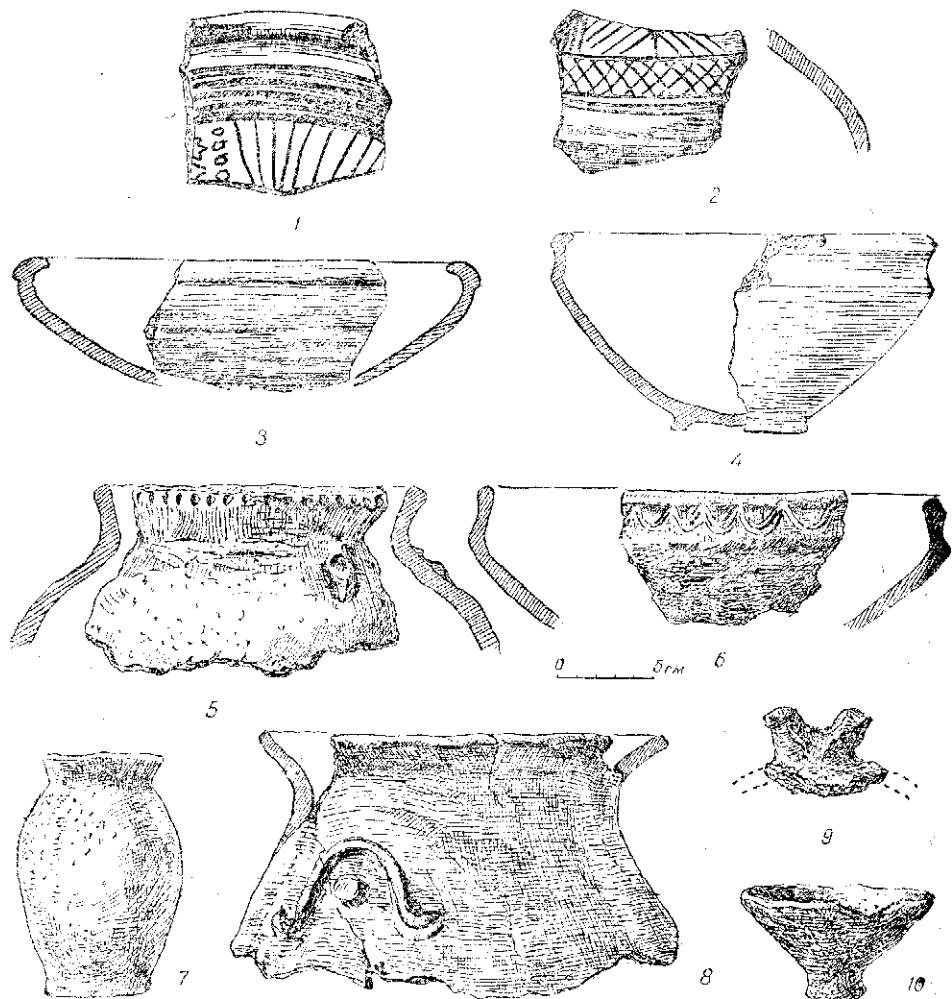

Табл. III. Тип. 1—4 — сіргоглинняна лощена кераміка; 5—10 — ліпий посуд.

ліній, зигзагів, сітки, трикутників, хвилястих ліній. Всі ці типи аналогічні зустрінутим в Ольвії і, судячи з опублікованих матеріалів, вони відрізняються від лощеної кераміки Боспора. Вони близькі до посудин черняхівської культури. Всі ці типи кераміки знайдені в комплексах II—III ст. н. е.

Значення цієї групи кераміки досить велике. Питання, пов'язані з часом її появи, походження та існування мають важливe значення не тільки для характеристики економічного і культурного життя Тіри або Ольвії в даний період, але і важливі для висвітлення проблеми походження сіргоглинняної лощеної кераміки — характерної особливості культури полів поховань Подніпров'я та Подністров'я.

З усіх груп місцевої кераміки найцікавішою і найпоказовішою є ліпна кераміка. Вона поділяється на просту і з лощеною поверхнею. Основні типи простої кераміки:

1. Посудини баночкої форми з вертикальними вінцями і краями, орнаментованими косими нарізками, нігтевими вдавлиниами, ямками.

2. Горщики (табл. III, 5) великих розмірів з відігнутими назовні вінцями, округлими стінками, плоским дном. Під вінцями іноді є невеликий вертикальний паліп, розчленований пальцями вдавлинами.

3. Невеликі глечики з вертикальною ручкою.

4. Чашки з прямовисним бортиком, скощеними до дна стінками. На зовнішньому боці бортика іноді є орнамент — вдавлена хвиля (табл. III, 6).

5. Плошки конічної форми на низькій кільцевій підставці (табл. III, 10).

6. Мініатюрні посудинки баночкої форми, стінки яких нижче краю прикрашені рельєфними виступами округлої форми. Знайдені і кришки від ліпних посудин (табл. III, 9).

7. Світильники різних розмірів з невисокими стінками і боковими виступами — ручками. Деякі з них мають перемичку. Такі світильники часто зустрічалися в шарах II—III ст. н. е. в усіх містах Північного Причорномор'я.

Стінки ліпних посудин прикрашені сосковидними, овальними, плоскими наліпками, врізними трикутниками. Посудини з таким орнаментом нерідко зустрічаються серед ольвійської, частково — серед боспорської кераміки II—III ст. н. е. Всі ці типи посудин аналогічні зразкам, виявленим на городищах низового Дніпра (Золота Балка, Гавриловка, Любимівка та ін.).

Характерними типами ліпної кераміки з лощеною поверхнею є: 1) миски з відігнутим назовні невеликим бортиком та з скощеними до дна стінками; 2) миски з різко відігнутим назовні широким, майже горизонтальним бортиком; 3) великі посудини з відігнутими назовні вінцями та округлими стінками (табл. III, 8). Нижче вінець стінки прикрашені дугоподібними наліпами та круглої форми виступами. Аналогії всім цим формам знаходимо також в Ольвії, на городищах низового Дніпра, на поселеннях зарубинецько-корчеватівської культури Середнього Подніпров'я.

Навіть цей, порівняно короткий аналіз керамічного матеріалу дає можливість зробити деякі висновки.

1. Розглянуті типи кераміки датуються в основному II—III ст. н. е. Червоноолакової кераміки I ст. знайдено дуже мало. Те саме слід сказати і про амфорну кераміку. Очевидно, після павали гетів життя в Тірі відновлювалося значно повільніше, ніж в Ольвії. Пожавлення економіки спостерігається лише з кінця I — початку II ст. н. е., що переконливо довів О. М. Зограф на нумізматичному матеріалі і що цілком підтверджується аналізом знайденої кераміки. Економічне піднесення продовжується приблизно до середини III ст.

2. Навіть побіжний огляд основних типів привізної кераміки — червоноолакової та амфорної, переконує в тому, що Тіра, як у попередній період, так і в перші століття нашої ери економічно була тісно зв'язана з малоазійськими центрами, подібно до Ольвії та міст Боспора, незважаючи на більшу, в порівнянні з ними, політичну залежність від Рима. За ідентичністю знайдених форм посудин Тіра найближче стоять до Ольвії.

3. Показовими є форми і орнамент ліпних посудин. Цікаво відзначити, що в Тірі павіль при знятті гласіса, в якому трапляється різночасова кераміка, починаючи приблизно з початку V ст. до н. е., ліпної кераміки раннього часу майже не знайдено. Основна маса знахідок цієї

групи посудин відноситься до межі та до перших століть нашої ери. Счевидно, це явище не випадкове. На початку нашої ери в місті відбуваються якісь етнічні та пов'язані з ними культурні зміни. Пересування сарматських племен в Причорномор'ї не могли не вплинути на зміну етнічного складу населення античних міст цієї території.

Правда, лисемних свідчень, які б відносилися безпосередньо до Тіри, поки що недостатньо — в написах згадуються лише окремі варварські імена¹. Опис жителів найближчого із заходу міста — Томі, даний Овідієм в «Скорботних піснях»², за якими «...разом з нами без всякої різниці живуть варвари і займають більшу частину будинків...», дає повне уявлення про етнічний склад населення сусідніх причорноморських міст. Частині цього населення надавалися і права громадянства.

Тільки всіма цими даними можна пояснити появу нових форм кераміки та, частково, металевих прикрас (фібул) в матеріальній культурі Тіри перших століть нашої ери, дуже близьких до форм кераміки та фібул, знайдених в Ольвії, Козирці, на городищах низового Дніпра та на поселеннях зарубинецько-корчоватівської культури. Проте всі ці питання вимагають дальшої поглибленої розробки.

4. Вивчення античної Тіри може дати багато нових матеріалів для висвітлення економічних і культурних зв'язків міст Західного Причорномор'я з містами Північного Причорномор'я, а також зв'язків цих міст з населенням Подніпров'я та Подністров'я. У зв'язку з цим уявляється, що одним з основних завдань вивчення історії Північного Причорномор'я в античну епоху є планомірне та систематичне дослідження цього дуже цікавого грецького поліса, на руїнах якого виникло середньовічне місто з своєю багатою історією.

А. И. ФУРМАНСКАЯ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ТИРЫ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

О Тире — крайнем западном греческом городе-государстве Северного Причерноморья — имеется мало сведений у античных писателей. Здесь проводились небольшие и далеко не систематические археологические исследования. Тем не менее находящийся в распоряжении науки материал позволяет более или менее уверенно проследить историю города первых веков нашей эры. Тира не так быстро как Ольвия восстановилась после нашествия гетов. Нумизматические и керамические материалы указывают на оживление экономики города лишь с конца I — начала II в. н. э. Тира и в это время продолжала оставаться транзитной торговой станцией, связывавшей города Западного Причерноморья с Ольвией и Крымом. Основные типы привозной керамики — краснолаковой и амфорной, указывают на то, что Тира по-прежнему была тесно связана с греческими малоазийскими центрами.

Археологические материалы свидетельствуют, что помимо торговли, в экономике города важную роль играли земледелие, виноделие и ремесла. Жизнь города замирает в конце первой половины III в. н. э.

¹ ИРЕ, I, стор. 22.

² Овидий, Печальные песни, V, 7, 10; ВДИ, № 1, 1949, стор. 237.

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ

(Сімферополь)

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ТЕАТРУ В ХЕРСОНЕСІ (за матеріалами 1954—1955 рр.)

На південно-східному схилі Херсонеського городища, який повернутий до Карантинної бухти, недалеко від воріт заповідника, на розі будинку античного відділу музею та двома жилими будинками, в 1954—1955 рр. розкопувалися залишки монументальної будівлі гаданого античного театру. Руїни театру перекриті фундаментами і стінами середньовічної будівлі, яка добре збереглася, — так званого храму з ковчегом (рис. 1), відкритого ще в 1897 р. К. К. Косцюшко-Валюжиничем.

В 1954 р. під час дослідження, початого у зв'язку з наступною консервацією руїн, з'ясувалося, що археологічне дослідження храму з ковчегом не було завершено в 1897 р.

Всередині храму, в значній його частині, виявився незрушенім потужний культурний шар під мармуровими плитами підлоги, до рівня якої були доведені розкопки 1897 р.

Через п'ять років К. К. Косцюшко-Валюжинич на цій ділянці відновив роботи і мав можливість дослідити її лише в північному та східному напрямках. На захід від храму розкопкам перешкоджали жилі та господарські будівлі Херсонеського монастиря, на південь — квітник колишнього монастирського готелю.

Цінні квітники: є існує, і значна непорушена ділянка, яка прилягає до південно-східного боку храму, вільна для розкопок.

Судячи з плану, складеного помічником К. К. Косцюшко-Валюжинича М. І. Скубетовим, ця ділянка залишилася острівцем серед широкої, колись розкопаної, глощі, потім засипаної у зв'язку з будівельними роботами і розплануванням монастирського парку.

З'ясувалося, проте, що і розкопки провадилися не суцільно во всій площі. Так, на широкому просторі, дослідженню нібито в 1902—1904 рр. лишилися окремі недокопані і навіть непорушені ділянки.

Розкопками 1902—1904 рр. відкриті і потім інанесені на зведеній план численні залишки всіх періодів життя Херсонеса від V—IV ст. до н. е. до XIV ст. н. е. Серед залишків античних споруджені на особливу увагу заслуговують короткі відрізки монументальних квадрових кладок, виявлених обабіч олтаря, на незначній від нього відстані. Як визнав сам К. К. Косцюшко-Валюжинич, обидва відрізки не можна пов'язати в одне ціле. Проте це не перешкодило прийняти їх за залишки найдревнішої оборонної стіни Херсонеса IV ст. до н. е. Помилковість цього припущення виявилася під час розкопок, що проводилися Кримським філіалом АН УРСР спільно з Херсонеським музеєм в 1954—1955 рр. З'ясувалося, що ці кладки мають безпосереднє відношення до будівлі гаданого театру.

Вся площа, розкрита новими розкопками, становить близько 900 м². В південному куті храму, площа якого дорівнює 25 м², виявлено земля, яка була перекопана К. К. Косцюшко-Валюжиничем і знову насипана; це єдина ділянка всередині храму, де він довів розкопки до самої скелі.

В північному крилі храму, в дияконнику та олтарі, і зовні на північ та захід від храму, де рівень підлоги збігався з рівнем спланованої в цих місцях скелі, була проведена зачистка на площі 375 m^2 . В західному крилі храму, половині підкупольного квадрата, в жертовнику і па всьому просторі зовні на південний схід, південь та південний захід від храму на площі близько 500 m^2 розкопувався в основному непорушений культурний шар завтовшки в середньому 3 м.

Рис. 1. Розкопки на ділянці храму з ковчегом. Вигляд з північного сходу.

Ця ділянка (рис. 2) по діагоналі поділяється на дві половини — північну і південну — дугоподібним вирубом у скелі. На південному, внутрішньому боці цього глибокого вирубу і виявився не порушений розкопками К. К. Косцюшко-Валюжинича шар. Це пояснюється тим, що всередині храму його прикривали мармурові плити підлоги, нижче рівня якої дослідник не мав можливості заглиблюватися, а зовні до стін храму прилягав, як уже говорилося, квітник монастирського готелю.

Розкопки 1954—1955 рр. показали, що з внутрішнього боку в давнині була розташована напівкругла площастика орхестри театру діаметром 23 м, а на північному, зовнішньому боці його височів напівкруглий східчастий театрон, де стояли кам'яні лави для глядачів (рис. 3), поділені на сектори вузькими сходами із східцями розміром 65 $\times$ 46 см і висотою близько 24 см.

Залишки двох таких східців знайдені безпосередньо під підлогою храму. Між ними збереглася одна з кам'яних лав довжиною в 5 м, висотою 47 см, ширину 52 см, складена з трьох великих блоків (рис. 3, 4). Такі ж блоки з характерним профілем вирізу для ніг з переднього боку лави трапляються в кладці кутів храму. Очевидно, руїни театру були остаточно зруйновані під час спорудження храму, а їх камінь був використаний як будівельний матеріал.

Перед лавою приблизно за 0,5 м від неї, на висоті до 1 м, зберігся кам'яний бар'єр завтовшки близько 0,70 м, який відділяв орхестру від театрону. Позаду лави є сліди вирубів у скелі, концентричних першому вирубу і, очевидно, однакової з ним висоти. Вони утворили чотири великі східці, на кожному з яких розміщувалися три ряди лав для глядачів. Позаду театрон був оточений глухою стіною, залишки якої у середні віки, значно перебудовані, були використані як підпорна стіна і огорожа (перибола) з північно-західного боку храму.

Дугоподібний бар'єр проходить через середину і західне крило храму і виходить за його межі, проходячи нижче порогу головного входу і могил, які знаходилися під його наперстю. Потім він повертає на південь та проходить майже по дотичній до фундаменту старого монастирського готелю. Тут його перекривають кладки великого пізньосередньовічного будинку, який був виявлений і частково зруйнований під час розкопок 1897 р. І будинок цей, і залишки театролу в цьому місці ведуть під стіни готелю.

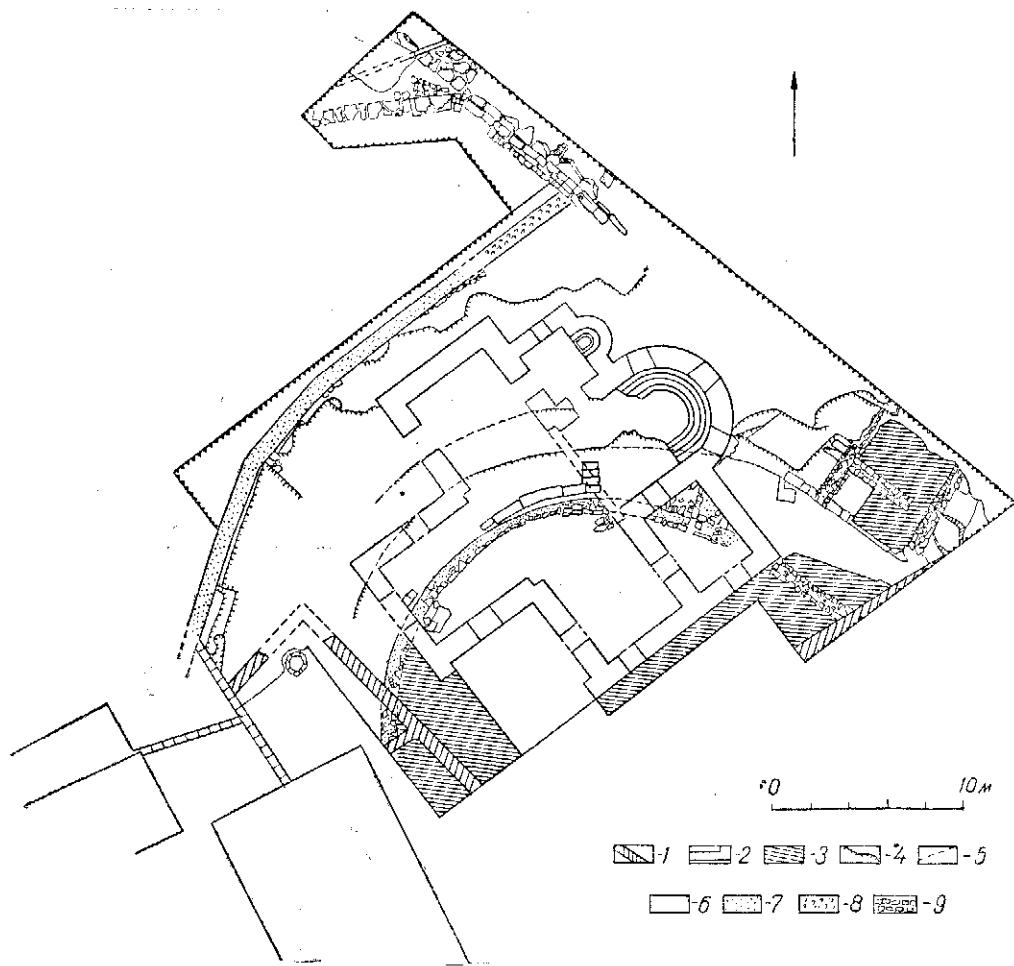

Рис. 2. План ділянки розкопок 1954—1955 рр.

1 — пізньосередньовічні будівлі; 2 — будівлі Х—XI ст. н. е.; 3 — недосліджені ділянки; 4 — вируби в скелі; 5 — стародавня оборонна стіна за даними розкопок 1903 р.; 6 — сучасні будівлі; 7, 8 — кладки на вапняковому розчині; 9 — кладки на глині.

У напрямі на схід бар'єр театру виходить через кут між стінами олтаря і південно-східного крила храму в жертвовник (права прибудова до олтаря) і перетинає його по діагоналі. На східному куті храму бар'єр виходить з-під його фундаменту, і його важко відрізнити від середньовічних кладок, які на нього налягають.

Знайдена тут кераміка добре датує ці будівлі, що проіснували від середини IV до початку X ст. Очевидно, це і є проміжок часу, який відокремлював театр від храму, протягом якого на цій ділянці здійснювалося будівництво, що не мало відношення ні до одної, ні до другої пам'ятки.

Від олтарної апсиди на схід К. К. Косцюшко-Валюжинич в 1903 р. провів нерівну траншею шириною 2—3 м. Остання на відстані 12,5 м впирається у середньовічну будівлю, дослідження якої є справою най-

Рис. 3. Бар'єр орхестри та одного з передніх рядів із залишками скоб. Вигляд через проріз головного входу храму з ковчегом.

Рис. 4. Залишки театрону. Деталь.

ближчого майбутнього. В північному обрізі траншеї дослідник виявив лицьовий бік згаданої вище квадрової кладки, яку він прийняв за найдревнішу оборонну стіну (рис. 5). Насправді ж ця квадрова кладка

являє собою лише один панцир із забутовкою між ним та скелею; у своєму західному кінці вона переходить у бутову кладку, і все це архітектурно пов'язується з другим від бар'єра на північ дугоподібним вирубом у скелі, який добре простежується всередині храму. З третім таким вирубом, що також простежується, незважаючи на поруїнування (в скелястій частині синтрану), у прорізі двері з олтаря в дияконник, у кутовому стовпі між ними), пов'язується залишок другого панцира, відстань від якого до першого дорівнює проміжку між двома вирубами. Виходить,

Рис. 5. Гадані залишки оборонної стіни, розкопаної К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Північно-східний лицьовий бік.

що той відрізок квадрової кладки, який розташований на схід від олтарної апсиди, не має відношення до будь-якої оборонної споруди. Імовірніше він належить до тієї частини театру, де, не доходячи до стін, закінчувалися східчасті ряди кам'яних лав. В цьому місці в квадровій стіні відкрився великий проріз (близько 4 м завширшки), який, очевидно, був боковим входом до театру (гаданий лівий парод). Схили прорізу, вираючись у скелю двома паралельними кладками, утворюють ніби широку камеру, відкриту з одного боку до середини театру. Ця ділянка споруди використовувалася в середні віки як житло, в зв'язку з чим була збудована поперечна бутова стіна між кладками схилів з вузьким дверним прорізом біля східного схилу. В кладці цієї стіни, так само як і в кладці іншої середньовічної споруди, яка примикала до східного кута храму, були знайдені уламки білоглиненої полив'яної кераміки.

На схилах під середньовічною обмазкою збереглися залишки штукатурки із орнаментованого фрескового розпису червоною, зеленою, чорною та жовтою фарбами по світловому, трохи жовтуватому фону. Такі ж залишки штукатурки з ознаками розпису були де-не-де і на лицьовому боці бар'єра (рис. 6).

Другий відрізок квадрових кладок, розташований значно вище з північно-західного боку олтаря, зберігся гірше першого, нижчого, зав-

дяки тому, що нижній був засипаний, а верхній залишився зовні відкритим. Як показали розкопки, нижній ряд верхньої квадрової кладки лежить не на материкову. З південно-західного боку в обрізі видно, що його підстилає смуга культурного шару, яка містить кераміку, характерну для перших століть нашої ери; нижче, під більш ранніми культурними відкладами залягає товстий шар материкової глини, лише під яким, на глибині близько 0,70 м, відкривається скеля. Ясно, що ні про яку «первинність» тут не може бути і мови. З північно-східного лицьового боку

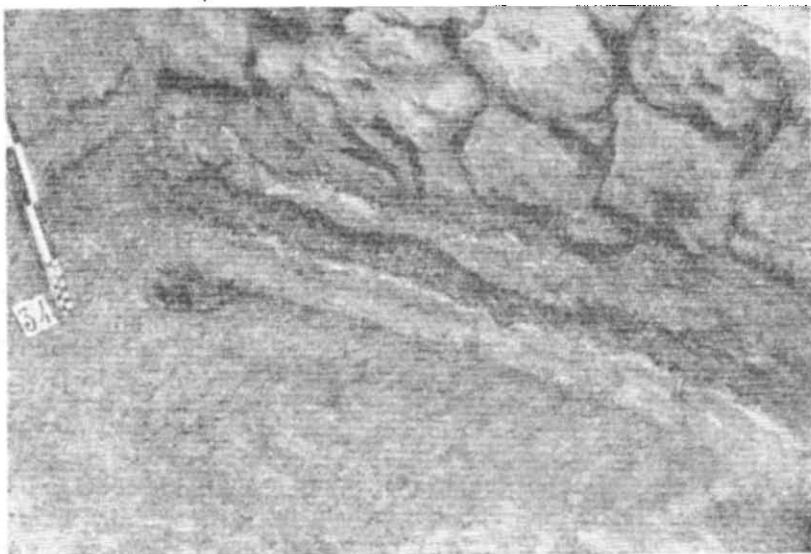

Рис. 6. Залишки штукатурок першого та другого будівельних періодів на бар'єрі орхестри.

стіни нижня кромка квадрової кладки припадає на кромку північно-західного боку якоєсь бутової кладки; остання була погано зачищена під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича і прийнята ним за вихід скелі. Важко сказати, що це за споруда, — дуже позначними є її залишки. Але характер кладки з дуже великих, грубо відколотих глиб, при добрій пристосовці каменів один до одного, дозволяє віднести їх до раннього часу. По кераміці, знайдений в ґрунті, який перекривав ці залишки, можна судити, що споруда ця, яка стояла на материкову, перестала існувати в III або IV ст. до н. с. Отже, стіна, відкрита К. К. Косцюшко-Валюжиничем, виникла значно пізніше.

Треба лише сказати, що незначна товщина цієї стіни (не більше 1,50 м), тупий кут, який вона утворює, повертаючи на захід, її незручне для оборони місце положення — все це погано пов'язується з уявленням про античні оборонні стіни. При всьому цьому неможливість пов'язати між собою обидва відрізки квадрових кладок, на що вказував сам Косцюшко, примушує відмовитися від гаданої «чайдревінної» оборонної стіни.

Остаточне розв'язання питання про те, що являв собою верхній відрізок квадрової кладки, ми сподіваємося знайти шляхом дальніх розкопок з північного боку храму між згаданою кладкою та «чайроболом». Але, очевидно, є всі підстави вбачати в ньому залишок зовнішньої стіни театру одного з будівельних періодів на рубежі нашої ери.

Про хронологічні рамки, в межах яких існував театр, можна судити по ряду стратиграфічних даних.

Вся товща культурного шару на досліджуваній ділянці виразно поділяється всередині храму на три, а зовні на чотири великі стратиграфічні яруси. Верхній ярус мав зовсім аморфну структуру і являв собою одноразовий насип змішаного ґрунту, що був доставлений на дану ділянку звідкись з сторони. Про час насипу можна судити по уламках полив'яного білоглинняного посуду, клеймованих черепиць і плоскодонних високогорлих глечиків, знайдених у цьому ярусі.

Необхідно відзначити, що полив'яна кераміка того раннього типу, датування якого кінцем IX ст. не викликає ні у кого сумніву, одержана була переважно з нижчих штиків насипу. Це явище зрозуміле і ще більше підкреслює одночасність насипу: при насипанні взятого десь ґрунту у самий низ потрапляли ті черепки, які на своєму місці лежали зверху. Відносно невелика кількість полив'яних уламків порівняно з уламками більш раннього посуду (аж до античного) в ґрунті, взагалі сильно насиченому керамікою, свідчить про те, що засип провадився в той період, коли на денній поверхні Херсонеса полив'яних черепків скучилося ще небагато. Іншими словами, верхній насипний ярус ґрунту можна датувати кінцем IX або першою половиною X ст. — часом появи в Херсонесі білоглинняного полив'яного посуду.

Нижній стратиграфічний ярус всередині храму складався з чотирьох горизонтальних шарів насипного ґрунту, поділених смугами цем'янки; вони цілком перекривали оркестру театру; вище залягали більш пізні, похило розташовані шари, в багатьох місцях пошкоджені вибиранням каменю, які, проте, де-не-де перекривали уцілілі кладки бар'єра, лави і східці. Їх відрізняє від верхнього яруса і споріднює з нижніми шарами загальний живутуватий колір ґрунту та менша насиченість керамікою. Кераміка, виявлена в цих шарах, свідчить, що театр проіснував до початку IV ст. На протязі тривалого проміжку часу він чотири рази ґрунтовно ремонтувався, в зв'язку з чим провадилося і деяке підвищення підлоги оркестри шляхом підсипки ґрунту і нових вимосток на цем'янці. Один з ремонтів був настільки капітальним, що у зв'язку з ним переброявся бар'єр театрну; при цьому дуга нового бар'єра трохи розійшлася з дугою старого, залишки якого збереглися на рівні другої підлоги оркестри.

Рівні підлог добре простежуються завдяки цем'янковим прошаркам у ґрунті, а також по залишках штукатурки на кладці бар'єра. Дату виникнення театру можна вважати приблизно встановленою. У межах існуючого розкопу нижня, викладена каменем підлога оркестри лежить на материкові; південніше по схилу, де продовження цієї підлоги, треба гадати, лежить на підсипці, можна, очевидно, знайти численні матеріали, які уточнять нижню дату театру. Проте і тепер елліністична кераміка, знайдена між першою та другою підлогою оркестри, під підлогою в прорізі лівого пароду, а також в забутовці між квадровим його панцирем та склоєю, дозволяє віднести перший будівельний період театру до III ст. до н. е.

В IV ст. н. с. театр, очевидно, вже не функціонував і поступово зазнавав руйнування від вибирання каменю. Це був пустир з незначними будівлями; при цьому середньовічна планіровка даної ділянки аж ніяк не пов'язується з храмом. Вона скоріше пев'язана з руїнами театру, який частково використовувався у цей час, чим і пояснюється повна невідповідність між напрямком стін храму і ранньо-середньовічних кладок. На кінець IX ст. оркестра з залишками театрну, поступово затягнута землею, утворила кругле заглиблення, яке потім було засипане ґрунтом, взятым в іншому місці.

Остаточне з'ясування характеру і призначення досліджуваної будівлі, в якій ми схильні вібачати античний театр III ст. до н. е., залежить від того, які ще її частини будуть відкриті в майбутньому.

Для цього потрібно розкрити площу, яка у півтора рази перевищуватиме площу розкопок 1954—1955 рр.

Необхідність широкого розгортання розкопок на даній ділянці диктується тим, що ця пам'ятка є першим античним театром, відкритим у Північному Причорномор'ї.

О. И. ДОМБРОВСКИЙ

РАЗКОПКИ АНТИЧНОГО ТЕАТРА В ХЕРСОНЕСЕ

Резюме

Остатки античного театра, обнаруженного в Херсонесе в 1954 г., относятся к III в. до н. э. — IV в. н. э. За это время театр пережил четыре крупных строительных периода; в связи с этим уровень пола орхестры четыре раза повышался, а внешнее ограждение театра три раза изменялось.

Раскопками 1954—1955 гг. открыта часть орхестры с барьером, северная часть театрана с каменными скамьями первого ряда зрительных мест. Между скамьями имелись каменные лестницы, ступени которых в двух местах сохранились. Открыт левый парод и северная часть внешнего ограждения театра. Диаметр орхестры 23 м, высота сохранившейся кладки барьера — до 1 м, толщина — около 0,70 м, длина скамьи — около 5 м, ширина — 0,52 м, высота — 0,47 м. Ступени каменных лестниц театрана имеют размер 0,65 × 0,46 м, при высоте 0,24 м; кладки стен парода сохранились на высоту около 1,5 м, их толщина 0,80 м, ширина 4,5 м.

В процессе раскопок выяснилось, что ранее известные квадровые кладки, имеющиеся на данном участке и считавшиеся остатками древнейшей оборонительной стены эллинистического времени, относятся к театру. Одна из них датируется III в. до н. э. с докладкой более позднего времени; она примыкает к пароду; вторая относится к рубежу н. э. и является остатком внешней ограды театра.

От последнего строительного периода театра (III—IV вв. н. э.) кое-где уцелела на месте штукатурка барьера и откосы парода со значительными остатками росписи орнаментального характера.

Исследование античного театра в Херсонесе еще далеко не завершено. Необходимость широкого развертывания раскопок на данном участке диктуется прежде всего тем, что этот памятник является первым античным театром, открытым в Северном Причерноморье.

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

ДЕЯКІ ПАМ'ЯТКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ІЗ ЗНАКАМИ

На кам'яних плитах, стінах склепів та печер, на монетах та ремісничих виробах Північного Причорномор'я часто зустрічаються різні знаки, що здавна привертали увагу дослідників. Одні з них розглядали їх як родові знаки, інші — як знаки власності, тамги, букви невідомого письма, монограми, магічні зображення та ін.

Великий фактичний матеріал по знаках систематично не вивчався і не публікувався подібно епіграфічним та іншим пам'яткам. Між тим значення цього джерела для висвітлення історії і культури Північного Причорномор'я досить велике. Знаки характеризують, разом з іншими даними, рівень розвитку суспільства, в якому вони виникли, культуру взаємодію греків з місцевим населенням; вони часто допомагають відрізняти місцеві причорноморські вироби від привозних та визначити їх датування.

Вже перші дослідники причорноморських знаків цікавилися питанням про їх походження і висловлювали з цього приводу ряд думок. Так, А. І. Савельєв вважав знаки за тамги тюркських та монгольських племен, принесені до Причорномор'я татарами¹, П. С. Бурачков порівнював їх з древньогерманськими рунами і приписував готам², а А. С. Лаппо-Данилевський був склонний скріпчине вважати їх скіфськими³.

Для розв'язання цього питання необхідно уточнити хронологічні рамки та ареал поширення причорноморських знаків.

Нагромадження нового матеріалу та можливість датування багатьох пам'яток із знаками за археологічними комплексами та супроводним грецьким написам показали, що ці знаки зустрічаються в основному з I по середину IV ст. н. е., тобто майже до кінця існування античного світу.

Час існування знаків у Північному Причорномор'ї та зіставлення їх обрисів з германськими рунами та татарськими тамгами спростовують припущення Савельєва та Бурачкова. В останній час все одностайніше висловлюється гіпотеза про сарматське походження причорноморських знаків⁴, заснована на тому, що їх поширення збіглося з періодом сарматизації Північного Причорномор'я і особливо Боспора, де зустрічається найбільше знаків.

Сармати рухалися із сходу на захід, і тому для доказу зв'язку причорноморських знаків з сарматським етнічним середовищем слід

¹ А. И. Савельев, Два ланидарных памятника, журнал «Древняя и новая Россия», 1875, № 4, стор. 373 і далі.

² П. С. Бурачков, О памятниках с руническими надписями, находящихся на юге России, ЗОО, т. IX, 1875, стор. 194.

³ А. С. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, ЗРАО, т. IV, 1887, стор. 518 і далі.

⁴ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 428.

ознайомитися з більш ранніми, розташованими на схід від Північного Причорномор'я пам'ятками сарматської культури.

Виявилося, що в сарматських комплексах з районів Кубані, Дону та Волги зустрічаються пам'ятки із знаками, які цілком збігаються з причорноморськими. Як приклад можна навести глиняну посудину з Калиновського могильника на Волзі III—II ст. до н. е.¹, казан із станиці Єланської на Дону з двома знаками², казан з Хатажукаевського кургана Куранської області I ст. до н. е.—I ст. н. е.³ та кілька десятків сарматських дзеркал, прикрашених знаками або близьким до них орнаментом⁴.

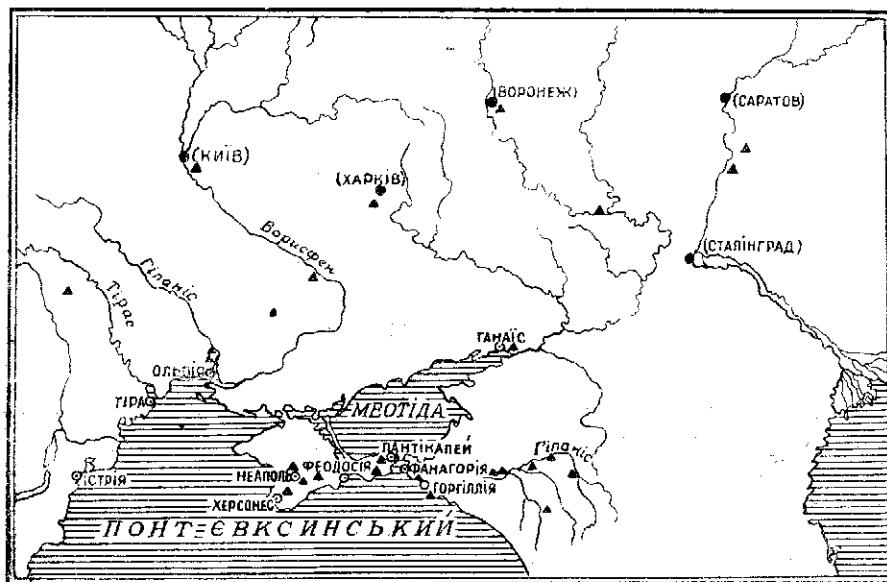

Рис. 1. Схематична карта поширення причорноморських знаків.

В Північному Причорномор'ї знаки дістали досить велике поширення. Ми зустрічаемо їх на кубанській та кримській частинах Боспора, в центральному Криму, в районах Дніпра та Південного Бугу, в Північній Молдавії. Поодинокі пам'ятки з причорноморськими знаками потрапляють і значно далі на північ, аж до Харкова, Києва, Воронежа (рис. 1).

Походження форм знаків, так само як і букв багатьох систем письма, не може бути виведене з якогось одного джерела.

Серед причорноморських знаків ми зустрічаемо прості геометричні форми, спрощені рисунки та знаки, частково запозичені в інших племен і народів. В тісному сусістві з місцевими племенами Північного Причорномор'я були розташовані античні міста з грецькою писемністю. Тому безвідносно до їх значення як знаки використовувалися форми грецьких букв А, Υ, Β, Κ та ін. Аналогічне явище можна спостерігати у багатьох безписемних народів; наприклад, було встановлено, що інці

¹ В. П. Шилов, Раскопки Калиновского курганного могильника, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 124, рис. 51, 13.

² Отчет Исторического музея за 1913 г., стор. 13, рис. 14 і далі.

³ ОАК за 1899 г., стор. 50, рис. 96.

⁴ ОАК за 1902 г., стор. 135; В. В. Шкорпил, ИАК, в. 25, 1907, стор. 16, рис. 6; Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 55, рис. 13; Н. В. Аинфімов. Древние поселения Прикубанья, Краснодар, 1953, стор. 67.

запозичили частину своїх знаків з російського алфавіту¹, а бедуїни Аравії — з самудського письма².

Різноманітність шляхів утворення та недостатня вивченість різних систем знаків не дозволяють з певністю встановити походження кожної окремої форми. Крім того, не можна брати до уваги прості геометричні обриси, які могли цілком незалежно один від одного виникнути в різних кутках земної кулі. Проте відносно ряду знаків, особливо тих, які мають складні обриси, можна із значною долею певності припускати, що вони запозичені сарматами з районів Сибіру, Алтаю та Середньої Азії (пор. плиту з Алтайських курганів³, бронзовий казан з Сибіру⁴, знаки на скелі Калмак-Кирган (Казахстан)⁵, деякі знаки на монетах древнього Хорезма)⁶.

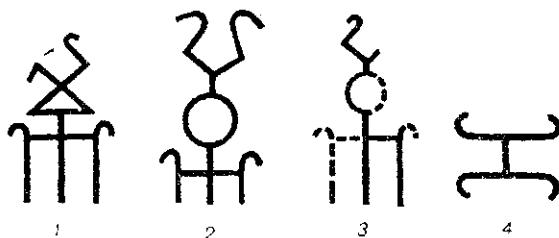

Рис. 2. Знаки боспорських царів II—III ст. н. е.
1 — Тіберія Юлія Євпатора; 2 — Савромата II;
3 — Ріскупоріда III; 4 — Ініфмея.

Б. О. Рибаков⁷ висловив припущення, що нижня частина тричленних боспорських знаків має схожість з стилізованим зображенням двох коней, які йдуть в різні боки, а верхні частини знаків нагадують людину з підцятими догори руками або голови рогатих тварин (рис. 2).

Відновлення рисунків, які лежать в основі деяких сарматських знаків, є особливо важким, оскільки нам не відомі назви знаків, що часто розкривають їх змістове значення⁸.

В 1950 р. в Чорнорічинському могильнику II—IV ст. (недалеко від Інкермана) була знайдена прорізна пряжка з тричленним боспорським знаком. На відміну від інших аналогічних пряжок⁹ в ній на кінцях нижньої частини знака є потовщення, які нагадують голови коней (рис. 3). Можливо, що зображення було спочатку пов'язане з культом коня¹⁰, і тому відповідний знак особливо часто зустрічається на надмогильних каменях та прикрасах кінської зброй.

Встановлення посередніх ланок між рисунками та знаками дозволить виявити прототипи і деяких інших знаків.

Етнографічний матеріал показує, що знаки слід вивчати в нероз-

¹ А. Шифнер, Об этнографической важности знаков собственности, Ученые зап. Академии наук, т. III, 1855, стор. 604.

² Ч. Лоукотка, Развитие письма, М., 1950, стор. 90.

³ Каталог собрания гр. Уварова, М., 1887, стор. 27 і далі, рис. 14.

⁴ И. И. Толстой и И. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, III, стор. 68, рис. 79.

⁵ Архів О. А. Спиціна, ЛОІМК, ф. 5, № 311, арк. 180.

⁶ С. П. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, стор. 184 і далі.

⁷ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в книжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, VI, 1940, стор. 234, прим. 1.

⁸ Див. П. Небольсин, Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса, СПб., 1852 стор. 13 та таблиця тамг. Тут за допомогою назв окремих тамг легко розгадати схематичне зображення різних предметів.

⁹ В. В. Шкорпил, Заметка о рельєфе на памятнике с надписью Евпатория, ИАК, в. 37, 1910.

¹⁰ В. А. Городцов, Дако-сарматские элементы в русском народном творчестве, Труды ГИМ, в. I, 1926, стор. 22, рис. 18.

ривному зв'язку з економікою і культурою даного суспільства. З розвитком суспільства розвиваються і знаки, знаходячи нові сфери для свого застосування.

Для зручності вивчення причорноморських знаків ми поділили їх на окремі групи, подібні за характером пам'яток: 1) знаки на кам'яних плитах, стінах склепів та печер; 2) знаки на різних ремісничих виробах; 3) знаки на монетах.

В свою чергу, за кількістю та розташуванням знаків, першу групу можна поділити на такі три підгрупи:

а) поодинокі знаки, які часто супроводжуються грецькими написами; б) безліч знаків, що безладно розміщені на каменях або стінах; в) ряд знаків з більш упорядкованим розташуванням.

Знаки на ремісничих виробах чітко поділяються па дві основні підгрупи: а) знаки, викопані при виготовленні речі; б) знаки, нанесені на готовий виріб.

Ми вважаємо, що чим дрібнішим буде поділ на органічно пов'язані між собою групи пам'яток із знаками, тим більше ми будемо підходить до розв'язання питання про значення і сфери застосування причорноморських знаків.

В рамках невеликої статті немає можливості націль побіжно охарактеризувати всі перелічені вище групи.

Серед лапідарних пам'яток з поодинокими знаками (підгрупа а), розгляд яких і становить зміст даної статті, передусім виділяються пам'ятки, які мають між собою багато спільних рис і характерні тільки для території Боспорського царства. Вони відрізняються добрим виконанням і являють собою мармурові або вапнякові плити, на яких значну частину площини займає знак, що композиційно поєднується з грецьким написом або рельєфом. Зустрічається і один знак.

Грецькі написи на цих плитах мають не приватний, а загальноодержавний характер: в них говориться про перемоги Боспора над ворогами, про відбудову та будівництво оборонних споруд. Плити, очевидно, прикріплялися на громадських будинках, стінах та баштах.

Найпоширенішими є варіанти тричленного знака, тотожні в нижній частині.

Написи та дати дають можливість розмістити ці пам'ятки у хронологічному порядку. Однакові знаки припадають на одне і те саме царювання, і тому вже давно висловлювалася думка про їх принадлежність боспорським царям¹.

Більшість вказаних плит знайдена в Танаїсі та на Кубані, тобто на околицях Боспорської держави, де був максимальний процент місцевого, зокрема сарматського, населення. Жителі Танаїса та інших околиць брали безпосередню участь у будівництві оборонних споруд². Можливо, саме тут, на кордонах держави, для зміцнення свого становища боспорські цари намагалися всіляко підкреслити місцеве походження пануючої династії. Крім того, в тривалій боротьбі з Римом за свою незалежність боспорські царі також спиралися на місцеве

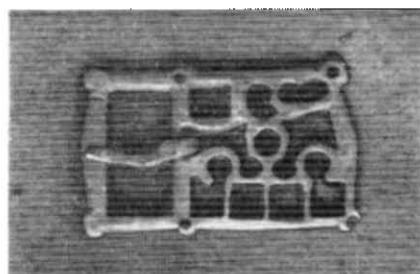

Рис. 3. Прорізна бронзова пряжка із знаками з Чорнорівцінського могильника.

¹ В. В. Латышев, Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1889—1891 гг., МАР, № 9, 1892, стор. 64; В. В. Шкорпил, ИАК, в. 37, 1910, стор. 34.

² ИПЕ, II, 428.

населення і, можливо, підкреслюючи своєю емблематикою своєрідність Боспора, протиставляли його Риму.

На деяких плитах з написами згадується ім'я царя, на інших воно відсутнє. В останньому випадку виникає припущення, чи не заміняв собою знак ім'я царя. Так, наприклад, на плиті 193 р. н. е.¹ говориться про великі перемоги Босиора, але ім'я царя Савромата II не назване, що в даному випадку здається малоймовірним.

Цікава в цьому відношенні і знахідка двох мармурових плит на Тамані з рельєфним зображенням Нік та знаками². Написи відсутні, і ми не знаємо, на честь якої важливої перемоги були споруджені ці

Рис. 4. Мармурова плита з Керченського музею із зображенням знака та богині Перемоги.

барельєфи. Ніки, які звичайно увінчують голову переможця, простирають свої вінки над знаком, відомим нам з інших пам'яток, як знак Тіберія Юлія Євпатора (рис. 4). Про той же час свідчить і характер зображення. Тут знову напрошуються думка, що знак замінив собою ім'я царя.

Видимо, невипадково знаки займають головне або, в усякому разі, досить помітне місце на плитах. Очевидно, знак був зрозумілим всім без пояснень (в тому числі і простому народу, який не знав грецької мови) і красномовно говорив, при якому царі був збудований даний палац або башта.

За станом джерел наші відомості про царські знаки далеко не повні, тому ми не можемо послідовно проаналізувати зв'язок між окремими знаками та характер їх змін. Між тричленними знаками Тіберія Юлія Євпатора та Савромата II, тотожними в нижній частині, є і відмінність в середній частині: трикутник замінено на коло, а верхня частина замінена симетричним дворогим зображенням.

Тіберій Юлій Євпатор та Савромат II були в родинних відносинах з Риміталком, який правив до них (знак його нам не відомий), а значить — і між собою. Тому, очевидно, і їх знаки, поряд з відмінностями мають і ряд спільних рис.

Після Савромата II в 210—211 р. боспорським царем став його син Ріскупорід III. Ми переконалися, що на плиті з іменем цього царя, яка складалася з численних дрібних фрагментів, знак був невірно виданий Латишевим³. Незважаючи на погане збереження пам'ятки, знак піддається повній реконструкції (рис. 2, 3). Він майже тотожний знаку Савромата II, і відрізняється від нього лише відсутністю у верхній частині другого рога. Таким чином, можна говорити про якусь спадкоємність знаків, яка нагадує нам знаки Рюриковичів⁴, де цей принцип витримувався суворіше і де, навпаки, відбувалося, звичайно, ускладнення знака шляхом введення додаткових рисочок.

Знак царя III ст. н. е. Ініфімся, який належав, очевидно, до іншої

¹ В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1910 г., ИАК, в. 40, 1911, № 28; В. Ф. Гайлукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 429, 578.

² Одна плита зберігається в Керченському музеї (Л. 150) і видана В. В. Шкорпілом, ИАК, в. 37, 1910, рис. 1; друга знаходитьться в Державному Ермітажі (2069/1) і вперше опублікована П. И. Сумароковим у кн. «Досуги крымского судьи», СПб., 1805, стор. 127, рис. 19, та в «Древностях Боспора Киммерийского», т. II, № XXI.

³ ТРЕ, II, № 431.

⁴ А. В. Орешников, Классификация древнейших русских монет по родовым знакам, ИАН, Отделение гум. наук, 1930, № 2, стор. 111; Б. А. Рибаков, цит. праця, СА, VI, 1940, стор. 232.

династії, мав зовсім іншу форму, що нагадує лежачу букву Н¹. Цей знак відомий на багатьох сарматських дзеркалах та інших пам'ятках.

Увесь наведений матеріал остаточно переконує нас в тому, що розглянута група знаків являє собою саме знаки боспорських царів. Застосування, поряд з грецьким письмом, запозичених у місцевого населення знаків нібіто символізувало змішаний характер Боспорського царства та його культури.

В усіх елліністичних державах, до яких наближалося за своїм характером і Боспорське царство, було введено обожнювання та культ правителя з метою зміщення його єдинодержавної влади. З уривчастих відомостей з історії Боспора, наприклад, відомо, що боспорський цар IV ст. до н. е. Перісад I був визнаний богом². В такому разі царський знак повинен був також вважатися божественним і міг, за уявленнями древніх, охороняти стіни міста від ворожих нападів та руйнування.

Поодинокі знаки зустрічаються також на надгробних пам'ятниках, часто разом з грецькими написами. Знаки тут не виділені, як на плитах громадського значення; воши вміщені під написом і вирізані звичайно тонкою лінією, іноді досить недбало³.

На надгробних плитах могли ставити знак роду або сім'ї померлого. В середньовічній Європі знаки-марки також вміщували на надгробних плитах поряд з написами та зображеннями. В деяких районах Швеції звичай ставити марки на надгробних пам'ятниках замість написів зберігся серед селян аж до кінця XIX ст.⁴.

Серед знаків на боспорських надгробних плитах зустрічаються також і царські. Можливо, ставити їх мали право переважно наближені царя або представники знаті. Царський знак міг відігравати й охоронну роль, одночасно позначаючи, при якому царі (а значить, і коли) помер давній житель Боспорського царства.

Цікаву аналогію дає Ібн-Фадлан⁵, арабський письменник Х ст., описуючи обряд поховання на Волзі знатного руса, над могилою якого на дереві написали ім'я похованого та ім'я царя русів.

Як уже згадувалося, знаки багатьох боспорських царів нам не відомі. Деякі з них ми можемо відновити за надгробними плитами, оскільки вони є варіантами знайомих нам царських знаків. Так, наприклад, зустрічається тричленний знак з окружністю в середній частині. Видимо, це був знак одного з боспорських царів, який правив в II ст. н. е. до Тіберія Юлія Євпатора. До царських міг належати і рідкісний знак, зустрінутий на одній надгробній плиті, який трохи нагадує знак на монетах Фофорса⁶. З фрагментарного тексту можна зрозуміти, що похований був якимсь царським магістратом.

Деякі надгробні плити із знаками поставлені членами релігійних фіасів⁷. Знаки на них близькі між собою, але прямих аналогій із знаками на інших пам'ятках не мають. Можливо, це - відмітні знаки певних фіасів⁸.

¹ IPE, II, 433, 434; А. И. Болтунова, Из черновиков В. В. Литышева, ВДИ, 1951, № 2.

² Страбон, VII, 4, 4.

³ IPE, IV, 209; ВДИ, 1941, № 1, стор. 209 і далі.

⁴ C. G. Нотеуег, Die Haus- und Hofmarken, 1870, стор. 30, 207.

⁵ Путешествие Ибн-Фаддана на Волгу, М., 1939, стор. 83.

⁶ IPE, IV, 359. Про знаки на монетах Фофорса див. Л. П. Харко, Тиритакский монетный клад 1946 г., ВДИ, 1949, № 2.

⁷ IPE, IV, 208; ИАК, в. 10, 1904, № 27. Плита дуже пошкоджена. Знак, вміщений між зображенням трьох озброєних юпаків, можливо, також був знаком релігійного фіаса, що їх об'єднував.

⁸ У багатьох народів, які користувалися знаками, духовенство мало свої особливі знаки, див. Д. И. Соколов. О башкирских тамгах, Труды оренбургской Ученой архивной комиссии, т. XIII, 1904, стор. 17; С. Г. Нотеуег, цит. праця, стор. 165.

Важче визначити надгробний характер пам'ятки, якщо на ній є тільки знак без грецького напису, але в окремих випадках це вдається, зокрема за формою самої надгробної плити. За цим принципом ми відносимо сюди кам'яні антропоморфні стели із знаками¹ (рис. 5).

Нарешті, слід згадати про поодинокі знаки в поховальних склепах, де, безперечно, ховали представників знаті. Знаки там відігравали таку ж роль, як і на надгробних плитах. У склепі Алкима на Боспорі (схил гори Мітрідат) на одній стіні вирізаний грецький напис, а на інших — знак, близький знаку на монстраках Фофорас². Склеп біля с. Красногорського (кол. Нейзац), Зуйського району, Кримської області, близький за архітектурою та інвентарем склепам Неаполя Скіфського і може бути охарактеризований як скіфська пам'ятка перших століть нашої ери, ускладнена впливом сарматських елементів. На стіні біля ніші глибоко вирізані два великі знаки³.

Рис. 5. Антропоморфна надгробна плита із знаками з Керчі.

Усі ці пам'ятки датуються першими століттями нашої ери і належать до виробів місцевих майстрів.

В науковій літературі не було спроб співставити ці різні за своїм характером пам'ятки, а тим більше розв'язати питання про значення нанесених на них знаків. Спроба ж П. Беньковського⁷ трактувати знак на бичку як грецькі букви Κ та Σ та вважати теракоту за амулет здається нам цілком безпідставною.

Звертає на себе увагу той факт, що ці знаки нанесені саме на зображеннях свійських тварин (коней та биків), вміщені в певних місцях — на крупі — і мають, за своїми обрисами, численні аналогії на інших пам'ятках Північного Причорномор'я. Крім того, вони вирізані майстрами під час виготовлення речей.

¹ А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, 1950, стор. 245, рис. 8, 9. Надгробна плита, знайдена на городищі Кермян-Кир поблизу Сімферополя), зберігається в Обласному краєзнавчому музеї Крима (А—1160).

² М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 163 та табл. I, 2.

³ Архів ЛОИИМК, ф. 2, оп. № 146, л. 9—11.

⁴ ИГАИМК, в. 4, 1935, стор. 68, рис. 7, 7а.

⁵ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 101, рис. 146.

⁶ П. Беньковский, О терракотовых повозочках из Керчи, ИАК, в. 9, 1904.

⁷ Там же, стор. 70.

Сюди слід приєднати одну пам'ятку іншого характеру — глиняного бичка, знайдено в Керчі в дитячій могилі поруч з повозкою, уламками іншого глиняного бичка, астралами та бусами⁶.

Невелику, але особливо цікаву, на наш погляд, групу поодиноких знаків на плитах складають знаки на зображеннях свійських тварин. Нам вдалося виявити дві такі пам'ятки. Це — боспорська надгробна плита з рельєфним зображенням двох вершників на конях та великим написом релігійного фіаса на честь свого сочленя⁴ та вапнякова стела з Малої Козирки поблизу Ольвії з зображенням коня та інших тварин⁵.

Сюди слід приєднати одну пам'ятку іншого характеру — глиняного бичка, знайдено в Керчі в дитячій могилі поруч з повозкою, уламками іншого глиняного бичка, астралами та бусами⁶.

Великий етнографічний матеріал та писемні джерела свідчать про широке та давнє поширення звичаю клеймування або таврування худоби у тюркських, слов'янських та фінських племен, на Кавказі та в Криму, в стародавній Греції та інших країнах шляхом надрізів, а частіше — випалювання зображенень, знаків або букв. Ми вважаємо, що розглянута група пам'яток дозволяє зробити висновок про те, що в Північному Причорномор'ї був також поширений звичай таврування худоби. В такому разі — перед нами знаки власності, якими кожний господар позначав худобу.

На Боспорі та в інших місцях Північного Причорномор'я греки, видимо, застали і зберегли знайомий їм звичай, але замість прийнятих на їх батьківщині клейм у вигляді букв або зображень використали місцеві знаки.

Безпосередній зв'язок знаків тавра з господарським життям суспільства має велике значення для вивчення сарматських знаків в цілому, відкриваючи одну з важливих сфер застосування їх як знаків власності¹.

Ми розглянули тільки групу лапідарних пам'яток Північного Причорномор'я з поодинокими знаками, проте вже на цьому матеріалі мали змогу переконатися, що сарматські знаки, подібно до знаків інших племен та народів, мали багато значень. Залишаючись частково родовими, вони стали також застосовуватися як знаки власності, в тому числі як тавра на худобі. У своєрідних же умовах Боспорського царства виникла особлива група царських знаків.

Розгляд інших пам'яток із знаками (це буде темою спеціальної статті) показує, що їх застосовували як знаки майстрів на ремісничих виробах, як торгові мітки, знаки власності на посуді, пряслицях та грузилах, а також з релігійно-культовою та магічною метою на дзеркалах, різних похоронних прикрасах та спеціально виготовлених керамічних плитках.

Цим, зрозуміло, не вичерpuється значення причорноморських знаків, які заслуговують на пильнішу увагу з боку археологів, істориків та лінгвістів.

Э. И. СОЛОМОНИК

О НЕКОТОРЫХ ПАМЯТНИКАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ СО ЗНАКАМИ

Р е з ю м е

Так называемые загадочные знаки встречаются в Северном Причерноморье на различных по своему характеру памятниках: на каменных плитах, стенах склепов и пещер, на различных ремесленных изделиях и монетах. Одни исследователи принимали их за тамги, другие — за магические изображения, монограммы, буквы неизвестного письма и др.

Изучение материала и аналогии показывают, что знаки изменялись и развивались вместе с развитием местного общества и служили одновременно для различных целей.

Датировка рассматриваемой группы знаков по археологическим комплексам и сопровождающим греческим надписям позволяет определить основные хронологические рамки их существования с I по IV в. н. э.

¹ Докладніше про знаки на свійських тваринах з додатком ілюстрацій див статтю «О таврении скота в Северном Причерноморье», зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 210—219.

Наибольшее количество памятников со знаками встречается на Керченском полуострове, в низовьях Дона, Кубани, Днепра и Южного Буга.

Время появления знаков в Северном Причерноморье и сопоставление причерноморских знаков со знаками из районов Волги и бассейна Кубани (на зеркалах, котлах и сосудах) позволяют предполагать их сарматское происхождение. Позднее скифы, видимо, заимствовали эти знаки вместе с другими элементами сарматской культуры.

Среди причерноморских знаков встречаются простые геометрические очертания, знаки, близкие по форме к буквам греческого письма, схематические рисунки и сложные двух- и трехчленные изображения.

В данной статье в основном рассматриваются лапидарные памятники с единичными знаками, которые можно разделить на три группы:

1. Памятники государственного характера, свидетельствующие о победах над врагами, строительстве оборонительных сооружений и др. На них ставили именные знаки боспорских царей, которые часто заменяли на плите имя царя. Реконструкция знака на плите Рискупорида III и сопоставление его со знаком Савромата II показывают, что царские знаки передавались по наследству, претерпевая при этом небольшие изменения.

2. Надгробные памятники, поставленные в том числе и членам религиозных фиасов. Наряду со знаками рода или фиаса на боспорских надгробиях часто встречаются царские знаки, видимо, отличавшие представителей знати.

3. Памятники, на которых знаки помещены на изображениях домашнего скота (лошадях, быках). Свидетельства античных авторов и большой этнографический материал приводят к выводу, что это тавро, т. е. знаки собственности, которыми каждый хозяин отмечал принадлежащий ему скот.

Рассмотрение других памятников Северного Причерноморья со знаками показывает, что их применяли в качестве ремесленных и торговых меток, знаков собственности на посуде, пряслицах и грузилах, а также с религиозно-культовой и магической целью на зеркалах, различных погребальных украшениях и керамических плитках.

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

ДЕЯКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО ТОРГІВЛЮ ДРЕВНІХ СЛОВ'ЯН З КРИМСЬКИМИ МІСТАМИ

В археологічній літературі, присвяченій історії східних слов'ян на початку і в середині I тисячоліття н. е., нерідко порушувалось питання про торгівлю з Півднем і привіз виробів із Північного Причорномор'я. Ці висловлювання здебільшого мали загальний характер. Звичайно з числа знахідок виділяли привізні, відомі в Північному Причорномор'ї вироби і визначали як центри, звідки вони могли бути привезені, всі значні північнопричорноморські міста.

Значний інтерес становить конкретне вивчення цього питання, а саме: визначення, з якого північнопричорноморського міста, які саме речі і коли були привезені. Трудність такого визначення полягає не тільки в недостатній вивченості питання, а також і в тому, що в багатьох північнопричорноморських містах були поширені однотипні вироби, внаслідок чого буває трудно встановити, з якого саме міста привозились дані предмети.

У світлі сказаного великого інтересу набувають знахідки, які завдяки своїм особливостям дозволяють припустити торговий зв'язок з якоюсь однією частиною Північного Причорномор'я або навіть з одним північнопричорноморським містом. Такі особливості, як нам здається, мають деякі вироби, виявлені в смузі Лісостепу в пам'ятках черняхівського типу, або окремі знахідки, що належать до цього ж часу.

Перша група подібних виробів представлена вузькогорлими амфорами, з вузькою нижньою конічною половиною, поширеними у перші століття нашої ери у смузі Лісостепу (рис. 1). Вони складають найчисленнішу групу серед амфор, відомих в пам'ятках культури полів поховань.

Всього відомо 10 цілих амфор цього типу, що походять із восьми пунктів: з кол. хутора Савинського, Полтавської області¹; с. Гурбінців, Срібнянського району, Чернігівської області (рис. 1)²; хут. Холодного, Смілівського району, Сумської області³; с. Єрківців, Переяслав-Хмельницького району, Київської області⁴; с. Орловець, Городищенського району, Київської області⁵; с. Максимівки, Збаразького району, Тернопільської області⁶; с. Ганнівки, Коломийського району, Станіславської

¹ М. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 52, табл. VI, 14.

² Прилуцький краєзнавчий музей.

³ Роменський краєзнавчий музей; М. Семенчик, Випадкові археологічні знахідки на Роменщині, «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930, стор. 70.

⁴ В. М. Даниленко, А. Д. Столляр, Переяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, стор. 227; Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁵ А. Бобринский, Смела, т. I, СПб., 1887, стор. 149, рис. на стор. 154.

⁶ Львівський історичний музей; К. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach slowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 90, табл. X, 4.

області (2 амфори)¹; с. Глибокої, райцентра Чернівецької області (2 амфори)².

В названих пунктах були виявлені цілі або майже цілі посудини, що дають човне уявлення про форму амфор. Відомі із ряду місцевих знахідок уламки вузькогорлих амфор в даному випадку враховуватись не будуть, оскільки по них не завжди можна з певністю судити про вигляд амфори в цілому.

Всі церемічні амфори вражають сталістю форм і розрізняються між собою лише незначними відмінами в кольорі й розмірі. Вони мають вузьке високе горло і витягнуту нижню частину, що конічно звужується донизу і закінчується ніжкою у вигляді порожньої трубочки. Горло має потовщеній край. Ручки півкругло зігнуті, досить віддалені від корпусу, в розрізі овальні, мають зовні повздовжній рельєфний валок. Нижня половина амфор вкрита горизонтальними жолобками. Ніжка трохи розширяється донизу і має всередині округлий виступ (рис. 1). Висота амфор становить 43—51 см, найчастіше 50—51 см, діаметр бочка звичайно не перевищує $\frac{1}{3}$ висоти посудини. Амфори мають здебільшого сіруватковий колір, іноді червонуватий. Глина, з якої вони виготовлені, містить багато піску, нерідко крупнозернистого. Деякі амфори мають на горлі багаторядкові грецькі написи червоною фарбою (паприклад, амфора із Єрківців).

Рис. 1. Амфора з с. Гурбінці, 1/6 н. в.

На тій підставі, що вузькогорлі амфори були виявлені у великій кількості у Північному Причорномор'ї в шарах перших століть нашої ери³, амфори описаного типу, знайдені в музеї Лісостепу, звичайно справедливо розглядають як привізні з Причорномор'я. При цьому центрально, звідки вони могли бути привезені, вважають всі значні північнопричорноморські міста цього часу.

Але, придивившись уважніше до типів вузькогорлих амфор, можна переконатись, що для описаної вище групи амфор, знайдених в музеї Лісостепу, аналогії зустрічаються не так часто, як це здається на перший погляд. В Північному Причорномор'ї в II—III ст. н. е. був досить поширеній трохи інший тип вузькогорлих амфор, а саме з більш широкою округлою нижньою половиною (типу рис. 2). Крім цієї особливості, в усьому іншому обидва типи амфор ідентичні. В них дуже схожі і верхня половина, і порожня ніжка, так що по одному тільки горлу або ніжці не завжди можна віднести амфору до того чи іншого типу.

Подібні амфори з округлою нижньою половиною⁴ були знайдені у великій кількості в Тірі і Ольвії⁵. Вони відомі також в Бельбеку⁶, Не-

¹ Львівський історичний музей; К. Маєвський, Importy grymskic na ziemiach słowiańskich, стор. 89—90, табл. IX, 7; X, 3.

² Б. А. Тимощук, Подкарпатские курганы III—V веков н. э., КСИИМК, вып. 52, стор. 57—58, рис. 20, 8; Чернівецький краєзнавчий музей.

³ Найбільш раннім часом була датована амфора з Миколаївки (І ст. н. е.) — див. М. Еберт, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikołajewka», Prähistorische Zeitschrift, 1913, В. V, Н. 1—2, стор. 91; матеріали Інкерманського і Чорноріченського могильників, розташованих біля Херсонеса, зокрема знайдені в них численні монети III—IV ст. н. е., вказують на верхню хронологічну межу існування цього типу амфор. Більшість вузькогорлих амфор датується II—III ст. н. е.

⁴ Ці амфори можуть мати високе і вузьке горло або більш широке і коротке.

⁵ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁶ Г. І. Мессерг, К изучению могильников римского времени Юго-Западного Крыма, СА, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1.

аполі Скіфському¹, Керчі², Танаїсі³, станиці Казанській⁴, Тірітаці⁵, Мірмекії⁶. Але в смугу Лісостепу амфори цього типу привозились рідко. Поки що відома лише одна така амфора, знайдена в с. Бесідівці, Смілівського району, Сумської області, на поселенні, що відноситься до ранньо-роменських пам'яток (рис. 2)⁷. Ця амфора, треба думати, була привезена з одного з названих центрів.

Щождо більш численних вузькогорлих амфор з вузькою конічною нижньою половиною, виявлених в загаданих вище восьми пунктах лісостепової смуги, то слід зазначити, що цей тип амфор не був так поширенний в північночорноморських містах.

Амфори з вузькою конічною нижньою половиною відомі в Херсонесі, звідки походить одна ціла амфора (зберігається в Херсонському музеї) і дві нижні частини амфор, відомі по публікаціях⁸. Такого типу амфори були знайдені в Інкерманському та Чорноречинському могильниках, розташованих поблизу Херсонеса. В Чорнорічинському могильнику в 1950 р. було знайдено 2 амфори. Особливо багато подібних амфор походить з Інкермана — 12 екземплярів; із них 4 амфори, що складають ще довоєнні знахідки 1940—1941 рр., зберігаються нині у Київському державному історичному музеї (одна з них була опублікована)⁹, 8 амфор були виявлені розкопками 1948 р.¹⁰, 3 амфори цього типу походять з Керчі¹¹. Крім того, відома одна безпаспортна амфора в Сімферопольському музеї і одна така ж в Керченському музеї (походить з околиць Керчі?).

Оскільки найбільше аналогій для даного типу амфор вдалося зібрати в Херсонесі та на його периферії, можна припустити, що вузькогорлі амфори з нижньою конічною половиною привозилися на північ саме з цього міста або з розташованих поблизу його поселень. Про зв'язок слов'ян смуги Лісостепу з районом, розташованим навколо Херсонеса, свідчать і деякі інші матеріали цього часу: великий процент поховань з трупоспаленням в Інкерманському і Чорнорічинському могильниках, знахідки в них посуду, близького до черняхівського, та ін.

У своїй рецензії на працю К. Маєвського В. Ф. Гайдукевич¹² висловив думку про виробництво вузькогорлих амфор, знайдених в смузі Лісостепу, в Малій Азії (Сіонопа). Намагаючись відповісти на питання, звідки над-

Рис. 2. Амфора
з с. Бесідівка,
1/6 н. в.

¹ А. Н. Карапет, Раскопки Ніаполя Скифского, КСИИМК, вып. 37, стор. 170, рис. 555; фонди ГМІИ, інв. № 706.

² ГІМ, Фонди, колекція Забеліна.

³ Т. Н. Киповиц, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 72—74, рис. 28.

⁴ ГІМ, Фонди, інв. № 42/381; ОАК, за 1901 г. (Кубанская область, раскопки Н. И. Веселовского), стор. 77, рис. 155.

⁵ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МІА, № 25, стор. 97, рис. 114, 4.

⁶ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МІА, № 25, стор. 170, рис. 64.

⁷ Є. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у Верхньому Посуллі, АП, т. V.

⁸ Г. Д. Белов, Раскопки Херсонеса в 1934 г., Гос. изд. Крым. АССР, 1936, стор. 21, рис. 15; Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг., МІА, № 4, стор. 222—223, рис. 36.

⁹ С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Інкермане в 1940 г., СА, IX, 1947, стор. 295, рис. 7.

¹⁰ Амфори зберігаються в Бахчисарайському музеї пещерних міст. Відомості про амфори Чорноречинського та Інкерманського могильників подані Є. В. Веймарном.

¹¹ Зберігаються у фондах Державного Ермітажу, інв. №№ 428, 1604 та Б. 3273.

¹² В. Ф. Гайдукевич, К. Маєвський, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949; див. ВДИ, 1951, 2.

ходили амфори на північ, ми не торкаємося в цій статті питання про місце виробництва вузькогорлих амфор. Висновок про привіз вузькогорлих амфор з копічною нижньою половиною із Херсонеса не суперечить висловленій думці В. Ф. Гайдукевича, оскільки і він вважає, що на слов'янські території малоазійські вироби, зокрема вузькогорлі амфори з виноградним вином і маслиновою олією, потрапляли через північнопричорноморські міста — Тіру, Ольвію, Херсонес¹. Привіз вузькогорлих амфор в лісостепову смугу з Херсонеса стає ще ймовірнішим, якщо враховувати постійні зв'язки Херсонеса з Сінопою².

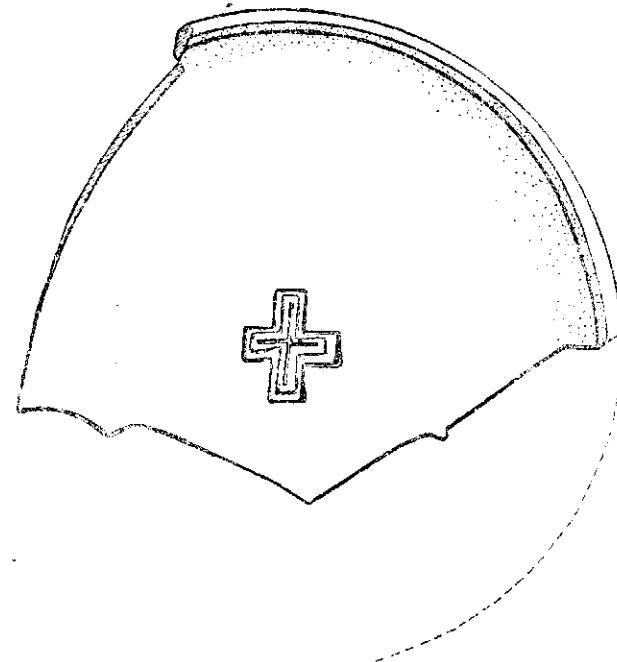

Рис. 3. Уламок червоноолакової тарілки з с. Ромашки, 1/3 н. в.

Знахідка вузькогорлої амфори з конічною нижньою половиною в Миколаївці на нижньому Дніпрі³ вказує на один з дальших можливих шляхів привозу амфор цього типу на північ. Подібні амфори привозились на північ, без сумніву, і Дністром, про що свідчать знахідки їх в Середньому Подністров'ї.

Перейдемо до другої групи виробів, що розглядаються в статті. Цю групу складають 7 червоноолакових і 1 червоноглинняна (непофарбована) посудини, які походять з с. Ромашок, Рокитнянського району, Київської області. Посудини зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

На території с. Ромашок розташований відомий могильник культури полів поховань черняхівського типу, який досліджувався В. В. Хвойкою в 1899 і 1901 рр.⁴. Розкопками цих років виявлені поховання спохи Київської Русі і культури полів поховань. В 20-і роки ХХ ст. в Білоцерківському музеї почали надходити з Ромашок посудини полів поховань

¹ В. Ф. Гайдукевич, K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949; див. ВДИ, 1951, 2, стор. 190.

² И. Б. Зест, Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, 2, стор. 114—115.

³ М. Еберг, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», Frühistorische Zeitschrift, 1913, В. V, Н. 1—2, стор. 91, рис. 101 а.

⁴ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII: Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913.

і Київської Русі, що означало, що могильник повністю В. В. Хвойкою розкопаний не був. В 1929 р. в Ромашках були проведені розкопки, які знову дали поховання Київської Русі, козацького часу і культури полів поховань¹. В 1947 р. загоном експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР на могильнику було розкопано ще одно безінвентарне поховання².

Ні в опису могильника В. В. Хвойка, ні в опису розкопок 1929 р. червонояловий чи червоноглинняний посуд не згадується. Проте ознайомлення з новими і старими інвентарними книгами і карточками, а також розпитування працівників Білоцерківського музею підтверджують походження посудин з Ромашок. Обставини, при яких були виявлені посудини, на жаль, невідомі. Деякі посудини мають в інвентарному запису скончані додаткові відомості. Так, посудина № 198 записана в 1928 р., посудина № 199 має примітку «Із археологічних досліджень», посудина № 197 записана в 1928 р. з приміткою «Із археологічних досліджень». Останні мають лише запис «Із Ромашок». Посудини знаходяться в музеї давно, ще з перших років його існування (музей був створений у 1926 р. на основі колекції місцевого аматора старожитностей С. Л. Дроздова).

Посудини, очевидно, належать до випадкових знахідок в Ромашках або походять з чиєсь невідомих розкопок. Добра збереженість цих посудин, цілих або майже цілих, дає підставу думати, що вони походять з могильника.

Знахідка у відомуому Ромашківському могильнику великої партії рідкісних привізних виробів, якими в смузі Лісостепу є червонояловий і червоноглинняний посуд, становить значний інтерес. У зв'язку з тим, що посудини не опубліковані, нижче подаємо їх короткий опис. Всі посудини виготовлені з добре відмученої глини червоного або жовтуваточервоного кольору.

1. Інв. № 201 (107)³. Чашка з косими, заокругленими вгорі стінками і загнутим всередину краєм, на високій кільцевидній підставці (табл. I, 2). Внутрішня поверхня вкрита матовим червоним лаком. Висота 4 см, діаметр вінець 10,5 см, діаметр дна 4,4 см.

2. Інв. № 198 (104). Чашка з косими стінками, плоским дном, яке трохи підвищується в центрі, і вертикальним бортиком (табл. I, 6). Внутрішня і верхня частина зовнішньої поверхні чащі вкриті оранжево-червоним лаком, що має місцями коричневий відтінок або металічний відблиск. Лак накладений недбало, місцями у вигляді окремих плям. У нижній частині бортика знаходиться рельєфний кант з горизонтальними жолобками над і під ним. Висота 6,3 см, діаметр вінець 13 см, діаметр дна 5,6 см.

3. Інв. № 199 (105). Чашка з косими стінками, скошеним всередину бортиком і плоским дном, на низенькій кільцевій підставці (табл. I, 8). Верхня частина чащі, зовні і всередині, вкрита оранжево-червоним, слабо бліскучим лаком, який місцями має коричневий відтінок. Під верхнім краєм бортика проходить горизонтальний жолобок. Висота 8,9 см, діаметр вінець 13 см, діаметр дна 5,4 см.

4. Інв. № 1082. Чашка з косими, злегка заокругленими стінками, вузьким, скошеним всередину бортиком, на низькій кільцевій підставці, з нечіткими контурами (табл. I, 7). Глина містить домішки дрібного піску і часточки слюди. Поверхня шорстка, інепофарбована. Під нижнім краєм бортика проходить горизонтальний жолобок. Висота 7 см, діаметр вінець 15,3 см, діаметр дна 4,7 см.

¹ Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1929, стор. 39—44.

² М. Ю. Брайчевський, Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся, АП, т. III, К., 1952, стор. 57—58.

³ Перед описом посудин подані інвентарні номери Білоцерківського музею.

5. Інв. № 1083. Тарілка з плоским дном, трохи заокругленими стінками і вертикальним бортиком, на високій кільцевидній підставці (табл. I, 5). Глина має дрібні часточки слюди. Внутрішня і майже вся зовнішня поверхня тарілки вкриті яскравочервоним бліскучим лаком. Біля верх-

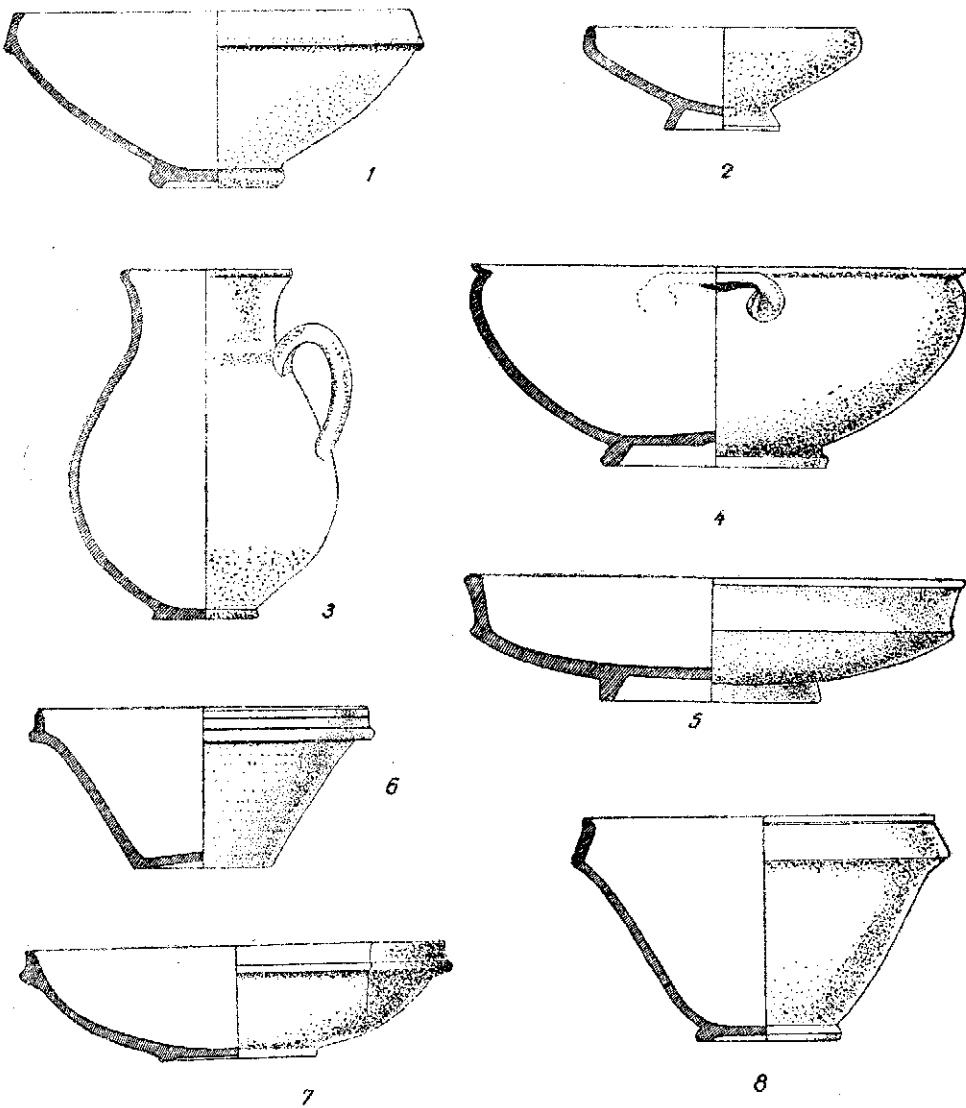

Табл. I. Червонолакова кераміка з с. Ромашки, 1/8 н. в.

нього краю бортика проходить рельєфний кантик. На внутрішній поверхні дна, всередині трьох концентричних вдавлених кіл, знаходиться клеймо у вигляді ступні людської ноги, одягнутої в сандаліо. Висота 4,9 см, діаметр вінець 20 см, діаметр дна 8,8 см.

6. Інв. № 202 (103). Глибока тарілка (збереглася на $\frac{2}{3}$) з округлими стінками і скосеним всередину бортиком, на низенькій, ледве помітній кільцевій підставці (табл. I, 7). Нижній край бортика прикрашений дуже виступаючим рельєфним кантом. Глина містить дрібненькі часточки слю-

ди. Яскравочервоний матовий лак, який скоріше можна назвати фарбою, вкриває і внутрішню, і, більш недбало, зовнішню поверхню, де місцями є світлі плями. На внутрішній поверхні дна, посередині, знаходиться клеймо у вигляді майже рівнораменного хреста з трохи розширеними кінцями, виконаного трьома рядами поглиблених ліній (рис. 3). Висота 4,4 см, діаметр вінець 17,5 см, діаметр дна 6,2 см.

7. Інв. № 200 (106). Глибока миска з округлими стінками і плоским дном, на досить високій, недбало зробленій асиметричній кальцевій підставці (табл. I, 4). Вінця відігнуті, скошені всередину. Внутрішня поверхня вкрита яскравочервоним, місцями бліскучим, лаком. Зовнішня поверхня зверху також вкрита червоним лаком, який в деяких місцях має коричневий відтінок. Збереглись «язики» лаку, який в рідкому стані стікає вниз. Під вінцями миски є жолоби, а також дві симетрично розташовані наліпніrudimentarnі ручки у вигляді прямого валика з опущеними і розплесканими кінцями. Внутрішня поверхня дна прикрашена колом, що складається з кількох рядів насічок. Висота 7,8 см, діаметр вінець 19,6 см, діаметр дна 8,7 см.

8. Інв. № 197. Глек з округлими несиметричними бочками, широким і невисоким горлом, округло зігнутою, сплющеною, недбало приліплеюю ручкою і плоским дном у вигляді низенької підставової плитки (табл. I, 3). Верхня частина глека пофарбована ясночервоною матовою фарбою. На місці плавного переходу горла в бочок знаходиться широкий, але неглибокий горизонтальний жолобок, висота 14 см, діаметр вінець 6,6 см, діаметр бочки 10,1 см, діаметр дна 4 см.

Найближчою областю, звідки привозилася червоноолакова і червоно-глиняна кераміка в Лісостеп, були північнопричорноморські міста, в яких ці типи кераміки були значно поширені. Можна вказати на ряд особливостей форми, технологічних ознак і видів орнаментації описаних вище посудин, які є характерними для червоноолакової кераміки Північного Причорномор'я.

Чашки №№ 198, 199 і 1082 належать до досить поширеного типу червоноолакової кераміки — чашки з косими або злегка заокругленими стінками і вертикальним бортником. Як приклади можна назвати аналогочні чашки із Ольвії, Херсонеса, Тірітаки, Мірмекія¹. У Північному Причорномор'ї відомі також чашки типу № 201 із загнутими всередину краями². Тарілка № 1083 є одним з найулюбленіших типів червоноолакової кераміки. Тарілки цього типу зустрічались в Мірмекії, Тірітакі, Херсонесі, Пантикеї, Ольвії та інших містах³. Друга ромаїківська тарілка № 202 належить до цієї ж різновидності, але являє собою дуже пізній виріб, який також відомий в Північному Причорномор'ї. В північнопричорноморських містах відомі також типи, близькі до миски № 200⁴ та глека № 197⁵.

¹ T. Kiprowartsch, Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage, Frankfurt, M., 1929, табл. I, 4; II, 24, 24 a, 33 a, b; IV, 2, 6; Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., МИА, № 25, рис. I, 4; 3, 2, 3, 10; В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, рис. 40; В. Ф. Гайдукевич, Е. И. Леви, Е. О. Прушевская, Раскопки северной и западной частей Мирмекия, МИА, № 4, рис. 2; Т. Н. Книпович и Л. М. Славин, Раскопки юго-западной части Тиритаки, МИА, № 4, рис. 73; Г. Д. Белов, Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг., МИА, № 4, рис. 3.

² Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., рис. 3 (6); 11 (3—4).

³ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., рис. 36; Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., рис. 2, 1, 3, 4; стор. 314, рис. 11 (1); Т. Кипровитш, Die Keramik römischer Zeit aus Olbia, рис. 12 (3, 4).

⁴ Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции, стор. 300, 313 (тип. 10).

⁵ Фонди Інституту археології АН УРСР, Ольвія — 46, № 215.

Серед північнопричорноморської кераміки можна знайти аналогію для наших посудин не тільки маючи на увазі їх форму в цілому, але і їх окремі деталі або орнаментальні прийоми. Так, бортики північнопричорноморської кераміки часто бувають прикрашені рельєфними кантами або наліпнимиrudиментарними ручками; на внутрішній поверхні дна перідко зображаються кола, проведені тонкою поглибленою лінією, або кола, що складаються з ряду насічок. Відомі клейма у вигляді ступні ноги, одягненої в сандалію, або у вигляді хрестів¹.

Характерними рисами червонолакової північнопричорноморської і малоазійської кераміки, на відміну від кераміки західної частини Римської імперії, дослідники вважають округлість і плавність контурів, низьку і широку кільцевидну підставку або плоске дно, нерівномірне покриття лаком поверхні посудин, наявність іноді коричневого відтінку лаку або металічного відблиску. Всі ці особливості ми бачимо і на ромашківських посудинах.

Визначаючи ромашківські посудини як групу виробів, привезених із Північного Причорномор'я, спробуємо уточнити область, звідки вони були привезені, і час привозу.

Особливий інтерес в цьому відношенні становить посудина № 202/103, що являє пізню, добре датовану різновидність червонолакових тарілок. Подібні тарілки, що часто мають клейма у вигляді хрестів, досить поширені у Причорномор'ї (Пантикапей, Тірітака, Ольвія), були в усіх випадках датовані IV—V ст. н. е.². Цим же часом (IV—V ст. н. е.) датує посуд з клеймами у вигляді хрестів і Вааге³. Блюда з аналогічними клеймами-хрестами були виявлені і в Херсонесі в шарі, датованому монетами IV-початку VI ст. н. е.⁴.

Особливості тарілки № 202, зокрема клеймо у вигляді хреста, дозволяють в якійсь мірі обмежити також область, звідки вона могла бути привезена. Найближчими аналогіями ромашківські тарілці є описаної форми тарілки з клеймами-хрестами, виявлені в боспорських містах (Тірітака)⁵.

Крім боспорських міст, посуд з аналогічними клеймами-хрестами, характерними для пізньоримського та ранньовізантійського часу, був виявлений в Херсонесі⁶.

Наведені дані дають підставу вважати, що тарілка № 202 була привезена всередині I тисячоліття н. е. з кримського узбережжя — боспорських міст або Херсонеса.

Більшість інших ромашківських посудин також можна віднести до пізньоримського часу. Незважаючи на те, що червонолакова кераміка мала стійкі форми, які існували на протязі довгого періоду, дослідники вважають можливим визначити особливості пізніх зразків червонолакової кераміки. Ця кераміка, яка перетворювалась з часом з художніх виробів у посуд щоденного вжитку, ставала грубішою і виготовлялась недбаліше. Такі самі риси має ромашківський посуд. Більшість посудин має погано загладжену поверхню з ямками і жолобками, що утворились при формуванні.

¹ Див. наведені нище праці.

² В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 42, рис. 40; стор. 126, рис. 160; Т. И. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э. Из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., стор. 319—320, рис. 13—14; Т. Кліріowitsch, Die Keramik römischer Zeit aus Olbia, рис. 12, 6; В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, в. 80, 1934, стор. 33, рис. 11.

³ F. O. Waage, The Roman and Byzantine pottery, Hesperia, vol. II, 1933, стор. 301.

⁴ А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, 35, стор. 112.

⁵ Див. названі праці Т. М. Книпович та В. Ф. Гайдукевича, МІА, № 25.

⁶ А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСИИМК, вип. 35, стор. 112. Ваза з клеймом-хрестом, яка походить також із Херсонеса, виставлена в експозиції ГІМ, зал VI, А, ОВ № 517, 314.

ванні посуду на гончарському крузі і від випадання домішок. Посудини часто несиметричні, покріття поверхні лаком недбале і лише часткове. На деяких посудинах є плями і «язики» від стикання лаку по стінках вниз. Посудини №№ 202 і 197 вкриті матовою фарбою. На пізній час вказують також біdnість або повна відсутність орнаментальних деталей, наприклад, рельєфних кантів, наліпініхrudиментарних ручок. Наліпні ручки на посудині № 200 являють собою крайню ступінь схематизму.

У зв'язку з тим, що більшість ромашківських посудин може бути віднесена до пізньоримських виробів, можна припустити, що вони складають одну велику партію, привезену в середині I тисячоліття н. е. з кримських міст¹.

Таке припущення стає ще імовірнішим у зв'язку з тим, що подібна знахідка великої партії червоноолакових посудин, привезених з однієї області, не є єдиною у смузі Лісостепу. Аналогічна знахідка відома в с. Звенигород, Львівської області, де були виявлені уламки червоноолакових посудин, привезених із римської Галлії, із яких вдалося зібрати 10 майже цілих посудин². Можна думати, що червоноолакова кераміка, дуже рідка в смузі Лісостепу, привозилася сюди в ряді випадків окремими великими партіями.

Відзначимо, що 3 посудини з числа ромашківських (чашки №№ 198 і 201 і тарілка № 1083), старанно виготовлені і вкриті лаком, є більш ранніми, ніж решта. Форма цих посудин і клеймо у вигляді ступіні ноги, зображене на тарілці № 1083, зустрічаються серед червоноолакової кераміки I - III ст. н. е. Ці посудини могли бути привезені в Ромашки раніше, ніж пізніша партія. Проте слід припустити і таку можливість, що більш ранні посудини були привезені разом з пізніми через більш чи менш тривалий час після їх виготовлення. Таку можливість можна припустити, якщо враховувати рідкість привозу червоноолакової кераміки в Лісостеп, а також знахідку великої партії посуду в одному місці. В усікому разі щодо більшості ромашківських посудин, припущення про те, що вони були привезені однією великою партією, є цілком імовірним.

Знахідки вузькогорліх амфор описаного типу і ромашківський червоноолаковий посуд дають підстави твердити про існування торгових зв'язків древніх слов'ян, що жили у смузі Лісостепу, з містами кримського узбережжя. Вузькогорлі амфори свідчать про торгівлю слов'ян з Кримом в період століття нашої ери, ромашківська знахідка вказує на продовження її в середині I тисячоліття н. е.

Про зв'язок в цей час слов'ян з кримськими містами можуть свідчити і деякі інші знахідки, наприклад срібні, обтягнуті золотим листом лвоціткові фібули IV ст. н. е., прикрашені інкрустацією з гранатів, знайдені в Ніжинському³ та Ласківському⁴ скарбах. Оскільки аналогії цим фібулам знаходимо в Керчі⁵, слід думати, що вони надходили в Лісостеп з цього міста. Можна думати, керченське походження мають і дві інші інкрустовані прикраси — браслет, знайдений на Харківщині⁶, та вставка перстня із кургану № 3 Кантемирівки⁷.

Встановлення торгового зв'язку древньослов'янського населення з кримськими центрами, очевидно, не було випадковим явищем. Саме

¹ Як і відносно вузькогорлих амфор, ми не порушуємо тут питання про місце виготовлення ромашківського посуду. До складу його могли входити як місцеві, північно-чорноморські, так і привезні малоазійські, вироби.

² K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 10—11, 87; табл. VII, 3, 4; VIII, 1—11.

³ M. Makarenko, Ніжинська фібула, Юзілійний збірник, т. I, К., 1928.

⁴ Архівні матеріали Інституту археології АН УРСР.

⁵ A. Синицын, Вещи с инкрустацией из Керченских катакомб, 1904 г., ИАК, випн. 17, рис. 32.

⁶ M. Макаренко, Ніжинська фібула, стор. 40, рис. 10.

⁷ M. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Наукові записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 152—153, рис. 13, 6.

кримські міста, і такі значії, як Херсонес чи Керч, і невеликі, як Тірітака, на відміну від інших північнопричорноморських центрів, пережили загибель античного світу і продовжували жити в епоху середньовіччя. Цікаві в цьому відношенні знахідки на північ від Причорномор'я невеликих яйцевидних круглодоних амфор другої половини I тисячоліття н. е. Такі амфори були знайдені в с. Ярмолинці, Сумської області¹, на Канівщині² та на слов'янському поселенні в с. 1 травня, Дніпропетровської області³. Оскільки такого типу амфори, як показують розкопки останніх років, виготовлялись в Криму⁴, знахідки подібних амфор на півночі можуть свідчити про продовження торгових зв'язків слов'ян з Кримом і в другій половині I тисячоліття н. е.

Відомо, що в епоху Київської Русі встановлюються тісні економічні і політичні зв'язки Русі з Херсоном — літописним Корсунем, найзначнішим середньовічним містом у Причорномор'ї. Русь підтримувала також зв'язки і з Керчю (древньоруське Кърчевъ).

Немає сумніву в тому, що зв'язок Русі з кримськими містами не виник раптово, очевидно, він був підготований в попередню епоху. В цьому відношенні наведені вище знахідки, що свідчать про існування торгових зв'язків слов'ян з кримськими містами в першій столітті і в середині I тисячоліття н. е., становлять значний інтерес.

А. Т. БРАЙЧЕВСКАЯ

НЕКОТОРЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О ТОРГОВЛЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН С КРЫМСКИМИ ГОРОДАМИ

Резюме

В археологической литературе, посвященной истории восточных славян начала и середины I тысячелетия н. э., нередко затрагивается вопрос о торговле с югом и ввозе изделий из Северного Причерноморья. Для изучения этого вопроса большой интерес представляют изделия, позволяющие, благодаря своим особенностям, говорить о связи с какой-то определенной частью Северного Причерноморья или даже с каким-либо причерноморским городом. Такими изделиями, как нам кажется, являются некоторые находки, обнаруженные в лесостепной полосе УССР.

Первую группу подобных находок составляют узкогорлые амфоры с узкой конической нижней половиной (всего известно 10 амфор из 8 пунктов). Наибольшее количество таких амфор известно на периферии Херсонеса и частью в самом Херсонесе, что дает основание предполагать, что эти амфоры привозились из этого города или из окружающих его поселений. В других северопричерноморских городах был широко распространен несколько иной тип амфор — тоже узкогорлых, но с широкой округлой нижней половиной.

Другой группой изделий, рассматриваемых в статье, является недавно обнаруженная группа краснолаковых сосудов, происходящих из с. Ромашки. Особенности формы, техники изготовления, орнаментации, а главное, наличие клейма в виде креста на одной из тарелок, позволяют рассматривать большинство ромашковских сосудов как одну партию, при-

¹ Роменский краеведческий музей.

² «Древности Приднепровья», вып. II, табл. XXXV, № 791.

³ Материалы экспедиции Института археологии АН УРСР, 1953 г.

⁴ А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54.

везенную в середине I тысячелетия н. э. из Херсонеса или Боспорских городов.

О связях славян с крымскими центрами свидетельствуют и некоторые другие изделия середины и второй половины I тысячелетия, найденные в лесостепной полосе.

Все эти данные свидетельствуют о том, что связь Руси с крымскими городами имела свою предисторию, она была подготовлена в предшествующую эпоху.

В. К. ГОНЧАРОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В КІЄВІ у 1955 р.

В Києві по вул. Володимирській, у садибах № 7 і 9, весною 1955 р. були розібрані старі невеликі будинки для спорудження на цьому місці нового будинку. Ця ділянка, яка знаходиться у південно-західній частині древнього міста, забудована ще в кінці X і на початку XI ст. при князі Володимирі Святославичі (рис. 1, 2), і стала об'єктом археологічного дослідження.

Розкопки проводились Київською археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР. В роботі експедиції брали участь також наукові працівники Київського історичного музею, Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР та студенти-практиканти історичного факультету Київського університету¹.

З метою встановлення глибини залягання древнього культурного шару ще до початку стаціонарних розкопок була проведена шурфовка відведеній під забудову ділянки.

Майже всі шурфи показали, що древній культурний шар на ділянці залягає під потужним, більш як двометровим, шаром будівельного грузу і насипного ґрунту XIX—XX ст.

До початку археологічних розкопок цей пізній насипний шар на площі 1000 м² (площа котлована під фундаменти нового будинку) був знятий і вивезений з будівельної площини. Це значно полегшило роботу експедиції і дало змогу в один сезон 1955 р. відкрити значну ділянку древнього міста.

Всього розкопками 1955 р. досліджена площа 1100 м², з яких 1000 м² припадає на ділянку, що відведена під котлован будинку, і 100 м² складають дві розвідкові траншеї, закладені в різних місцях подвір'я.

Основний розкоп розташований паралельно сучасній Володимирській вулиці, між будинками №№ 5 і 11, і орієнтований по лінії північ—південь. Цей розкоп був розбитий на 10 окремих ділянок площею 100 м² кожна (10 × 10 м). В свою чергу кожна така ділянка була розбита на квадрати розміром 2 × 2 м з їх цифровим і буквеним позначенням (рис. 1).

Перші дві ділянки (№ 1 і № 2) були розташовані вздовж глухої стінки будинку № 11. На площі їх, починаючи з рівня сучасної поверхні до глибини 1,50—1,70 м залягав зрушений шар чорнозему, що містив у собі сучасний будівельний ґруз (бита цегла, вапно, гниле дерево та ін.). Глибше під цим шаром залягав чорнозем, в якому траплялись окремі речі XVII ст. (фрагменти керамічного посуду, гутне скло, уламки розписних кахлів). З глибини 1,90—2,0 м від сучасної поверхні почали з'являтися окремі плями, заповнені більш крихким шаром ґрунту, які, як з'ясувалось, були засипкою ям від поховань. Разом на обох ділянках на

¹ В роботах експедиції від Інституту археології брали участь В. К. Гончаров, Ф. Є. Конилов, Р. А. Юра і С. М. Кузнецова. Від Інституту історії і теорії архітектури — Е. Яневич. Від Історичного музею — С. Р. Кіліевич, студенти-практиканти Київського університету Д. Хранонська, Л. Ф. Стомахіна і В. Комєва.

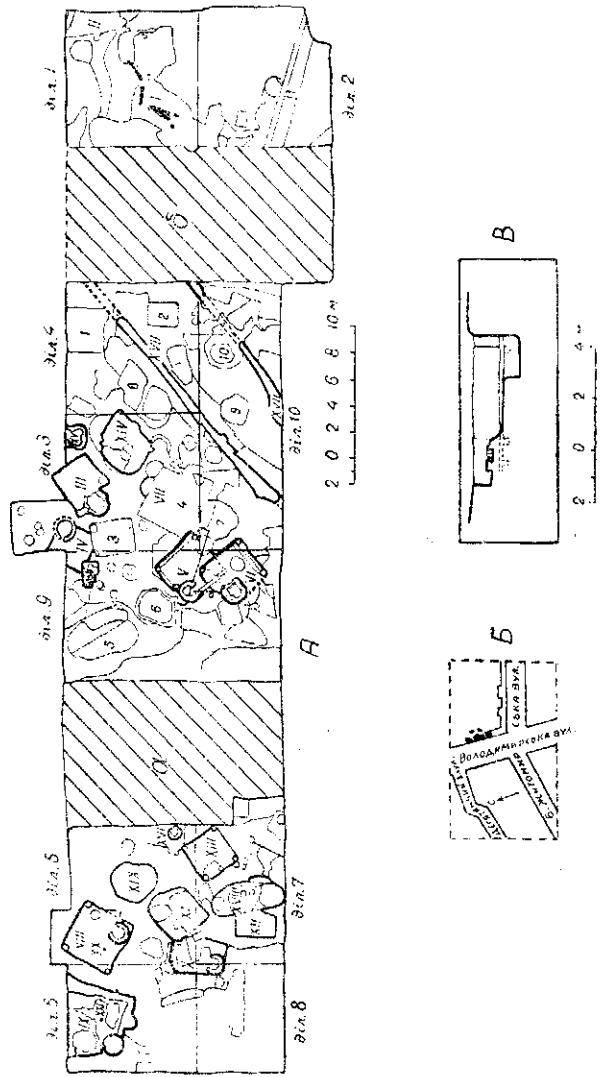

Рис. I. План ліпильки розкопок по вул. Володимирській № 7-9.

Б. Схема ділянки м. Києва і території розкопок.
В. Розріз I—I' через напівамблематику V.

глибині 2,10—2,30 м відкрито 26 поховань. При них виявлено залишки дерев'яних трун і цвяхи ковальської роботи.

Всі кістяки орієнтовані головою на захід або південний захід з руками, складеними на грудях.

Всі поховання — безінвентарні, крім одного, при якому знайдено срібний шведський солід короля Густава II Адольфа (1611—1632 р.).

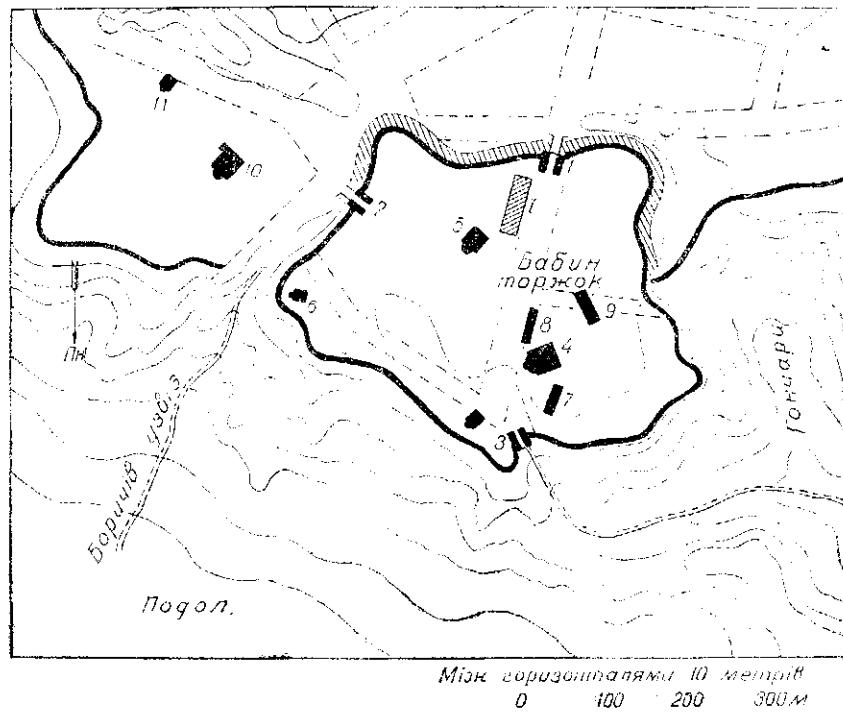

Рис. 2. План Києва XI—XII ст. в межах старого міста (за О. І. Тихоновичем). 1 — розкоп; 1 — Софійські, або Батієві, Ворота; 2 — Ворота до Боричевого узвозу; 3 — Ворота на Поділ; 4 — Церква Богородиці — Десятинна; 5 — Федорівський собор; 6 — Церква Василія; 7 — Палац Володимира; 8 — Палац Х ст.; 9 — кам'яна споруда XII ст.; 10 — Михайлівський монастир; 11 — Церква Дмитрівського монастиря.

Глибше поховань на ділянці № 1 простежувався міщний злежаний перемішаний шар чорнозему з лесом. Як з'ясувалось далішими розкопками, ця міцна засипка утворилася внаслідок древніх земляних робіт, які пошкодили поховання з обрядом трупоспалення. Незначні залишки похованальної споруди збереглись лише у північній частині ділянки, де на глибині 2,8 м на фоні жовтого материкового лесу виявилась темна пляма з розплівчастими окресленнями, витягнута з північного заходу на південний схід. Приблизно посередині ділянки пляма обривається зрізом. Частина плями, яка збереглась, мала ширину 3,2 м, довжину до 4 м.

При розчистці плями на глибині 3,3 м виявилися сліди вогнища, що складалось з купи вугілля і двох обугленіх деревин, одна довжиною в 1,5 м, друга — 2,4 м, що лежали під тупим кутом одна до одної.

В південній частині ями під деревиною і біля неї знаходилось значне скupчення роздрібнених кальцинованих людських кісток, серед яких була частина тім'яної кістки черепа. окремо на вогнищі лежали кальциновані кістки барана і серед них одна бабка, залита всередині свинцем (гравльна кость). На цьому ж рівні під деревиною лежав дуже окислений і деформований предмет, призначення якого встановити не вдалось. Трохи на

захід від людських кісток виявлені тазова кістка копя¹ і за 1 м на північ від неї плечова кістка тура. Трохи вище дна ноховальної ями в північно-західній частині ділянки знайдений ріг тура, який залягав у зрушеному дерев'юю конкою ґрунті. Тут же поруч, також у зрушеному, але дуже злежалому ґрунті, знайдені залізний наконечник стріли ромбоподібної форми, мініатюрний бронзовий гудзик і мідна монета імператора Льва VI (886—912 рр.) (рис. 3).

Рис. 3. Візантійська монета імператора Льва VI (886—912 рр.).

На цій же ділянці № 1 в північній частині на глибині 2,3 м від сучасної поверхні простежено залишки череня печі, викладеної з плиточкої цегли. Біля череня і на ньому знаходився розвал печини від склепіння. Зі сходу черінь печі перерізала глибока яма, заповнена будівельним грузом XIX ст. З півдня черінь зруйнований ямою від поховання XVII ст. і з заходу другою ямою ще пізнішого часу.

Непорушений шар часів Київської Русі зберігся тільки на північ від череня печі на площі лише в якихось 4,5 м², де були знайдені фрагменти керамічного посуду XI—XII ст. Значна кількість предметів цього часу виявлена і в інших місцях ділянки у зрушеному в різні часи шарі. Серед них бронзова застібка для книги (рис. 4, 5), бронзовий натільний хрест з розп'яттям XI ст. (рис. 4, 2), кістяний двосторонній гребінець, полив'яні керамічні плитки, фрагменти керамічного посуду, шиферні прясла та ін.

Із заходу до ділянки № 1 прилягала ділянка № 2 (рис. 1). Більша частина площині цієї ділянки була пошкоджена земляними роботами. Тут, врізаючись у материковий лес, проходить широка траншея з трубами теплосентралі і друга траншея з телефонним кабелем.

Значну площину ділянки займають також дві великі вапнякові ями, якими перерізані всі нашарування культурного шару. Древній культурний шар у багатьох місцях порушені ямами від поховань XVII ст. Внаслідок всіх цих пошкоджень на ділянці будь-яких залишків споруджені часів Київської Русі не збереглося, але окремі предмети цього часу у зрушеніх шарах ми знаходили в значній кількості. Це фрагменти керамічного посуду, шиферні прясла, ціла мініатюрна амфорка (рис. 5, 4), керамічний тигель для плавки металу з прикипілами до його стінок залишками бронзи, різні залізні вироби та ін.

Решта ділянок розкопу загальною площею 800 м² була розташована по лінії південь—північ і сягала до стінки сучасного будинку № 5.

¹ Визначення кісток із розкопок проведено завідуючим відділом остеології Ленінградського відділу Інституту зоології АН СРСР, доктором біологічних наук В. К. Верещагіним.

Рис. 5. Керамічні носули і східництві.

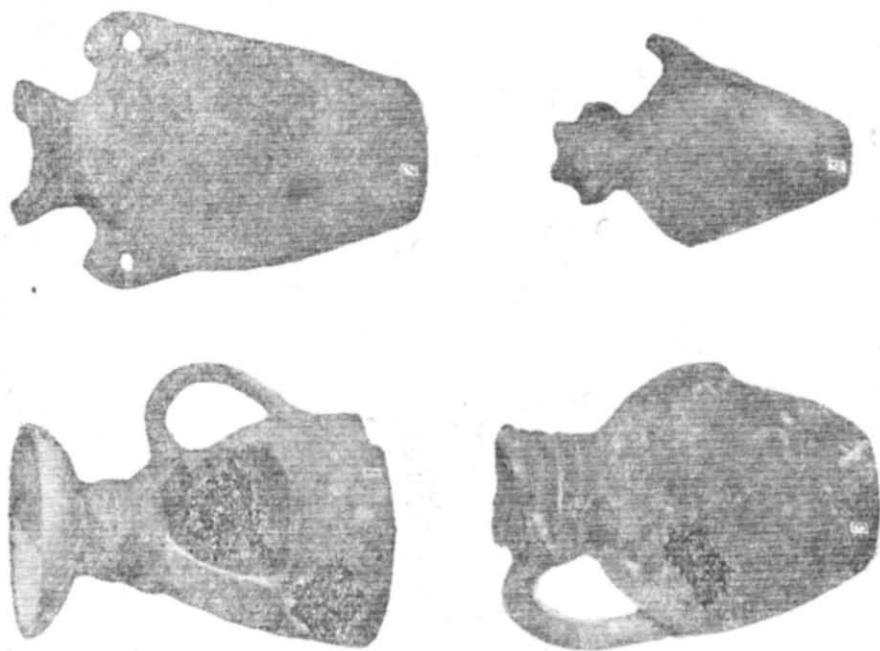
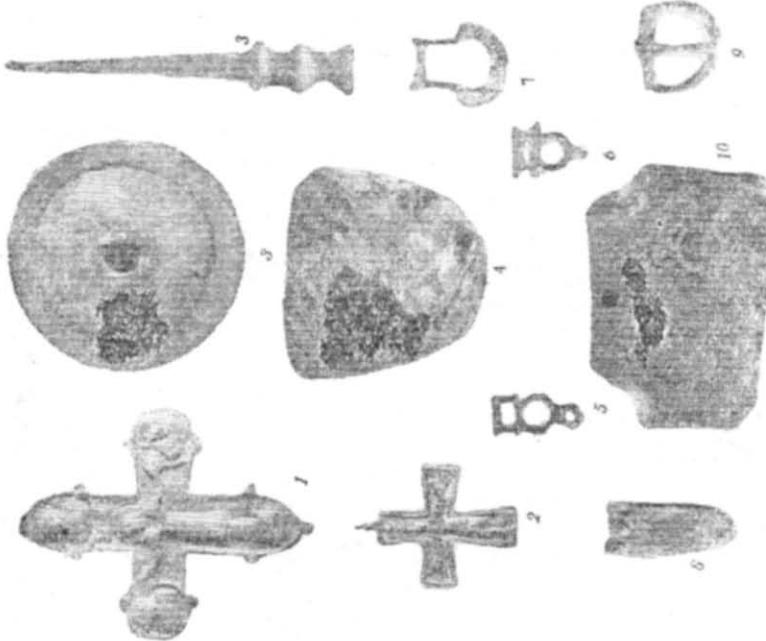

Рис. 4. Культові пісні, даварна форма, керамічні тицін та ін.

В одному місці між ділянками є невеликий інтервал, що припадає на площеу, де усі культури нашарування перерізані підвальним приміщенням розібраного тут сучасного будинку.

На всіх розкопаних ділянках простежені два культурні шари: шар Київської Русі і шар XVII ст. Древній шар скрізь залягає на глибині 2,2—2,5 м від сучасної поверхні, пізній — на 0,2—0,3 м вище. Проте в окремих місцях, там, де були споруджені льохи та інші господарчі ями, шар XVII ст. перерізає нашарування Київської Русі.

Табл. I. Речі XVII ст. Скляний і керамічний посуд, кахля

Повністю цілих комплексів XVII ст. відкрити не вдалося, бо всі господарчі і жилі споруди були дерев'яними наземними, які не залишали після себе помітних слідів. Проте в цілому ряді місць були простежені розвали кахельних печей, біля яких знаходилося багато розписного і полив'яного керамічного посуду: тарілки, миски, блюда, горщики, глеки та ін. Багато знайдено і скляного посуду: штофи, півштофи, графини, чарки та ін. (табл. I, 1—5).

Розкопками нижнього культурного шару часів Київської Русі вдалось простежити залишки дерев'яних жител-напівземлянок чотирикутної форми площею 14—16 м² і сліди одного наземного житла, що згоріло. Всі житла-напівземлянки заглиблени в лес на 0,4—0,5 м. Печі знаходились

в кутку, вони збудовані на дерев'яному каркасі, відбитки якого простежуються на внутрішній частині склепіння.

В усіх землянках простежені по кутках ямки від стовлів, що тримали верхнє перекриття житла.

На ділянці № 9 виявлені дві напівземлянки різного часу, що перерізали одна одну. Житло пізнішого часу, орієнтоване з північного заходу на південний схід, мало розміри $4,0 \times 3,3$ м. Глинобитна долівка його залягала на глибині 2,8 м від сучасної поверхні. Стінки цієї напівземлянки збереглись не скрізь однаково. Краще уціліла південно-східна стінка, що має висоту 0,8 м, і південно-західна (0,6 м). Останні мають висоту по 0,5 м. По кутках житла простежуються круглі ямки від стовпів діаметром в 0,25—0,3 м, глибиною 0,4—0,5 м. У південній частині південно-східної стінки простежено вхід ширину 0,8 м.

Глинобитна піч, що знаходиться в північно-західному кутку житла, збереглася досить добре. Черінь її споруджено на лесовому останиші, що підвищується над рівнем глинняної підлоги на 0,2 м. Піч має підковоподібну форму, розміри $1,4 \times 1,3$ м. Челюсті звернені на південний захід і мають ширину 0,4 м. Стінки склепіння збереглись на висоту 0,25—0,3 м, вони завтовшки 0,3 м. Всередині на стінках склепіння добре помітні відбитки від дерев'яного каркаса, на якому вимуровувалась піч.

У заповненні житла і на підлозі знайдено багато фрагментів керамічного посуду, залізний трубчастий замок, ножі, залізні обручі від дерев'яних відер, цвяхи ковальської роботи, шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів. Особливо багато на підлозі виявлено відходів від лиття бронзових виробів, серед яких були грубо відлиті, ще не відточені частини хороса (мабуть, брак виробництва). З готових частин хороса знайдено два свічники з круглими чашечками і високими гранчастими стержнями.

Під час розчистки цього житла-напівземлянки простежувались сліди пожарища у вигляді обгорілих деревин, вугілля і попелу, що вистягли підлогу і виходили частково за межі стінок.

Речі, знайдені у заповненні і на глиняній підлозі житла, датуються першою половиною XIII ст.

Друге житло ранішого часу має розміри $3,7 \times 3,5$ м. Стінки його орієнтовані з північного сходу на південний захід. Глинняна долівка напівземлянки виявилась на глибині 2,9 м. По кутках збереглись ямки від стовпів.

Піч, розташована в північно-західному куті житла, збереглася досить добре. Склепіння збереглось на висоту 0,45 м. Піч має підковоподібну форму, діаметр $1,2 \times 1,3$ м. Челюсті звернені на південний схід, над ними частково збереглась верхня частина склепіння у вигляді арки. На черінь завалилась тільки невелика частина верхнього склепіння у центральній його частині.

Ширина челюстей печі становить 0,45 м. Висота — 0,35 м. Стінки склепіння у нижній частині завтовшки 0,25 м.

Близько печі, біля північно-західної стінки, виявлені ямки від стовпів невеликого діаметра, очевидно, від ніжок лежанки.

Вздовж північно-східної і південно-західної стінок житла простежені в лесі вузенькі канавки, ширину 0,12 і глибиною 0,1 м, очевидно, сліди від нижнього дерев'яного зрубу стін.

У заповненні житла і на глиняній долівці знайдено багато фрагментів керамічного посуду, в тому числі фрагментів амфор. Знайдені також залізні ковальні цвяхи, залізний ніж із залишками дерев'яної ручки, кістки домашніх тварин — корови і свині.

Інвентар, знайдений у житлі, мало чим відрізняється від інвентаря попередньої напівземлянки. Очевидно, час між існуванням першого і другого житла був досить коротким, що не позначилося на характері і формах речового матеріалу.

На ділянці № 5 виявлено напівземлянку (житло VIII) з більш раннім інвентарем, який можна віднести до XI ст. Нашівземлянка розміром $4,0 \times 4,0$ м має квадратну форму. Житло, як і попередні, орієнтоване по лінії південний схід — північний захід.

Лесові стінки житла збереглись на висоту 0,6 м. Глиняна долівка залягає на глибині 2,6 м. По всіх четырьох кутках виявлені круглі ямки від стовпів діаметром в 0,25–0,3 м, глибиною 0,50–0,60 м. На дні їх були залишки гнилого дерева. Ще одна ямка стовпа виявлена біля тильної частини печі. Сама піч, розташована в південно-західному куті житла, мала підковоподібну форму і розміри по внутрішній частині 1,0 × 0,8 м. Челюсті печі повернені на південний схід і мають ширину 0,45 м. Склепіння збереглося на висоту 0,30 м, на внутрішній частині помітні відбитки дерев'яного каркаса, на якому вимуровувалась піч.

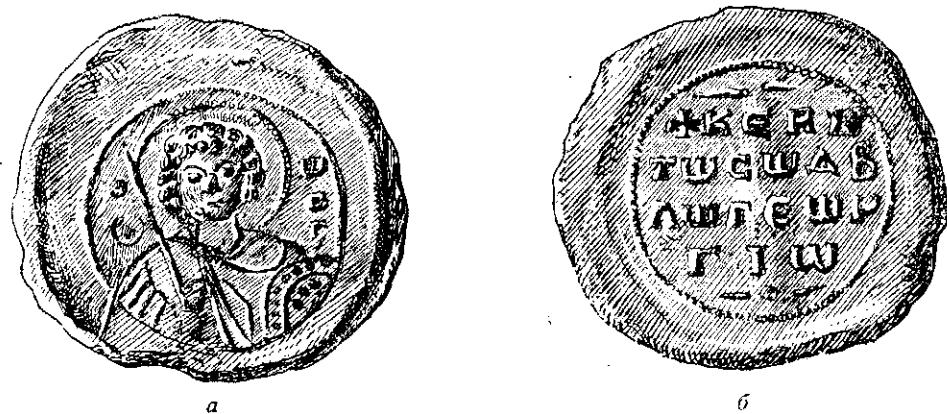

Рис. 6. Свинцева висла печатка Ярослава Мудрого.

На відстані 0,8 м на схід від челюстей печі, на долівці, виявлено кругле у плані заглиблення діаметром 0,8 м, глибиною 0,30 м, заповнене вугіллям, кістками домашніх тварин і фрагментами керамічного посуду. Очевидно, це заглиблення було передпічною ямою, зробленою спеціально для більшої зручності при користуванні піччю, бо черінь її знаходився лише на 0,15 м вище долівки. Вхід у житло шириною 0,55 м простежувався в південній частині південно-східної стінки.

У заповненні землянки і на долівці виявлено кістки домашніх тварин і небагато фрагментів керамічного посуду, серед якого більшу частину складають стінки амфор, які можна датувати XI ст.

Важливим історичним документом, який точніше може датувати цю землянку, є свинцева висла печатка (рис. 6), що була вдавлена у глиняну долівку приблизно посередині житла. Печатка має форму круглого диска діаметром 3 см і завтовшки 3 мм. На гранях диска помітний сплющений отвір, крізь який просовувався шнур для підвішування. На тому місці, де проходив шнур, на обох площах печатки помітна незначна опуклість. Винятково добре на обох площах збереглись самі зображення.

На одному боці у круглому медальйоні, що складається з дрібних опуклих крапок, вміщено поясну фігуру молодого воїна з пишним кучерявим волоссям. Голову воїна вичає німб, що також складається з дрібних, густо поставлених, опуклих крапок.

Воїн у правій руці тримає спис, дрекво якого притиснуте до правого плеча. В лівій руці його знаходиться круглий щит, оздоблений по краю широким пояском з опуклих крапок, розташованих в один ряд. Воїн одягнений в широкий плащ, закріплений фібулою на правому плечі.

По обидва боки обличчя в медальйоні вміщено напис. З правого боку він відбився трохи невиразно. Тут читаються лише букви Г і здається Е. З лівого боку всі букви читаються чітко — ΩΡΓ та на кінці титло, що вказує на скорочення напису. Отже, напис без сумніву читається ГΕΩΡΓΙΟ — Георгій. Таким чином, слід вважати, що на печатці зображена фігура Георгія Побідоносця, якого завжди в іконографії зображали у вигляді молодого воїна з щитом і списом.

На другому боці печатки відбито тільки напис, що складається з чотирьох рядків букв, вміщених в такому ж круглому медальйоні, як і на боці з фігурою. Простір в медальйоні зверху напису заповнений візерунком з трьох опуклих крапок, розташованих трикутником, та двох рисочок по обох сторонах трикутника. Знизу під написом простір заповнений таким самим візерунком, але крапка тут тільки одна.

Перед початком першого рядка напису вміщено хрестик з розширеними кінцями. Сам напис досить чіткий і читається:

ΚΕΡΟ
ΓΩΣΩΔΓ
ΑΩΓΕΩΡ
ΓΙΩ,

тобто скорочений звичайний текст, що означає «Господи помозі рабу твоєму Георгію».

Характер накреслення букв на печатці чисто грецькою мовою та стиль іконографічного зображення Георгія Побідоносця вказують на досить раннє її походження.

Особливо важливим є те, що відбита на печатці фігура святого і напис на цьому боці печатки мають повну аналогію в усіх деталях із сребренниками Ярослава Мудрого.

Отже, не викликає сумніву, що знайдена в житлі-напівземлянці свинцева висла печатка належала цьому князеві, який, носячи християнське ім'я Георгій, відбив як на монетах, так і на печатах для документів фігуру свого патрона¹.

Таким чином, речові пам'ятки — кераміка і висла печатка, знайдені в житлі-напівземлянці, датують її не пізніше XI ст.

Недалеко від цього житла-напівземлянки, на північ від нього, на ділянці № 6, розкопками виявлено ще два житла різного часу, що перепізали одне одне. Житла дуже пошкоджені пізніми земляними роботами, пов'язаними з прокладкою водопровідних і каналізаційних труб та торцевою стінкою будинку № 5. Проте, незважаючи на такі великі пошкодження, вдалось простежити, що житло більш раннього часу — напівземлянка — подібне до попередніх. Глинняна долівка її залягалася на глибині 3,0 м від сучасної поверхні. Частково збереглися дві стінки, викопані в материковому лесі. Одна з них, витягнута з південного заходу на північний схід, простежена на довжину 3,2 м, далі вона обривається траншеями каналізаційних труб і фундаментами сучасного будинку № 5. Друга стінка, що проходить під прямим кутом до першої, простежена на довжину 4 м. Далі вона також обривається каналізаційним люком. Ця стінка проходить паралельно стінці попередньої землянки, виявленої на ділянці № 5, і знаходиться від неї на віддалі лише 1,2 м.

Стінки житла збереглися до висоти 0,5—0,6 м.

¹ Другий зразок вислої печатки Ярослава Мудрого походить з древньої Городні. Печатка була знайдена в 1896 р. біля с. Левашівки, Городнянського району, Чернігівської області. Вона дещо відрізняється від нашого зразка і відбито з другої матриці, але являє копію нашої печатки з тією лише різницею, що вона зроблена грубіше і має помилки в буквах тексту (наприклад «омега» зображена навиворіт) (Н. П. Лихачев, Труды музея палеографии, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Л., 1928, стор. 154).

У південно-східній частині житла на рівні 2,5 м від сучасної поверхні виявлено черінь печі, пошкодженої якоюсь пізньою ямою і каналізаційним люком.

В гумусовому заповищенні напівземлянки знайдені фрагменти керамічного посуду XI ст., фрагменти скляних браслетів, шиферні прясла, намистина, залізний ніж та ін.

У північно-західній частині житла на рівні 1,8 м виявлена друга піч, що трохи виходила за межі стінки, у якої збереглись повністю черінь і частина скленіння. Черінь мав овальну форму розміром 1,2 × 1,0 м. Як показали розкопки, ця піч не має ніякого відношення до житла-напівземлянки, вона споруджена на зрушеному засипному шарі. В конструкцію склепіння печі входить товста цегла з канелюрами, що датується більш пізнім часом, ніж плиточна цегла. На рівні печі поверх зрушеного шару, яким було заповнено житло-напівземлянку, простежувався потужний шар пожарища від якогось наземного житла, якому і належала ця друга піч. В цьому шарі поруч з обгорілими деревинами, що збереглись в окремих місцях довжиною до 3 м, виявлені розрізнені кістки і череп дорослої людини.

Будь-якого конструктивного плану цього наземного житла по згорілих залишках встановити не вдалося. Так само, як і землянка, це житло значно зрізане стіною сучасного будинку та траншеями каналізаційних і водопровідних труб. Проте, зважаючи на потужний шар пожарища, що вкривав значну площину, слід вважати, що це наземне житло було досить великим.

В шарі пожарища знайдено чимало речей хатнього вжитку. Серед них велика фрагментована корчага, що, очевидно, призначалася для зберігання зерна, фрагменти кухонного посуду (зокрема денце з клеймом у вигляді тризубця), фрагменти скляних флаконів, уламки мідного посуду, залізний трубчастий замок та ін. Знайдені також скляні та металеві прикраси, серед них бронзова фібула з роз'єднаними потовщеніми кінцями.

Нижче шару пожарища, приблизно в центральній частині житла, на глибині 2,2 м від рівня сучасної поверхні і на 0,40 м глибше рівня долівки наземного житла знайдений скарб золотих і срібних прикрас, що містився в невеличкому пізыку горщику з відбитою ручкою і клеймом на денці у вигляді круга. Зверху горщик був вкритий берестом.

У складі скарбу є пара золотих колтів, прикрашених сканним візерунком і перлами, що містилися в спеціальному заглибленні, яке обрамляє опуклі щитки (табл. II, 1). Поле щитків з одного боку прикрашено зображенням голубків, з другого — рослинним орнаментом, виконаним в техніці контурної черні.

В складі скарбу були також 11 золотих трохобусенних сережок київського типу, прикрашених зернью і сканню (табл. II, 2—12). Останні речі скарбу срібні. Серед них широкий пластиначатий браслет (рис. 7, 2), два масивні ложновиті браслети з роз'єднаними кінцями (рис. 7, 3, 4) і два персні з плоскими щитками (рис. 7, 5, 6).

Усі ці предмети прикрашенні рослинним орнаментом, викопаним також технікою контурної черні.

На підставі речового матеріалу, знайденого в шарі пожарища, слід вважати, що наземне житло, під долівкою якого було закопано скарб, може бути датоване першою половиною XIII ст.

Решта жителів, виявлених розкопками, були також напівземлянками, які ні свою конструкцією, ні розміром, ні орієнтацією стінок не відрізнялися від попередніх.

Біля одного із таких жителів на ділянці № 5 виявлено невелике, кругле у плані ювелірне горно для плавки металу. Збудовано воно на дерев'яному каркасі, відбитки якого добре збереглись на внутрішній по-

верхні склепіння. Діаметр горна по зовнішній частині становить 0,9 м, а по внутрішній — лише $0,4 \times 0,5$ м. Склепіння конусовидної форми збереглось на висоту 0,3—0,35 м від рівня череня. Навколо горна виявлено багато вугілля, серед якого знайдені фрагменти керамічних тиглів і один майже цілий тигель з прикипілими до стінок окислами міді чи бронзи (рис. 4, 4).

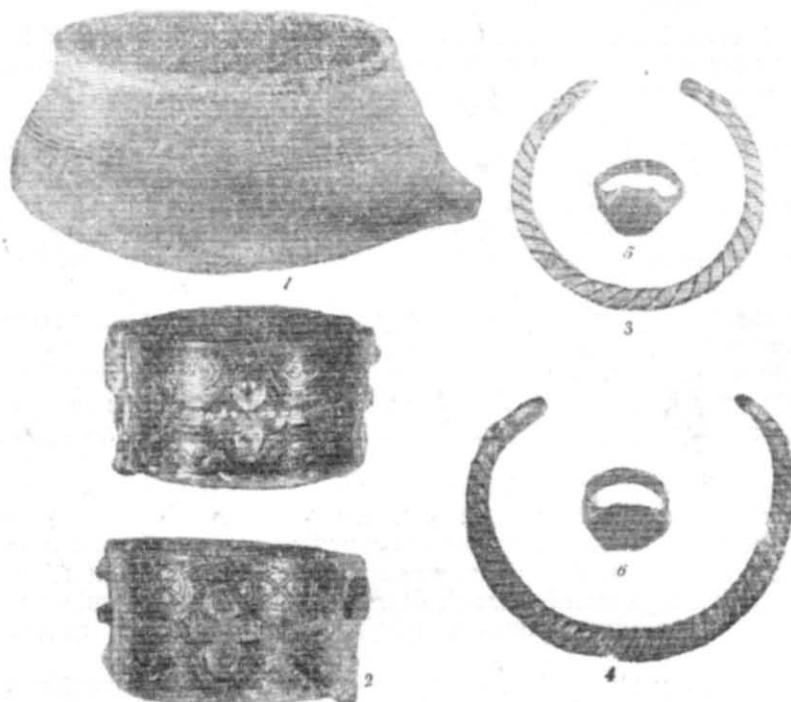

Рис. 7. Керамічний горщик, срібні браслети та персні.

За 6 м на північний захід від горна, на ділянці № 7, виявлено залишки другого горна, досить великих розмірів, спорудженого у глибокій овальної форми ямі. Черінь викладений з цегли великого розміру ($32 \times 40 \times 12$ см), яка залягала на рівні 1,70 м від похованого грунту і на 3,6 м від сучасної поверхні.

Споруда, як це показав розвал печини від неї, була досить високою, стінки її значно підвищувались над ямою, про що свідчить розвал, що вкривав значну площину над ямою, поширюючись у східному напрямі на 12 м від її краю.

Розміри горна, окреслені ямою, становлять 2×3 м. Із заходу до нього прилягає ще глибша кругла у плані яма діаметром 2,1 м. Дно її залягає глибше череня горна на 1,7 м. Очевидно, в горно з цієї ями вела підтопка.

Крім розвалу печини, від стін горна, що потрапили в цю глибоку яму, лишились обгорілі деревини, вугіль і багато цяяхів великого розміру.

Через відсутність речей, пов'язаних з виробництвом їх у цьому горні, призначення самого горна встановити не вдалося.

На ділянках № 3 і 4, в їх південній частині, на рівні материкового лесу, що залягає тут на глибині 2 м від сучасної поверхні, простежені два паралельні ровики глибиною 0,50—0,60 м і шириноро 0,30—0,40 м, розташовані за 5,2 м один від одного. Орієнтовані з північного заходу на південний схід, ровики проходять по діагоналі через обидві ділянки,

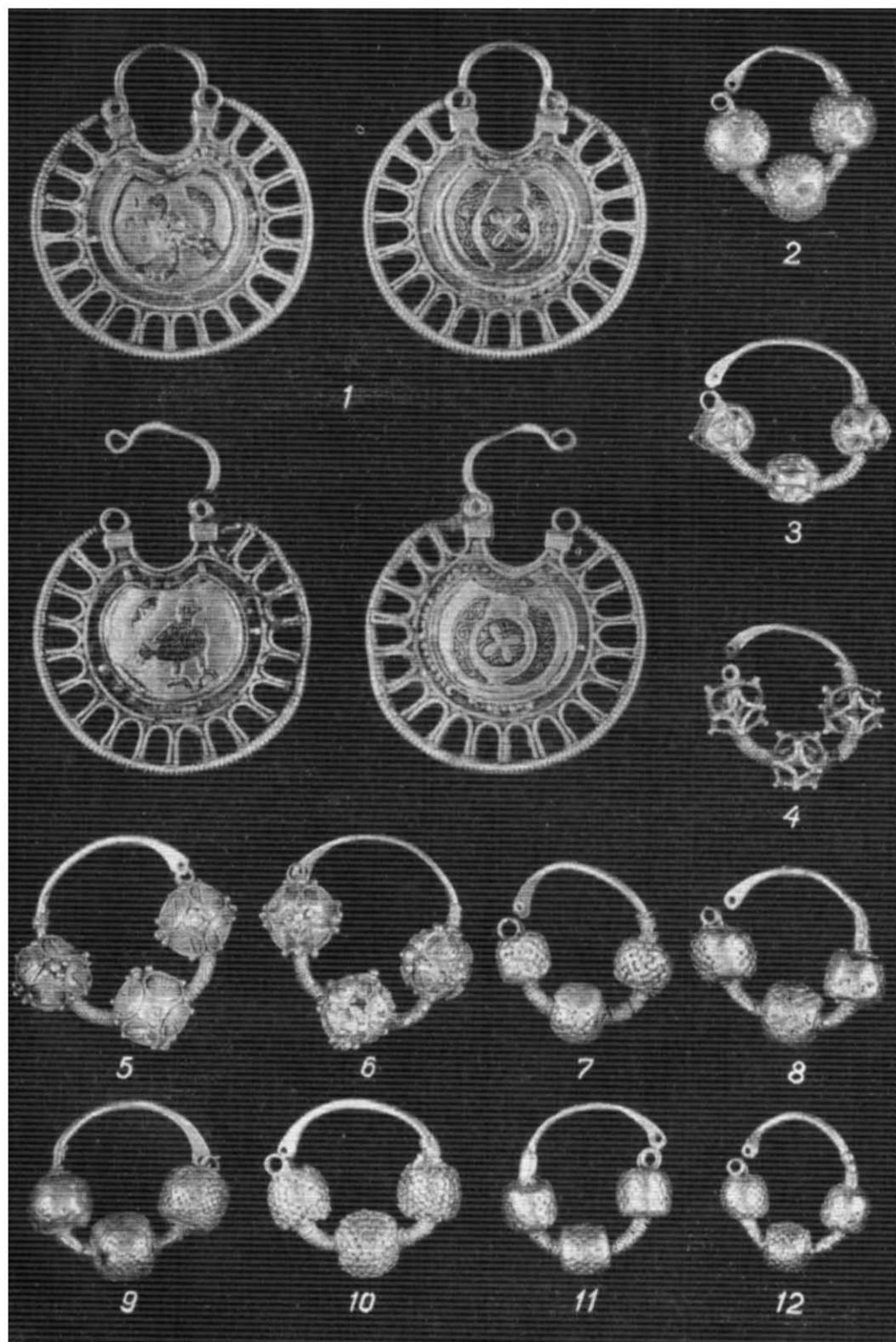

Табл. II. Золоті прикраси - колти і серги.

заходячи далі в стінку розкопу. В двох місцях вони перерізані ямами від споруджень XVII ст.

Як встановлено розкопками, ці ровики є слідами від частоколу, яким були відгороджені садиби-подвір'я, розташовані через дорогу.

Цікаво відзначити, що усі стінки жител-напівземлянок, виявлених розкопками, розташовані по тій же осі, що і магістраль цієї вулиці.

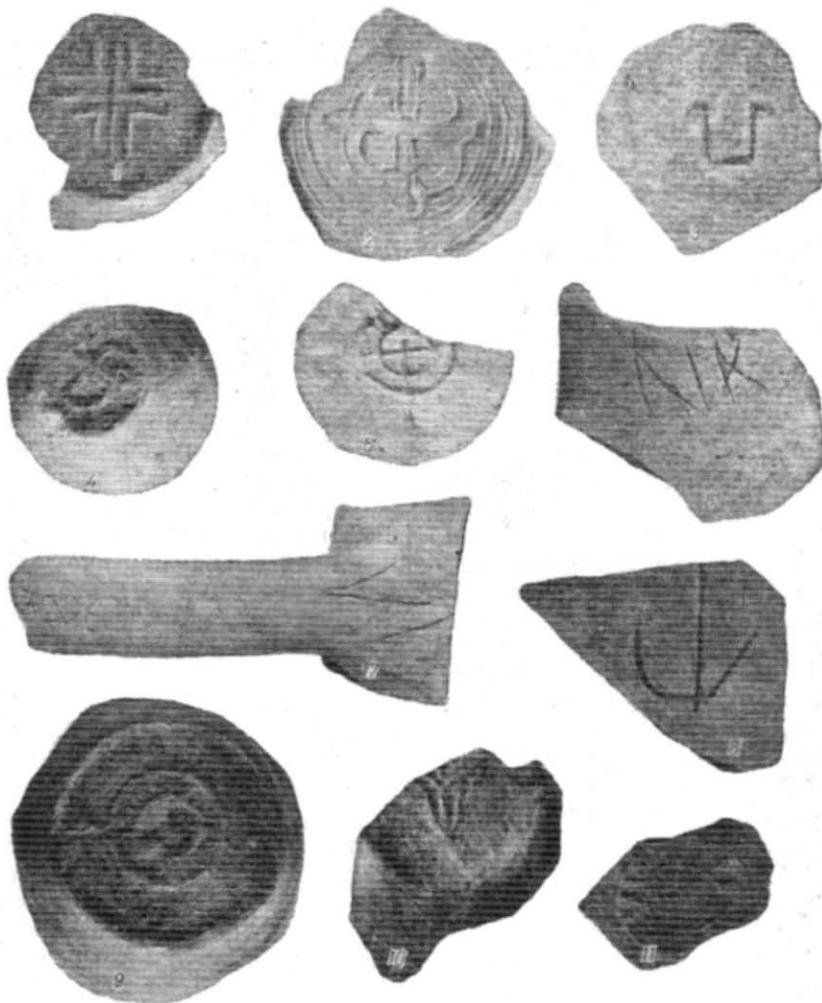

Табл. III. Денця керамічного посуду з клеймами, уламки стінок і ручок з графіті.

На всій площі розкопок в шарі Київської Русі і особливо у заповненнях напівземлянок знайдено величезну кількість різних побутових предметів: цілого і фрагментованого посуду (табл. III, 1—11), світильників (рис. 5, 1), замків, ключів, шиферних прясел, прикрас з металів і скла, предметів культу та ін. Проте на розкритій площі найбільше було виявлено будівельних матеріалів, що можуть бути віднесені до XII ст. Це — плиточна цегла, цем'янка, куски фрескової штукатурки, куски шиферних карнизів, полив'яні плитки підлоги, фрагменти голосників, кубики смальти від мозаїк. Особливо багато такого матеріалу було виявлено в траншеї № 1, розташованій у північно-східній частині садиби, відведеній під забудову. Тут на глибині 2,2 м від сучасної поверхні простежувався шар

цем'янки з битою плиточною цеглою, завтовшки 0,3—0,4 м, що вкривав площу траншеї ширину 2 і довжиною 8 м.

Наявність такого розвалу будівельного матеріалу вказує на те, що десь поблизу знаходяться залишки якоїсь монументальної цегляної споруди XII ст.

* * *

Матеріали, виявлені розкопками 1955 р., дозволяють зробити деякі попередні висновки.

Насамперед слід відзначити те, що площа, на якій провадились розкопки, а також близька до неї територія в IX—X ст. були зайняті одним із київських язических могильників, а саме тим, який був пов'язаний з частиною древнього міста на Старокиївській горі (садиба сучасного Історичного музею).

Трупоспалення, виявлене на ділянці № 1, очевидно, відноситься до одного із дружинних поховань цього могильника. Таке поховання цього ж могильника було виявлено також М. К. Каргером у 1946 р. на сусідній ділянці у подвір'ї будинку № 4 по Великій Житомирській¹. Ще раніше дружинні поховання цього могильника виявлені під фундаментами Десятинної церкви і біля неї.

В кінці X ст. князь Володимир Святославич знищує цей язичеський могильник і на його місці поширює укріплення нагорної частини міста. Замість невеликої площі північно-західного сектора Старокиївської гори, що мала лише близько 2 га, нагорна укріплена частина міста тепер поширилась на схід і північ і стала займати площу близько 12 га.

Розкопана нами в 1955 р. ділянка припадає на південно-західну частину цієї укріпленої частини Володимира міста близько воріт, що увійшли в історичну науку під назвою Батиєвих, або Софієвських. Руїни цих воріт, збудованих десь в кінці X або на самому початку XI ст., зберігалися до 1856 р. Залишки їх і нині залягають під проїздною частиною Володимирської вулиці проти будинку № 11².

Як відомо, недалеко від Батиєвих воріт, всередині міста Володимира, літопис вміщує двір Федорівського монастиря. Очевидно, якась частина розкопаної ділянки 1955 р. припадає на площу цього двору. Місце знаходження Федорівського монастиря, збудованого князем Мстиславом Володимировичем у 1129 р.³, визначається літописом, в якому описуються події 1147 р., пов'язані з боротьбою між князями Ізяславом Мстиславичем і чернігівськими Довидовичами за Київський князівський стіл⁴.

Судячи по скупченню будівельних матеріалів у північно-східній частині будівельної площаці, слід вважати, що руїни самого Федорівського храму знаходяться десь на сусідній садибі по вул. Володимирській № 5.

Розкопана нами ділянка могла також займати якусь частину княжого двору Мстислава Володимировича, що, як відомо з літопису, знаходився поруч з садибою Федорівського монастиря і сполучався з нею ворітами.

Як відомо, в монастирі і на князівському дворі знаходилися різні службові приміщення, які належали великим господарствам світських і духовних феодалів. Виявлені розкопками житла-напівземлянки, мабуть, і належали челяді і ремісникам, які обслуговували ці господарства.

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 182.

² Залишки воріт були відкриті у 1913 р. Ертелем, а потім у 1934 р. їх було виявлено ще раз під час прокладки труб теплоцентралі.

³ Літописъ по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 21.

⁴ Там же, стор. 246—249.

Розкопками простежені сліди руйнування цієї частини міста татарами у 1240 р. Знайдений скарб золотих і срібних прикрас, очевидно, був за-копаний в землю в 1240 р. під час осади Києва татарами. Це вже 22-й скарб, знайдений на території міста Володимира. Знахідки такої кількості скарбів вказують на проживання в цій частині Києва найзаможнішої феодальної верстви населення.

Руйнування, що були вчинені татарами на території міста Володимира, як це показали розкопки 1955 р., а також розкопки минулих років, були такі великі, що життя в цій частині міста на довгий час припинилось і знову поновилось тільки у XVII ст.

В. К. ГОНЧАРОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В КИЕВЕ в 1955 г.

Резюме

В 1955 г. в Киеве на Владимирской улице в усадьбах домов № 7 и 9 в связи со строительством нового дома были проведены значительные по своим размерам раскопки. Раскопанный участок, площадью 1100 м², находился в древнейшей части Киева, в пределах так называемого города Владимира. Раскопками раскрыты остатки разрушенного погребения X в., девяти жилищ-полуземлянок и одной наземной постройки с бытовым инвентарем XI—XIII в., а также двух горнов производственного назначения. Из числа находок следует особо отметить клад золотых и серебряных украшений и вислую печать князя Ярослава Мудрого.

Интересным результатом раскопок было обнаружение следов, частично, кола древней улицы, ось которой совпадала с осью открытых построек. Наличие в северо-восточной части участка большого количества строительных материалов XII в. свидетельствует о том, что вблизи находятся руины каменной постройки, возможно, Федоровского монастыря.

ЗАМІТКИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

Г. М. ШОВКОПЛЯС

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ В РАЙОНІ ҚАНЕВА (за матеріалами Київського державного історичного музею)

Останнім часом в археологічній науці приділяється велика увага вивчення слов'янських пам'яток часу перед утворенням древньоруської держави та періоду її ранньої історії.

Відомо вже кілька груп таких пам'яток, що знаходяться в ряді пунктів Лісостепової смуги європейської частини СРСР.

Одна з цих груп — пам'ятки так званого роменсько-боршевського типу — вже досить добре вивчена завдяки багаторічним дослідженням московських, ленінградських і київських археологів.

Визначено час існування цих пам'яток (VIII—X ст.) і райони поширення (територія дніпровського Лівобережжя України та середня течія Дону в межах Воронезької області) ¹.

Проте одночасні їм пам'ятки на Правобережжі України все ще лишаються недостатньо вивченими. Дослідження їх почалось, по суті, лише у післявоєнні роки. Важливим досягненням щодо цього було відкриття і дослідження в 1946—1947 рр. поселення в урочищі Лука-Райковецька, в околицях відомого Райковецького городища поблизу Бердичева ² та поселень у районі Канева, обслідуваних і частково досліджених в 1947—1948 рр. ³.

Незважаючи на значну наукову цінність цих пам'яток, вони систематично не вивчались. Внаслідок цього наші знання про матеріальну культуру слов'янських племен цього періоду для Правобережжя України лишаються все ще далеко не повними.

В цьому плані значний інтерес має колекція керамічних матеріалів з ряду поселень у Каневі та його околицях, зібраних М. Ф. Біляшевським ще в 1925 р., які зберігаються тепер у фондах Київського державного історичного музею (колекція № В 4546). Вони походять з поселень на Княжій горі, біля підніжжя Мар'їної гори та біля підніжжя Великого городища. Коротко повідомляючи про результати своїх розвідкових робіт в районі Канева, М. Ф. Біляшевський помилково відніс майже всі зібрані ним керамічні матеріали до неолітичного часу, відзначивши,

¹ М. Макаренко, Городище Монастирище, Науковий збірник за 1924 р. К., 1925; П. П. Єфименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8; П. Н. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археология, I, К., 1947; И. И. Ляцузкин, Раннеславянские поселения Днепровского лесостепенного Левобережья, СА, XVI, 1952.

² В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950; його ж Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, I, К., 1949.

³ В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, III, К., 1952; його ж, Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского біогеографіческого заповідника Київського государственного университета им. Т. Г. Шевченко, Труды Канівського біогеографічного заповідника, № 9, К., 1952.

що лише деякі знахідки з поселення під Мар'їною горою можуть бути віднесені до «пізньої доби»¹.

Проте вивчення матеріалів цієї колекції дає підставу твердити, що даний керамічний комплекс хоч не є цілком однорідним, все ж ніяк не може бути віднесеній до неоліту. Найбільш ранніми з цих знахідок, які походять головним чином з Княжої гори і частково з поселення біля Великого городища і опубліковані М. Ф. Біляшевським як неолітичні², є уламки ліпного глиняного посуду, що відноситься до бронзового віку (так званого катакомбного типу). Ці матеріали аналогічні знахідкам з дюнних стоянок в районі Києва, з стоянок в урочищі на високому березі Дніпра під Києвом, в урочищі куренівка, Киселівка, поблизу с. Тринілля, с. Витачевого та ін.³

Основна ж частина матеріалів колекції з району Канева відноситься до кінця I і початку II тисячоліття н. е. Публікації деякої частини цих матеріалів присвячене дане повідомлення.

Керамічний комплекс з поселення біля підніжжя Великого городища складається з уламків посуду кінця I та початку II тисячоліття н. е.

Кераміку VIII—IX ст. за формами і способом виготовлення можна поділити на три окремі групи.

1. Ліпний посуд представлений уламками посудин темнокоричневого кольору з відігнутими назовні вінцями, по краю яких нанесено орнамент у вигляді зашипів (рис. 1, 2) і посудиною темносірого кольору з шершавою поверхнею, край і вінця якої орнаментовані косими заглибленими «насічками» (рис. 1, 1). Відома ціла посудина цього типу, знайдена під час земляних робіт в 1945 р. біля підніжжя Малого городища (на території Заповідника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка)⁴. Це ліпний, товстостінний, досить високий горщик темнорожевого кольору з шершавою поверхнею, з трохи випуклими стінками, відігнутими назовні вінцями, плоским дном. По вінцях нанесено орнамент у вигляді зашипів (рис. 2). Близький до цієї кераміки плоскодонний горщик також з шершавою поверхнею був знайдений в 1923 р. біля Княжої гори. Висота його 16,5 см, діаметр вінець 11 см, діаметр дна 6 см. Вінця трохи відігнуті назовні, боки розширені до верху і звужені до дна. По краю вінець є орнамент у вигляді косих вдавлень (рис. 3)⁵.

2. Ліпний товстостінний посуд без орнаменту представлений уламками плоскодоних посудин темносірого та темнорожевого кольору з по-гано відмученої глини, з шершавою поверхнею, іноді з домішками зерен кварцу (рис. 1, 5), та уламком глиняної сковорідки з низьким краєм (рис. 1, 4).

3. Ліпний орнаментований посуд представлений уламками сірого кольору з шершавою поверхністю, з домішками дрібних камінців у глині; орнамент — заглиблі хвилясті лінії (рис. 1, 3).

Всі три групи кераміки, очевидно, можна вважати одночасними з роменською керамікою лівобережних поселень України. Близьку аналогію цьому комплексу становлять керамічні матеріали з розкопок на горі Киселівці у Києві⁶ і з поселення Лука-Райковецька.

В 1948 р. на поселенні біля підніжжя Великого городища були відкриті залишки двох наземних жител, всередині та навколо яких була

¹ М. Ф. Біляшевський, Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка, Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925 р., К., 1926.

² М. Ф. Біляшевський, цит. праця, табл. XXI.

³ Т. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р. АП, I, К., 1949, стор. 213—214.

⁴ В тому ж році посудина була передана начальнику Пороської експедиції Т. С. Пассек. Зберігається в Київському державному історичному музеї.

⁵ Знахідка М. Біляшевського. Інвентарна книга археологічного відділу Київського державного історичного музею.

⁶ Матеріали зберігаються в Київському державному історичному музеї.

Рис. 1. Кераміка з поселення біля підніжжя Великого городища.

Рис. 2. Горшок, зпайдсний під
Малим городищем.

Рис. 3. Горшок, знайде-
ний біля Княжої гори.

виявлено кераміка, ідентична описаній з колекції Київського історичного музею.

Крім описаної вище ліпної кераміки, в колекції з поселення біля Великого городища знайдено також кружальний посуд типу курганної кераміки Чернігівського та Шестовицького могильників¹. Два уламки таких посудин опубліковані М. Ф. Біляшевським і також помилково віднесені до пізнього неоліту². Певний інтерес має уламок верхньої частини кружальної посудини баночкої форми з дуже відігнутими назовій

Рис. 4. Зразки кераміки з поселення під Мар'иною горою.

вінцями, темнокориччового кольору з шершавою поверхнею. Вся зовнішня поверхня посудини орнаментована. Під вінцями проходить заглиблені паралельними лініями (рис. 1, 6).

Є також інші уламки кружального посуду темнокориччового кольору, вся поверхня яких орнаментована різними комбінаціями з хвилястих і прямих заглиблених ліній.

На поселенні біля підніжжя Великого городища була знайдена також кружальна кераміка періоду Київської Русі, часто орнаментована хвилястим і лінійним орнаментом.

На поселенні під Мар'иною горою³ виявлені уламки ліпної кера-

¹ В. А. Богусевич, Роботи Чернігівської експедиції, АП, III, К., 1952, стор. 115, табл. 1, 2—5; Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, III, К., 1952 р., стор. 125, табл. 1, 1—2.

² М. Ф. Біляшевський, цит. праця, табл. XXI, б, 8.

³ В. А. Богусевич помилково вважав матеріал, зібраний під Мар'иною горою і зашифрований шифром «МГ», за матеріал Малого городища. У зв'язку з тим, що в 1947—1948 рр. він не знайшов на цьому городищі слідів культурного шару, він прийшов до висновку, що матеріали Біляшевського відносяться до поселення біля підніжжя Малого городища. В дійсності ж Біляшевський збирав матеріал на поселенні під Мар'иною горою: Див. М. Ф. Біляшевський, цит. праця, стор. 94; В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, III, К., 1952.

міки VIII—IX ст., ранньої кружальної, так званого курганного типу, і кераміки часу Київської Русі XI—XII ст.

Розглянемо деякі з цих матеріалів.

З ліпної кераміки слід відзначити фрагмент нижньої частини посудини темнорожевого кольору із згладженою зовнішньою поверхнею (рис. 4, 3). Кружальний посуд представлений уламками відігнутих назовні вінець темнокориччювого кольору, під якими є орнамент із хвилястих ліній; глина погано відмучена, іноді з домішками зерен кварцу (рис. 4, 1, 6). Сюди ж належить уламок стінки посудини темнокориччювого кольору з шершавою поверхнею, на якій густо розміщені заглиблені лінії (рис. 4, 5). До кераміки часу Київської Русі XI—XII ст. відноситься уламок стінки кружальної посудини темнорожевого кольору із згладженою поверхнею, орнаментованої кількома рядами заглиблених хвилястих ліній (рис. 4, 2). До цього ж часу відноситься і уламок великої товстостінної амфори темнорожевого кольору з жолобчастою поверхнею (рис. 4, 6).

Колекція знахідок з Княжої гори представлена уламками кружального посуду часу Київської Русі XI—XII ст.

Невеликі, по суті, лише розвідкові археологічні дослідження в районі Канева свідчать про те, що цей район був досить густо заселений слов'янським населенням напередодні утворення древньоруської держави.

Наступні дослідження цієї території, безумовно багатою пам'ятками цього часу, становлять великий інтерес у плані вивчення господарства, культури і побуту слов'янських племен, що населяли правобережні райони Середнього Придніпров'я в кінці I тисячоліття нашої ери.

Є. В. МАХНО

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ БРОНЗИ В КІЇВСЬКІЙ ТА СУМСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

В 1949 р. під час розкопок слов'янського поселення середини першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Беседівки, Смілівського району, Сумської області, виявлено шар епохи бронзи.

Поселення розташоване на південь від с. Беседівки в урочищі Білопольських, над заплавою правого берега невеликої р. Сміли (що впадає з правого боку в Сулу), біля піdnіжжя другої тераси, на невеликому підвищенні між двома високими крутими горбами.

В південно-східній частині цього підвищення під слов'янським шаром, на глибині 0,60—0,80 м, виявлено вогнище круглої форми, діаметром 0,60 м, акуратно складене з невеликих кусків пористої маси сірого кольору. В деяких місцях понад викладкою зберігся тоненький шар глиняної обмазки. Сама викладка лежала на перепаленій до червоного землі, товщиною 0,30 м, ширину 0,60 м, довжиною 0,80 м.

Біля вогнища виявлено багато великих уламків ліпленого посуду з добре згладженою або лощеною плямистою поверхнею сіробуруватого і темносірого кольору. В тісті є домішка дрібного піску.

Весь посуд досить чітко поділяється на дві групи. Першу групу складають великі посудини з нерозчленованим корпусом і прямими вінцями, прикрашені трикутними ямками, що проходять трохи нижче вінець по горизонталі в один або два ряди. Поверхня деяких уламків вкрита дрібними розчесами (рис. 1, 1, 2).

До другої групи належить горщикової форми посуд середніх розмірів з відігнутими назовні вінцями і досить струнким корпусом. Його вигладжена поверхня майже суцільно прикрашена нескладним геометричним орнаментом у вигляді трикутників, ромбів та інших геометричних фігур, які окреслені смугами тоненьких паралельних боріздок, між якими іноді зустрічаються ряди скісних наколів (рис. 1, 3—5).

Скупчення посуду та кісток на утрамбованій долівці навколо вогнища дозволяють припустити, що воно утеплювало наземну споруду, розміри якої встановити не вдалося¹.

Матеріали, аналогічні знайденим на Беседівському поселенні, вперше були виявлені в 1929 р. М. Я. Рудинським і Я. М. Морачевським на Мар'янівському поселенні, розташованому в урочищі Молчанова болота біля хутора Мар'янівки, Путівльського району, Сумської області².

¹ На деякій відстані від вогнища на цій же глибині виявлені кістки людини, що лежала у вільній позі з підігнутими, скиненими наворуч ногами, закинутою назад головою і розкиданими руками. Складається враження, що людина загинула раптово. Ніяких знахідок біля кістяка не виявлено.

² Михайло Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія III, К., 1929, стор. 179—189; Яків Морачевський, Кераміка Мар'янівської стації, Там же, стор. 191—201.

М. Я. Рудинський, виділяючи серед решіт відомих у Посейм'ї матеріалів «мар'янівську культуру», відносить її без дальших уточнень до часу металу¹.

Розвідки і розкопки Інституту археології в останні роки на Посейм'ї і Посуллі підтвердили передбачення М. Я. Рудинського з приводу можливого поширення аналогічних пам'яток на Конотопщині, Глухівщині і Сумщині, вивчення яких він пропонував².

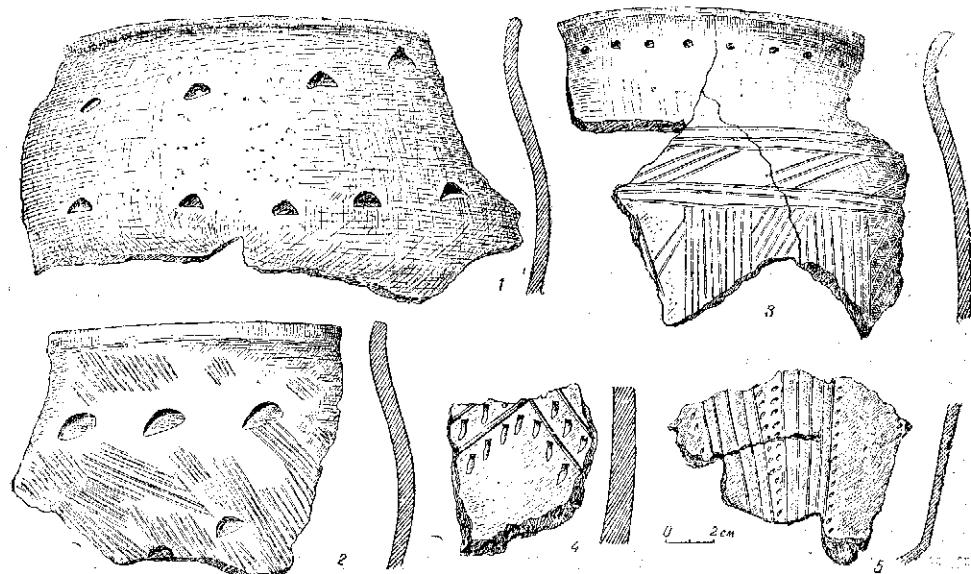

Рис. 1. Зразки посуду, знайденого на Беседівському поселенні біля вогнища.

Поселення в урочищі Білопольських біля с. Беседівки становить інтерес не тільки тому, що воно є однією з перших пам'яток, аналогічних до Мар'янівського поселення, але й тому, що дає певне уявлення про тип будівель і характер печей в цей час.

Крім знахідок, пов'язаних з вогнищем, під час розкопок на різних глибинах виявлено багато уламків різного посуду періоду бронзи. Серед них зустрічається посуд з наліпним валиком, розчленованим скісними насічками і тонецьким валиком без насічок, з шнуром орнаментом і поверхнею, спеціально ошершавленою, а також прикрашеною штампованим орнаментом. Ці різночасові знахідки вказують на те, що площа поселення в період бронзи заселювалась неодноразово.

Знахідки періоду бронзи виявлені також під час розкопок Пирогівського городища і поселення черняхівського типу в с. Жуківцях.

В с. Пирогові, Київо-Святошинського району, Київської області, в 1950 р. обстежено дві пам'ятки епохи бронзи.

Перша з них розташована на високому крутому горбі корінного берега Дніпра, що височить над місцевістю на південні від с. Пирогова. Південно-східна частина цього горба являє собою виступ у вигляді стрілки, на поверхні якої на площі 20×100 м зустрічаються скupчення

¹ М. Я. Рудинський, цит. праця, стор. 188.

² Там же; Див. також розвідки і розкопки Д. Т. Березовця в 1950 р., В. А. Іллінської в 1953 р., Н. П. Амбургер в 1950 р.

уламків ліпного посуду, тотожного до виявленого на Софіївському¹ та Чернинському могильниках², кісток тварин та черепашок (рис. 2, 1—2, 6).

Таких скупчень на вказаній площі є близько 20. В одному з них виявлено багато, можливо людських, перепалених кісток. Крім уламків посуду софіївського типу (початок II тисячоліття до н. е.) від горщиків з маленькими вушками, з круглими отворами, на поверхні поля знайдено

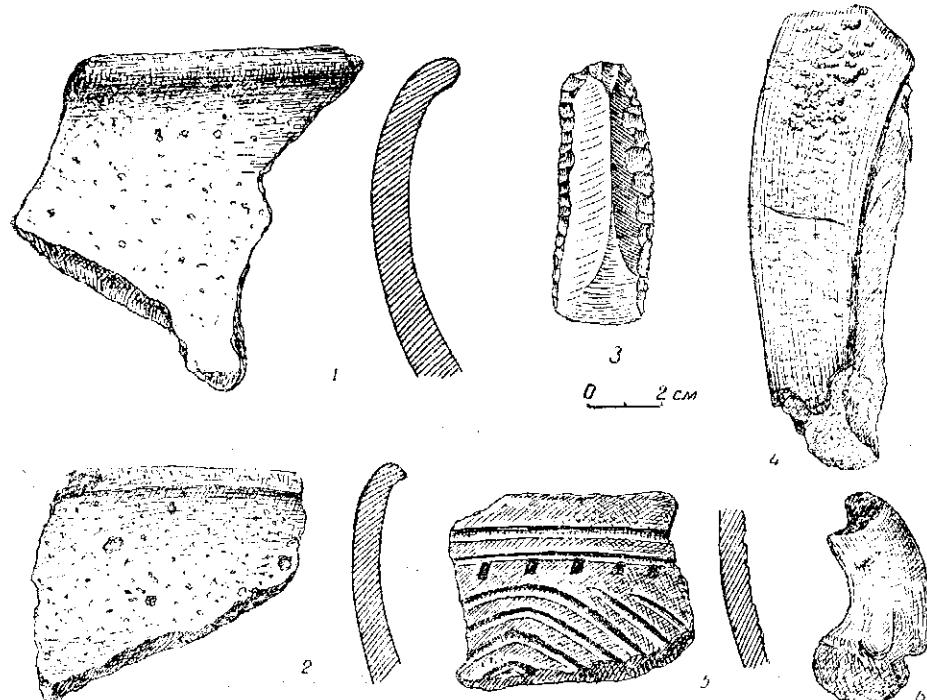

Рис. 2. Зразки посуду, знайденого біля с. Пирогова, пункт I.

пластину з кременю, ретушовану з обох країв (рис. 2, 3), два уламки посуду трипільського типу (рис. 2, 5), прикрашених лінійним орнаментом, та вінця, можливо, зарубинецько-корчоватівської посудини.

Рештки іншої нам'ятки, що належить до пізньої бронзи (VIII—VII ст. до н. е.), виявлені під час розкопок Пирогівського городища, яке знаходиться на невисокому горбі корінного берега Дніпра між с. Пироговим і вказаною пам'яткою софіївського типу.

Це городище часів Київської Русі було збудоване на місці поселення зарубинецько-корчоватівського часу, яке в свою чергу перекривало шар пізньої бронзи.

Під час будівництва городища і планування його верхньої площини, більш давні шари зарубинецько-корчоватівської культури і культури пізньої бронзи в південній і східній частині були зняті і перекинуті у північно-західну частину городища. Тут і знайдено переламаний навпіл крем'яний серп, виготовлений віджимною технікою, і уламки посуду доби бронзи. Серп має рівну робочу сторону і горбату спинку. Довжина його 18,5 см, ширина 4,5 см, товщина 1,5 см (рис. 3, 1).

¹ Розвідки І. М. Самойловського в 1947 р. і розкопки М. Ю. Захарука в 1949 р.: І. М. Самойловський, Тілопальний могильник біля с. Софіївка, АП т. IV, 1952, стор. 121—123; Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник, АП, IV, 1952, стор. 119—120.

² В. І. Канівець, Могильник епохи міді біля с. Чернин на Київщині, АП, VI, К., 1956, стор. 99—110.

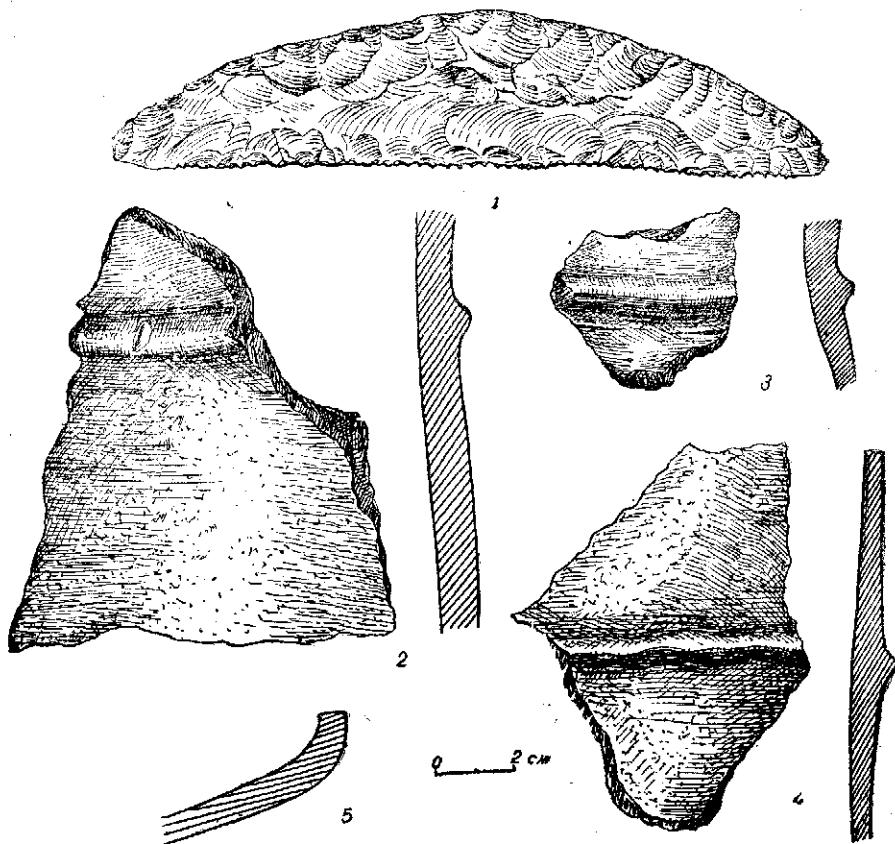

Рис. 3. Зразки посуду та серп з Пирогівського городища.

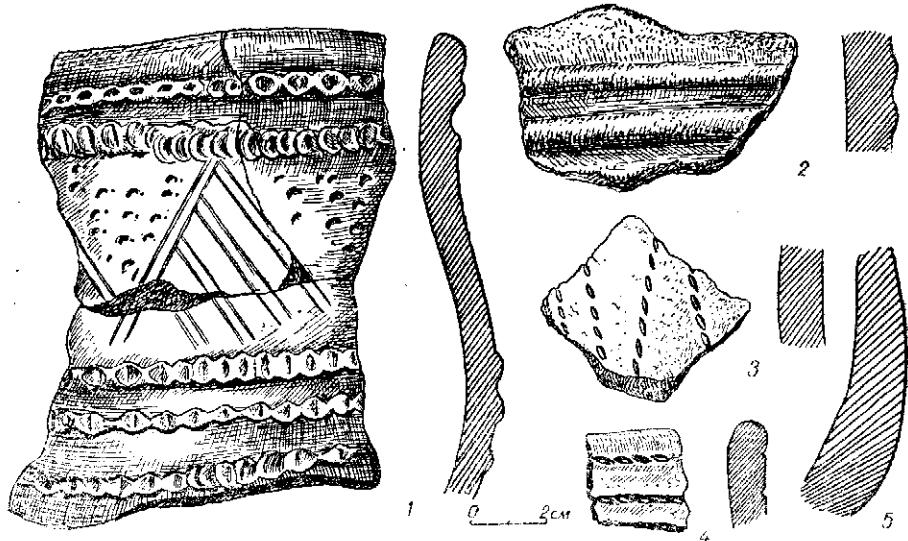

Рис. 4. Зразки посуду з Жуківського поселення

Посуд має форму високих дзвоноподібних або тюльпановидних горщиків, частина яких була прикрашена зверху одним або двома паралельними гоструватими валиками (рис. 3, 2—4). На деяких з них є відбитки пальців. Крім таких посудин, були її широкі миски із загнутим всередину краєм (рис. 3, 5). Аналогічний матеріал зустрічається і в інших місцях в північно-західному Придніпров'ї і, зокрема, на хуторі Ворошиловка, Житомирської області, Троянівського району¹ з розкопок 1945 та 1951 рр.

Залишки пам'ятки спохи бронзи виявлені також в 1946 р. на поселенні черняхівського типу біля с. Жуківців, Обухівського району, Київської області, що міститься в урочищі Осова на південно-східному схилі невеликого струмка без назви, який впадає в р. Красну.

На поверхні, в шурфах північно-західної частини поселення, зустрічаються уламки посуду епохи бронзи. окремі уламки посуду зустрічались також під час розкопок центральної частини поселення. Серед них є уламки із слідами згладжування пучком трави на внутрішній поверхні. Один з них являє частину гостродонного дна (рис. 4, 5).

Частина уламків товстостінного посуду має шершаву поверхню. Ще волога поверхня цих посудин покривалась піском, після чого пальцями робились смуги у вертикальному і горизонтальному напрямах (рис. 4, 2).

Один уламок вінець від банківської посудини має тонкі стіпки і добре згладжену поверхню. Він прикрашений складним орнаментом з п'яти горизонтальних валиків, розчленованих гострим знаряддям на рівні пірамідки. Два ряди таких пірамідок проходять під вінцями, і три по плічках, а між ними розташовані три трикутники. Один з них заповнений парними скісними боріздками; два останні — несиметричною комбінацією з наколів, зроблених краєм обрізаної соломинки. Один уламок прикрашений зовні відбитком шиура (рис. 4, 1).

Пам'ятки, аналогічні до знайденої в Жуківцях, що відносяться до початку пізньої бронзи, відомі на значній території: в Дніпропетровську — парк ім. Шевченка, в. с. Бабине, Верхньорогачицького району, Херсонської області, та в інших місцях².

¹ Є. Махно, Дві пам'ятки бронзової доби в бассейні р. Тетерів, АП, т. II; Розкопки 1951 р. Г. Т. Тітенко та С. С. Березанської.

² Н. Є. Макаренко, Археологические исследования в 1907—1908 гг., ИАК, вып. 43, 1911, стор. 105. Розкопки 1951 р. Д. І. Бліфельда та розвідки Д. Я. Телегіна.

М. Л. МАКАРЕВИЧ

ПОХОВАННЯ САРМАТСЬКОГО ТА САЛТІВСЬКОГО ТИПІВ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

В цьому нарисі подаються матеріали археологічних досліджень 1929 р. в Ізюмському районі, Харківської області¹.

Перша Яремівська стоянка, дослідження якої було головним завданням археологічної експедиції, розташована на дюні лівого пішаного берега р. Сіверський Донець, за 1,5 км на захід від с. Яремівки². Приблизно за 250 м на захід від стоянки розвідковою трапішцею було перерізане ледве помітне піщане підвищення діаметром до 7,0 м, що піднімалося над рівнем місцевості не більше як на 0,5 м. Саме тут і був виявлений кістяк дорослої людини з рештками культового характеру.

Залишки поховання знаходилися у товщі піску, що складалась з трьох шарів: починаючи від поверхні лежав шар еолового піску ясно-жовтого кольору, глибше залягав шар гумусованого піску темносірого кольору; ще нижче — шар жовтуватобурого піску, в якому і був виявлений кістяк (рис. 1).

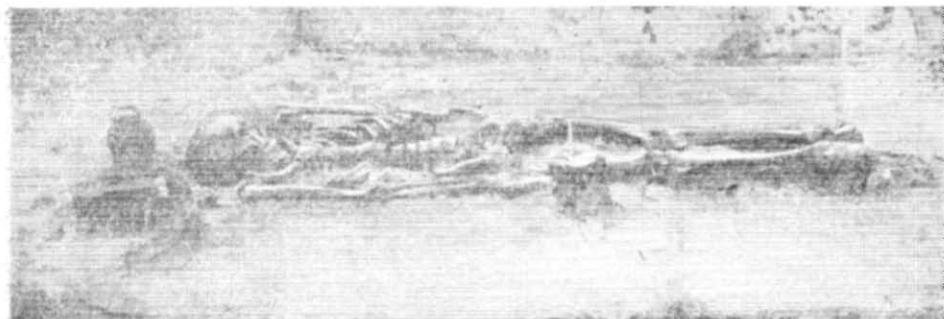

Рис. 1. Кістяк поховання біля першої Яремівської стоянки.

Під час зняття товщі піскуватого ґрунту часто траплялися уламки кісток тварин. На глибині 0,35 м від сучасної поверхні на всій площині розкону уламки кісток тварин почали зустрічатись частіше, причому вони чергувалися з плямами від кострищ. Одна така пляма чітко виділялася на загальному фоні ґрунту. Діаметр її до 1,2 м, глибина 5—10 см. В золистому шарі плями виявлено обпалені кістки свійських тварин³.

¹ В роботі експедиції, якою керував С. С. Гамченко, брали участь О. Ф. Лагодовська, С. М. Одінцова, М. В. Сирільов, М. І. Бурчак-Абрамович і автор. Написано за даними матеріалів С. С. Гамченко та авторських нотаток.

² Д. Я. Телегин, Яремовская неолитическая стоянка, КСИИМК, 59, М., 1955, стор. 61.

³ За визначенням, проповідним М. І. Бурчак-Абрамовичем, всі кістки (загальна їх кількість 169 уламків) належали лише свійським тваринам: бику (2 особини), коню (1 особина) козі-вівці (6 особин).

На глибині 0,6 м від поверхні, після зняття всієї товщі ясножовтого та гумусованого темносірого піску, простили слабкі абриси похованельної ями (розміри її $2,8 \times 0,75 - 0,8$ м). В ній, на глибині 0,85 м від поверхні, виявлено кістяк, який лежав на спині у витягнутому положенні і був орієнтований черепом на південний захід. Череп був трохи нахилений ліворуч. Кістки ніг у колінах були зведені, а кістки рук протягнуті вздовж тулуза. Коричневий колір кісток вказував на культовий обряд, пов'язаний з засипкою покійника фарбою. Загальна довжина кістяка — 1,8 м.

Біля фаланги кісток лівої ноги, на відстані 14 см, виявлено дві бронзові тригранні стрілки, спрямовані вістрями від кістяка. За 8 см від черепа стояв горщик (рис. 2). Судячи з його зовнішнього вигляду, він був виготовлений наспіх, під час похоронних церемоній, про що свідчить слабкий випал та дуже недбала обробка всередині. Вся увага під час виготовлення посудини була спрямована на її зовнішню поверхню, прикрашену глибокими капелюрами, яка, очевидно, імітувала металевий посуд. Нижня частина горщика, біля денця, також прикрашена однією канелюрою, шийка — трьома кільцевими канелюрами. Приплющені віпця оздоблені рядком ямок. Висота горщика 15 см, діаметр дна — 8,2 см, вінець — 8 см, горла — 6 см та найбільшої опукlostі бочка — 10 см.

Між посудиною і правою плечовою кісткою лежали рештки кісток барана.

Навколо поховання слідів могильника не виявлено. Очевидно, в цьому місці було лише одне поховання.

Можна думати, що розкопаний кістяк відноситься до скіфо-сарматського часу. Рештки костриць та кісток свійських тварин, що супроводжували поховання, змальовують нам своєрідний похованальний ритуал скотарів.

Цього ж року була проведена розвідка біля с. Залиман, Савинського району, Харківської області, де у свій час М. В. Сібільов відкрив могильник салтівського типу.

Могильник розташований на плато правого берега р. Сіверський Донець, біля с. Залиман, в урочищі Пшеничниківка. Плато в багатьох місцях тут розмито і в одному місці в результаті розмиву утворилося глинище. Саме в обрізі глинища і були виявлені два впускних поховання та залишки жител напівземлянкового типу.

Перше виявлене поховання — жіноче, частково зруйноване глинищем (відсутні кістки ніг до колін). Рештки поховання знаходилися на глибині 1,12 м від поверхні. Біля кістяка виявлені незначні рештки трухлявини дерева, які вказують на те, що поховання було у труні. Загальна збереженість кісток дуже погана, більшість з них зовсім трухлі. Орієнтація кістяка — на південний захід.

Довжина кістяка 1,46 м. Речовий матеріал розміщався так: з обох боків решток перетлілого черепа, що розпався на дуже дрібні шматочки, лежало по одній золотій сережці (рис. 3); з лівого боку, поруч з сереж-

Рис. 2. Горщик з поховання біля першої Яремівської стоянки.

кою, знайдено срібний флакончик для пахощів (табл. I, 4); на шийних хребцях, навколо решток черепа та під ними, виявлено 99 намистинок, серед них срібних округлих — 8, скляних — 36, янтарних — 42 та коралових — 13. Намистинки супроводжувались срібними пронизками, яких виявлено 28 (рис. 3); нижче шийних хребців лежало 4 золоті прямоокутні

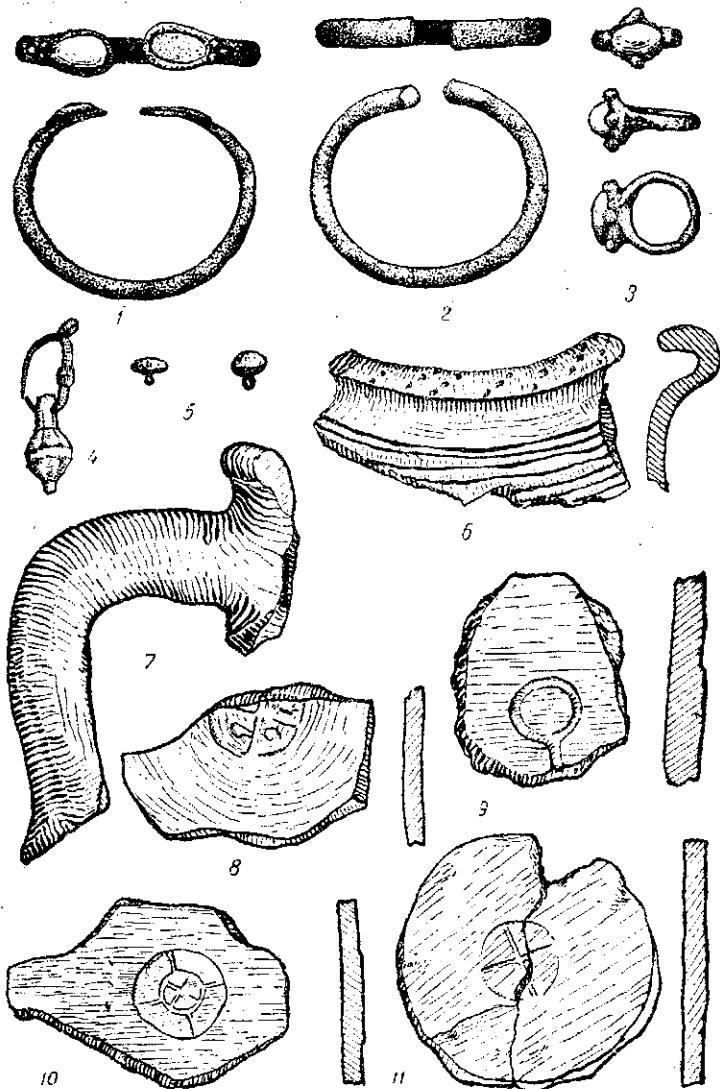

Табл. I.

1—2 — браслети (діаметр $6,3 \times 5,3$ см); товщина 0,7—0,5 см; 3 — перстень, діаметр 1,8 см; 4 — срібний флакончик для пахощів, висота корпусу 2,6 см; діаметр шийки — 0,5 см, корпусу 1,3 см, висота застібки — 2 см; 5 — срібні гудзики з двох півкулястих пластинок, діаметр близько 1 см; 6 — фрагмент горщика; 7 — фрагмент ручки амфори; 8, 9, 10 і 11 — фрагменти денеца з клеймами.

штамповані пластини, кожна з яких мала по одній перлині, вправлений в центрі (рис. 3); на кістках лівої руки знаходився один срібний браслет з грубого дроту овальної форми у перерізі (кінці роз'єднані), поверхня відполірована; на кістках правої руки знайдено 2 срібні

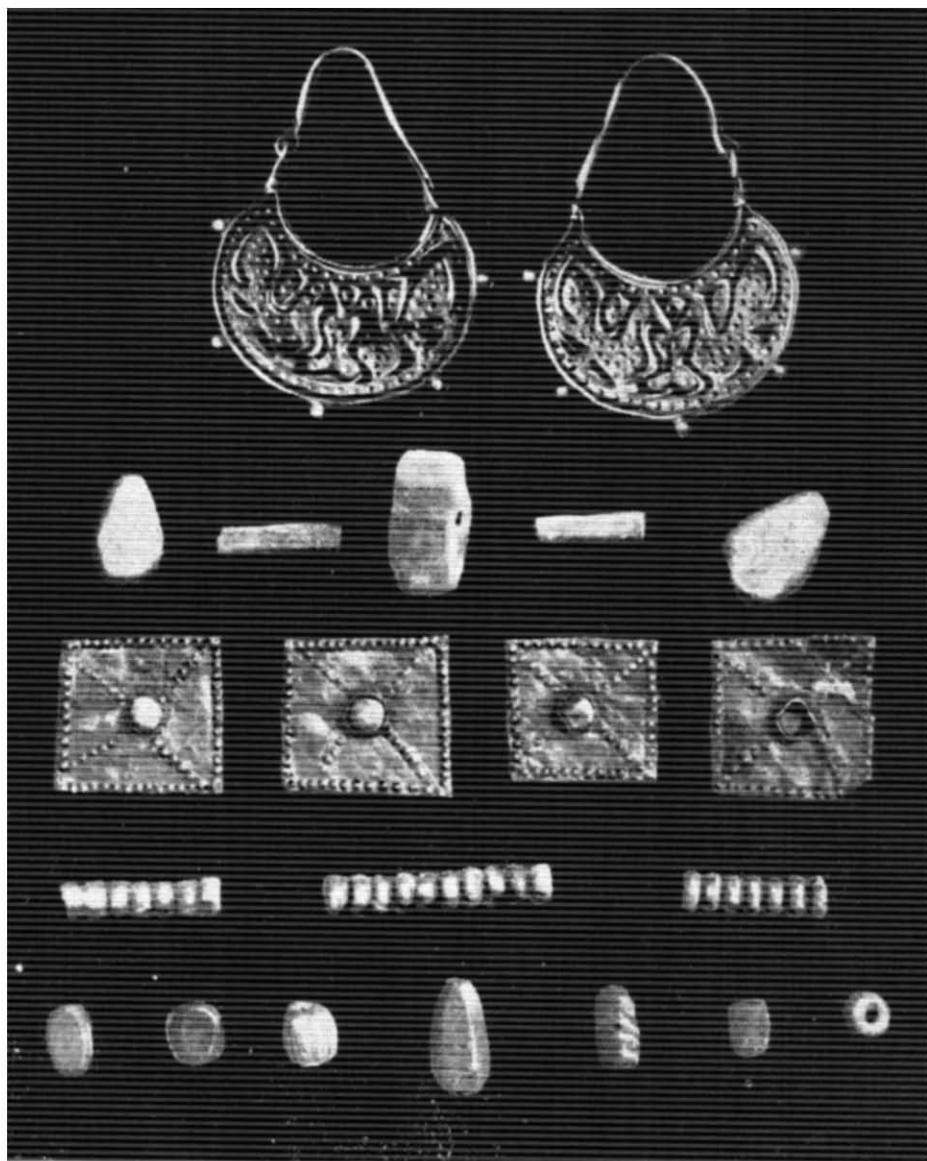

Рис. 3. Речі, виявлені біля жіночого поховання на могильнику с. Заліман. Вгорі — золоті сережки, висота з петелькою 5 см, ширина — 3,8 см; нижче — намистини, срібні пронизки і золоті пластинки.

браслети — один такий же, як на лівій, другий за формою подібний до згаданих вище браслетів, лише з розплющеними в овальні пластинки кінцями, на яких було по одному бірюзовому камінцю (табл. I, 1, 2). На фалангах вказівного, середнього та безіменного пальців правої руки знаходилось по одному персню, виготовленому з срібла низької проби. Один з них, що був на фаланзі вказівного пальця, мав вставку із каменя білого молочного кольору (табл. I, 3). На фаланзі вказівного пальця лівої руки знаходилась проста пласка срібна каблучка. Серед кісток грудної клітки лежали два порожні срібні гудзики-буонці (табл. I, 5).

Багатий речовий інвентар, що супроводив поховання, свідчить про те, що це була якесь знатна жінка.

Друге поховання — чоловіче — виявлено на глибині 1,35 м від сучасного горизонту. Кістки, дуже поганої збереженості, знаходилися в дубовій домовині. Довжина кістяка 1,65 м, орієнтація — на північний захід. Інвентар відсутній.

Розкопані поховання вказують на наявність в цьому місці могильника салтівського типу.

Цікаво відзначити, що на території могильника, за 35 м від поховань, на глибині 0,85 м від поверхні, в обрізі глинища зафіксовані рештки двох жителів напівземлянкового типу, майже зовсім зруйнованих глинищем. Рештки культурного нашарування в цьому місці, що складалися з фрагментів як салтівського, так і слов'янського посуду, уламків клеймованих денець, амфор та ін. (табл. I, 6—11), дають можливість фіксувати тут поселення IX—X ст.

Майбутні роботи в цьому районі, а також в районі Шейковки, де у свій час М. В. Сибільовим також був виявлений могильник салтівського типу, дадуть можливість з'ясувати не лише зв'язок могильників з поселеннями, а і густоту населення того часу на території Сіверського Дінця.

Е. О. СИМОНОВИЧ

(Москва)

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Розкопками у зоні затоплення Каховського водосховища встановлена наявність пам'яток черняхівської культури у степовому Подніпров'ї. На нижньому Дністрі, в Молдавії, роботами Слов'яно-Дністровської експедиції також виявлени пам'ятки культури полів поховань. В цьому зв'язку значний інтерес становлять розвідкові роботи на Південному Бузі в 1949—1950 рр.¹. Розвідковими маршрутами обстежувались береги Південного Бугу між Гайвороном та Вознесенськом на протязі близько 200 км. Особлива увага зверталась на пункти з керамікою римського часу, відзначені в результаті робіт 1930—1932 рр. на території БОГЕС², або відомих П. Харламповичу, який описав деякі пам'ятки в районі Первомайська³.

Своєрідним еталоном при віднесенні виявлених пам'яток до культури полів поховань були матеріали з розкопок біля с. Кринички (С. С. Гамченко) та Синицівки-Сабатинівки, а також з могильника в с. Данилова Балка.

Поселення черняхівської культури виявлені або обстежені в таких пунктах: Антонівка (проти Соломої), два поселення біля Завалля, Березівка, Чимерпіль, Сабатинівка (№ 1, 2), Ольшанка, Дубинова, Синицівка-Сабатинівка, Синицівка, Первомайськ (№ 1, 2), Грушівка, Куріпчино, гирло р. Велика Корабельна, Чорвоне селище та могильник і поселення в с. Данилова Балка.

Таким чином, більшість пам'яток черняхівського часу зосереджені в районі Сабатинівки та Первомайська. Райони з кам'янистими та мало-придатними для землеробства прибережними ділянками не заселялися.

Як показала пробна шурfovка у Березівці, Сабатинівці № 2 та Синицівці-Сабатинівці культурний шар поселень містить кераміку та значну кількість кісток свійських тварин. Немає сумніву в тому, що в цих місцях населення займалося ремеслом. Зокрема, на поселенні Завалля № 2 в підйомному матеріалі містилося багато уламків залізного шлаку. Опис розкопок біля села Кринички, поданий С. С. Гамченком, дозволяє припустити існування там гончарного виробництва⁴.

Кераміка, зібрана на поселеннях, переважно груба. Посудини виготовлені на крузі, глина сірого кольору з домішкою зерен кварцу, звичайно біля дна є вищербліни. Невелика частина посуду виготовлена з відмученої глини і вкрита лопінням. Посудини орнаментовані врізними лініями, нігтьовими вдавлинами, насічками, валиками з вдавли-

¹ Роботи провадилися загоном експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора.

² Археологічні дослідження на території БОГЕСУ в 1930—1932 рр. К., 1933.

³ П. Харлампович, Матеріали з археології та історії Первомайщини, Вісник одеської комісії краєзнавства при ВУАК, № 4—5, 1930.

⁴ С. С. Гамченко, Археологические исследования 1909 г. в Подолье по трипольской культуре, ОАК за 1909—1910 гг., стор. 179; Архив ЛОИИМК № 85-а, 1909.

нами та двома рядами наколів у вигляді «ялинки». Траплюються пролошенні візерунки, зустрічаються посудини з косими канслюрами на місці перегину корпусу. Як виняток, в Березівці знайдений уламок кубка, прикрашений пунктирними лініями, а в Синицівці-Сабатинівці — зразок штампованого орнаменту.

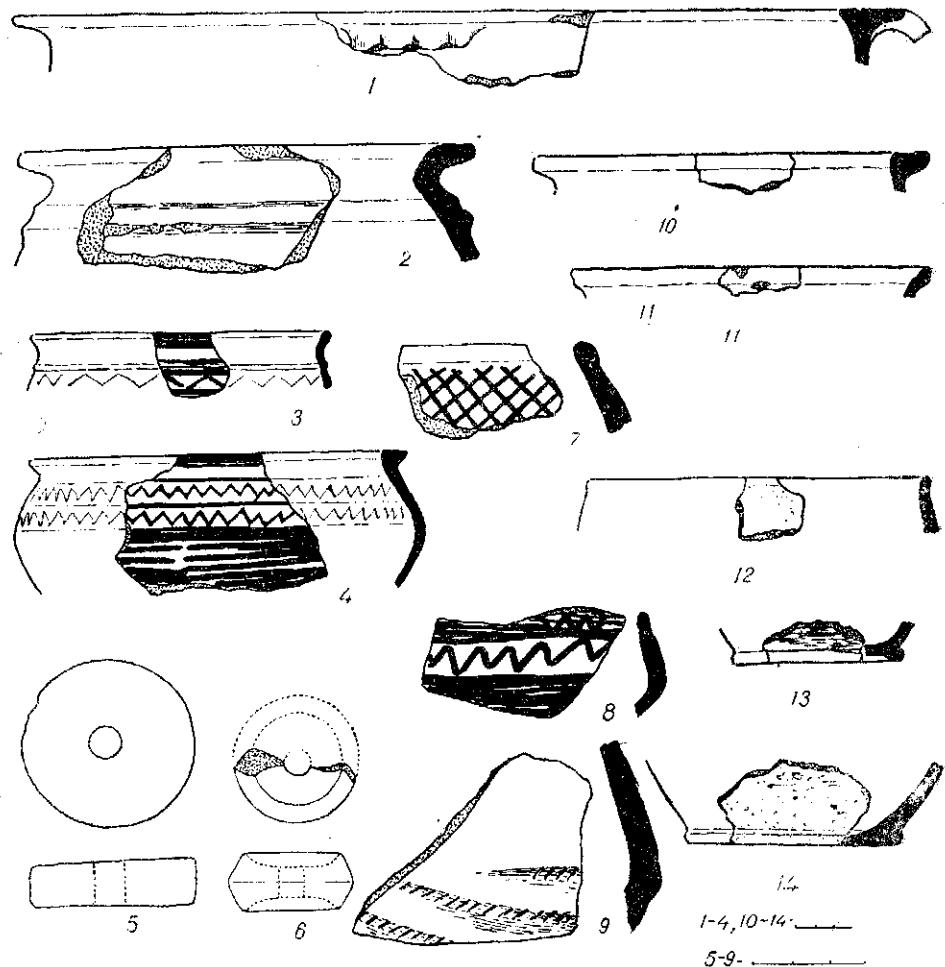

Табл. I. Кераміка з поселень черняхівської культури.

1—6 — Курипчино; 7—9 — Синицівка; 10—14 — Червоне селище.

На поселенні зібрани уламки горщиків, мисок, глеків та кубків, тобто форм, типових для поселень черняхівської культури інших областей України (табл. I та II).

Кераміка найпівденнішого поселення на околиці Червоного селища, проти Вознесенська, має ті ж особливості, що й на поселеннях, розташованих далі на північ. На поселенні біля Червоного селища знайдена переважно гончарна груба кераміка і в меншій кількості лощена, прикрашена пролошеною сіткою та зигзагом (табл. I, 7—8).

Датуються Південно-Бузькі поселення уламками широкогорлих амфор з кутастими у перерізі вінцями та з корпусом, вкритим попереч-

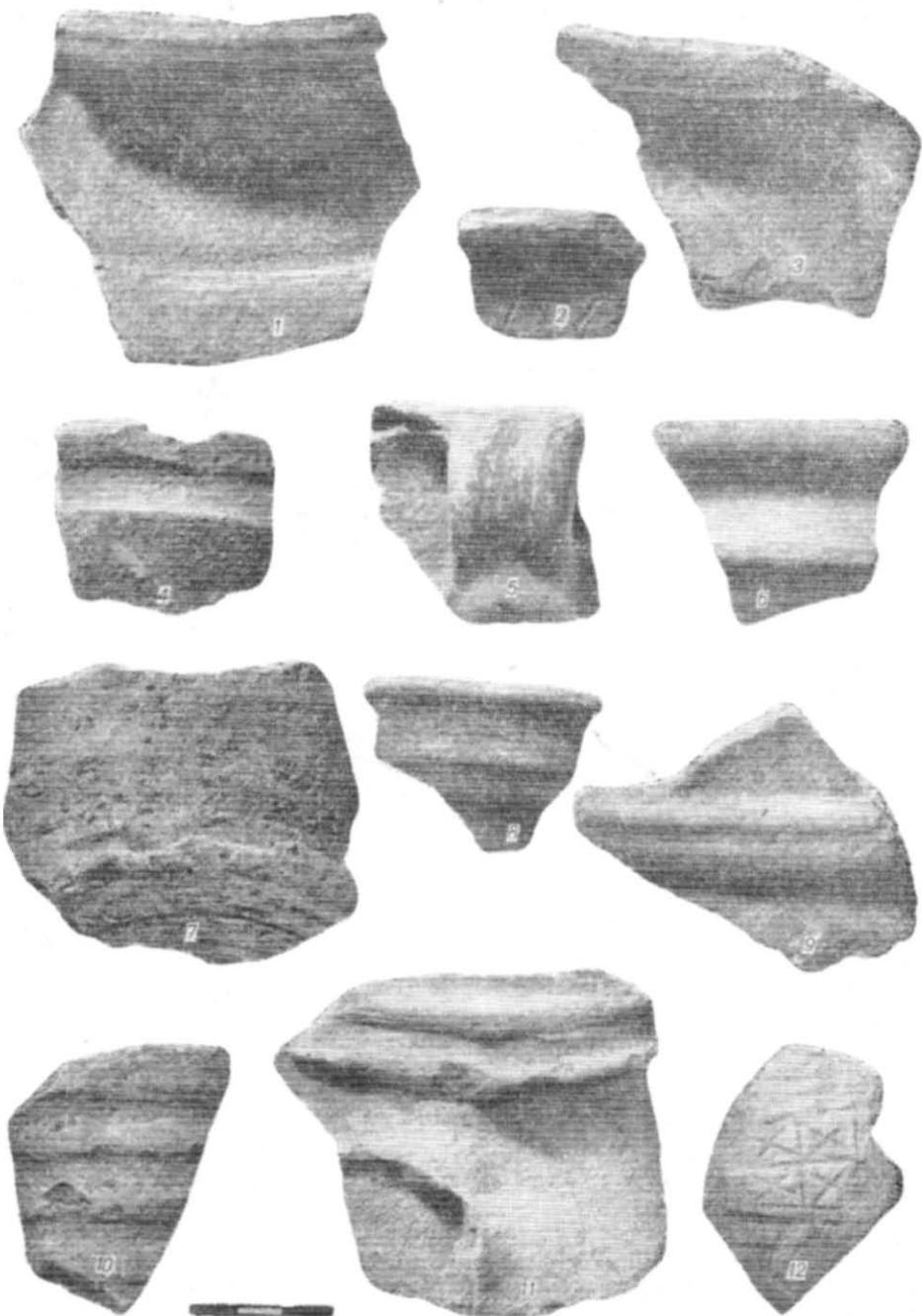

Табл. II. Кераміка з поселень черняхівської культури.

1, 5, 8, 12 — Березівка; 2, 3, 10 — Антонівка; 4, 11 — Завалля I, Дубинівка,
Первомайськ I, Чимерполь.

ним рифленням (Березівка, Антонівка, Завалля № 1, Сабатинівка, Синицівка-Сабатинівка, Кринички) — західками, характерними для III—IV ст. (табл. II, 10, 11).

Крім пам'яток черняхівської культури, знайдені сліди трипільських поселень, пам'яток спохи бронзи та скіфського часу. Жодної пам'ятки епохи Київської Русі в обстеженому районі не виявлено.

Отже, розвідкові роботи по Південному Бугу між Гайвороном і Вознесенськом виявили найпівденніші побузькі пам'ятки черняхівської культури.

Ці роботи підтвердили специфіку керамічних особливостей пам'яток Побужжя (велика кількість грубої кераміки, особливості орнаментації), що пояснюється виготовленням посуду якимись місцевими гончарними ремісничими центрами, один з яких був, очевидно, в с. Кринички.

Розвідкові роботи показали, що на Південному Бузі, як і на Дніпрі, межа поширення пам'яток черняхівської культури проходить значно на південь від межі поширення городищ та селищ епохи Київської Русі.

В той же час в більш північних районах Побужжя, у Вінницькій області, дослідженнями Південно-Подільської експедиції¹ та розвідковими роботами Д. Т. Березовця² обстежено ряд слов'янських городищ. В епоху переселення народів стародавнє населення, очевидно, покинуло степові райони Побужжя³.

¹ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) 1948 г., Вестник ЛГУ, № 11, 1948, стор. 181; М. Артамонов, Південно-Подільська експедиція, АП, т. I, 1949, стор. 257—261.

² Д. Т. Березовець, Розвідка у верхів'ях Південного Бугу, АП, т. III, 1952, стор. 207—219.

³ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 152.

В. Д. ДЯДЕНКО

СЛІДИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. РІЧКИ, СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1951 р. на околиці с. Річки, Білопільського району, Сумської області, під час оранки нами був виявлений гострореберний горщик зрубної культури.

Тут, на підвищенні, що прилягає до села, за 2 км на північ від нього і за 0,5 км на захід від долини безіменного струмка, над дорогою в с. Рудку знаходяться три дуже розорані могили, розташовані за 80—100 м одна від одної. Могили мають положисті схили, висоту 0,5—0,7 м, діаметр 20—30 м. Навколо них простежуються невеликі зниження від вибирання чорнозему при спорудженні насипу.

Горщик знаходився в центрі крайньої південної могили на глибині 0,20 м від сучасної поверхні ґрунту. Його верхня частина трохи пошкоджена під час оранки. Висота горщика 14,5 см; діаметр вінць 17,5 см, діаметр плічків по виступаючому ребру 20,5 см, діаметр дна 9,7 см. Товщина стінок 0,7—0,9 см. Вінця горщика прямі, зрізані горизонтально у верхній частині, ребро тупе, дно без виступаючого краю. Горщик виліплений ретельно, його зовнішня і внутрішня поверхні загладжені, зсередини біля краю збереглися сліди смугастого згладжування. Глинняна

маса посудини без помітних домішок, середнього випалу. Черепок у зламі чорний, зовнішня і внутрішня поверхні горщика світлосірого кольору.

Верхня частина горщика орнаментована дрібнозубчастим «гусеничним» штампом. Візерунок складається з ряду вертикальних смуг, розташованих навколо плічків. Кожна така смуга складається з трьох паралельних ліній, нанесених дрібнозубчастим штампом. Проміжки між вертикальними смугами заповнені аналогічними діагональними смугами. Під вінцями по ребру композиція обмежена горизонтальними дрібнозубчастими лініями (рис. 1).

Рис. 1. Горщик зрубної культури, знайдений біля с. Річки, Білопільського району, Сумської області.

Такий орнамент своєю найближчою аналогією, хоча й більш грубою, може мати орнаментацію горщика з могили № 6 біля с. Кириківки, Охтирського району, Харківської області, розкопаної Є. Мельником¹. У більш східних областях поширення зрубної культури подібний орнамент поки що не простежується.

Поруч з горщиком, на рівні дна останнього, знайдена кістка передньої кінцівки вівці (або кози), один кінець якої був розколотий. Цей горщик за наявними ознаками можна датувати першим періодом зруб-

¹ Е. Мельник, Раскопки курганов Харьковской губ. в 1900—1901 гг., Труды XII АС, М., 1905, стор. 682, рис. 129.

ної культури¹ (тобто третьою чвертью II тисячоліття до н. е.). Інших даних для уточнення датування поховання ще немає.

Факт знахідки зрубного горщика в Сумській області — переконливий доказ проникнення сюди пам'яток типової зрубної культури. В околицях с. Річки знаходитьться кілька десятків могил, які, судячи за всіма ознаками (порівнюючи невеликі розміри, наявність канавки біля підніжжя від вибирання чорнозему, орієнтація «ланцюжком» на схід, підйомний матеріал біля них у вигляді фрагментів ліпної кераміки та фарбованих вохрою людських кісток), відносяться до зрубного часу. Розкопки цих могил можуть, певно, дати новий цікавий матеріал про долю зрубних племен, що заходили далеко на північний захід, зглиб лісостепових районів.

---

¹ О. А. Кривцов а-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, стор. 27—30.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ГИМ — Государственный исторический музей (Москва)
ДП — Древности Приднепровья
ЗОО — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук Украинской ССР
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИАН — Известия Академии наук СССР
ИБАИ — Известия на Бъелгарски археологически институт
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
ИЖ — Исторический журнал
ИИМК — Институт истории материальной культуры Академии наук СССР
КСИИМК — Краткие сообщения ИИМК
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
ЛГУ — Ленинградский Государственный университет
ЛОИИМК — Ленинградское отделение ИИМК
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК — Отчет археологической комиссии
ОИН — Отделение исторических наук Академии наук СССР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
Смела — А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПб, 1887; т. II, СПб, 1894.
IPE — *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini*

ЗМІСТ I—IX томів «АРХЕОЛОГІЇ»

ТОМ I

I. Статті і розсліди

- М. Рудинський (Київ), Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті.
Б. Граков (Москва), Чи мала Ольнія торговельні зносини з Поволжям і Приуральям в архаїчну та класичну епохи?
И. Болтенко (Одеса), Стародавня руська Березань.
Б. Рибаков (Москва), Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі.

II. З історії археологічних досліджень

- Л. Славін (Київ), 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР.
П. Борисковський (Ленінград), Огляд історії вивчення палеоліту України

III. Звіти і повідомлення про археологічні розкопки

- І. Самойловський (Київ), Корчоватський могильник.
М. Смішко (Львів), Селище доби полів поховань у Вікницях Великих.
П. Трет'яков (Ленінград), Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли.
Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. (з матеріалів Інституту археології АН УРСР).

IV. Публікація пам'яток

- В. Блаватський (Москва), Поліхромна ейнохоя з Ольвії.
Ф. Штітельман (Київ), Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збирки Київського історичного музею.
К. Маевський (Польща), Античні бронзи у Львівських збирках.

V. Повідомлення про археологічні знахідки

- М. Макаревич (Київ), Випадкові знахідки в с. Раковицях, Радомиського району Житомирської області.
Ф. Копилов (Київ), Ще одна знахідка фарби трипільських гончарів.

VI. Хроніка

- С. Дзабаловський, Інститут археології АН УРСР в 1944 р.
М. Смішко, Львівський Відділ Інституту археології АН УРСР в 1944 р.
С. Одинцова, Археологічні пам'ятки Ізюмщини.
Б. Граков, Нікопольська експедиція.
Л. Славін, Стан Ольвійського заповідника Академії наук УРСР.
Є. Махно, Вивчення культури полів поховань.
Д. Бліфельд, Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова.

ТОМ II

I. Статті і дослідження

- І. Єфіменко (Київ), До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.
М. Новицька (Київ), До питання про текстиль Тринільської культури.
О. Лагодовська (Київ), Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (З матеріалами С. С. Гамченка).

- В. Петров (Ленінград), Харчові рештки з Пастирського городища.
 Д. Люстгавс (Львів), Торгівля деревом у стародавній Греції (V—IV ст. до н. е.).
 М. Смішко (Львів), Доба поховань у західних областях УРСР.
 Д. Бліфельд (Київ), До питання про Боричев узвіз стародавнього Києва.

ІІ. Звіти і повідомлення про археологічні розкопки

- М. Кузнецов (Київ), Розвідувальні розкопки в Лубнах.

ІІІ. Публікація пам'яток

- А. Добровольський (Київ), Бериславський скарб бронзової доби.
 І. Луцкевич (Харків), Матеріали до карти поширення пам'яток культурні полів поховань на території Харківської області.
 С. Корщенко (Київ), Пряжка з головою варвара.
 Н. Ліпка-Геппенер (Київ), Копіївський скарб.
 І. Самойловський (Київ), Скарб часів Київської Русі.

ІV. Хроніка

У наукова конференція Інституту археології АН УРСР.

ТОМ III

Передмова.

Статті і дослідження

- Є. Ю. Кричевський (Ленінград), Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури.
 В. А. Грінченко (Київ), Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі.
 В. І. Довженок (Київ), Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр.
 М. Ю. Брайчевський (Київ), Знахідки римських монет на території УРСР.
 Д. І. Бліфельд (Київ), Висла печатка з Білгородки.
 Б. О. Рибаков (Москва), Печатки чернігівських князів.
 В. Н. Даниленко (Київ), До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини.

Матеріали до археологічної карти Української РСР

- Л. Д. Дмитров (Київ), Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр.
 А. В. Добровольський (Київ), Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці.

Повідомлення і публікації

- І. М. Самойловський (Київ), Слов'янський могильник у Києві над Дніпром.
 І. Г. Підоплічко (Київ), З приводу роботи А. П. Васьковського і А. П. Окладникова про знахідку дерева, обробленого палеолітичною людиною.

ТОМ IV

Новий загін лауреатів Сталінських премій

Статті і дослідження

- В. І. Довженок, До питання про техніку орного землеробства на півдні древньої Русі.
 М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VII ст. ст.
 Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.
 В. М. Даниленко, Про наскальні зображення Кам'яної Могили.
 М. Ю. Брайчевський, Про датування шиферних пряслиць.
 М. В. Сібільов, Археологічні пам'ятки на Дніці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського.

Матеріали до археологічної карти Української РСР

- П. Й. Борисковський, Деякі доповідні до археологічної карти Середньої Наддніпрянщини.
 О. Я. Огульчанський, Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я.

Повідомлення і публікації

- С. М. Замятнін, Про характер культурних залишків у печері коло с. Іллінки, Одеської області.
А. В. Добровольський, Печера коло с. Іллінки, Одеської області.
І. Ф. Левицький, Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскорості.
А. В. Добровольський, Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини.

Авторефери

- В. М. Даниленко, Нижньопалеолітичне стійбище Круглик як історичне джерело.
І. Г. Шовкопляс, Супоневська палеолітична стоянка.
В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі.

Хроніка

- І. Г. Шовкопляс, Наукове життя Інституту археології у 1949 р.
Список скорочень, що зустрічаються в «Археології», т. IV.

ТОМ V

- І. Сталін, Відносно марксизму в мовознавстві.
І. Сталін, До деяких питань мовознавства.
Відповідь товаришам.

Статті і дослідження

- Великий вклад в скарбницю науки.
В. А. Богусевич (Київ), Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини.
І. В. Фабриціус (Київ), До питання про топографізацію племен Скіфії.
М. Ю. Брайчевський (Київ), До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян.
О. В. Фенін (Львів), Знахідки римських monet у Прикарпатті.
Е. А. Симанович (Ленінград), Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублевецькій).
В. А. Богусевич (Київ), Про топографію древнього Чернігова.
І. Г. Шовкопляс (Київ), Житла Супоневської палеолітичної стоянки.
П. Й. Борисковський (Ленінград), Палеолітичне місцезнаходження біля м. Амвросіївки.

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

- О. В. Бодяновський (Київ), Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога.
О. І. Терепожкін (Київ), Поселення білогрудівського типу біля Умані.
О. І. Терепожкін (Київ), Курган Сторожова Могила.
Є. Ф. Покровська (Київ), Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина.
В. А. Іллінська (Київ), Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії.

Повідомлення і публікації

- С. М. Бібиков (Ленінград), Зображення тварин на кістяній пластинці з с. Озаринців (Поділля).
В. М. Даниленко (Київ), До кіммерійської проблеми (У зв'язку з опублікуванням стелі з с. Наталівки).
Ф. М. Штітельман (Київ), Мармурова надмогильна стела з Ольвії (Розкопки 1946 р.).
Ф. Б. Конилов (Київ), Зрубне поховання біля Десятинної церкви.

Хроніка

- І. Г. Шовкопляс (Київ), Тернопільський обласний історико-краєзнавчий музей.

ТОМ VI

- Великі будови комунізму і завдання археологів Радянської України.

Статті і дослідження

- В. Й. Довженко, Про дофеодальний період в історії Русі.
Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення.
А. Т. Сміленко, Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань.
М. Ю. Брайчевський, Час обігу римської монети в античному суспільстві.
І. Г. Шовкопляс, Кістяні вироби Супоневської палеолітичної стоянки.

Повідомлення і публікації

- Е. О. Симонович (Ленінград), Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі.
Д. Т. Березовець, Харівський скарб.
І. М. Самойловський, Новий скарб часів Київської Русі.
Ю. М. Захарук (Львів), Нові знахідки кераміки середньодніпровської культури.

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

- О. І. Богданов (Біла Церква), Нові дані про древньоруське місто Біла Церква.
І. М. Самойловський, Сліди трипільської культури в Києві.
М. В. Сібільов, Стародавня посудина з «письменами».

Хроніка

- І. Г. Шовкопляс, Наукова діяльність Інституту археології у 1950 р.

ТОМ VII

- О. І. Теренохжкін, Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії.

Статті і дослідження

- М. Ю. Брайчевський, Античний період в історії східних слов'ян.
Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. на Тясмині.
В. А. Богусевич, Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними.

Матеріали про археологічні пам'ятки УРСР

- А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області.
І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі.
О. І. Теренохжкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області.
І. Н. Луцкевич, Сарматські кургани в с. Нещертове, Ворошиловградської області.
П. А. Рапонорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р.
А. І. Фурманська, Слов'янське поселення на території Ізмайліської області.
І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань у Києві.

Повідомлення і публікації

- М. Ю. Брайчевський, Пастирський скарб 1949 р.
Д. Т. Березовець, Плуг з Токарівського торфовища.
О. П. Черниш, Про спосіб виготовлення трипільської кераміки.
В. М. Соловйова, Засувний замок древньоруського житла.

ТОМ VIII

- П. П. Єфіменко, На новому етапі.

Статті

- В. І. Довженок, Феодальний маєток в споху Київської Русі в світлі археологічних даних.
Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверян.
М. Ю. Брайчевський, Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. н. е.
М. І. Вязьмітіна, Вивчення сарматів на території Української РСР.
А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії.
О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу.

Матеріали

- В. А. Іллінська, Городище скіфського часу на р. Сеймі.
Є. В. Махно, Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки.
Є. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин.
О. Г. Шапошникова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва.

Хроніка

- Р. І. Виезжев, Є. В. Максимов, VI наукова конференція Інституту археології Академії наук Української РСР.

Статті та матеріали

- М. К. Каргер (Ленінград), Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952—1953 рр.
- Д. І. Бліфельд, До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст.
- В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.
- О. І. Попов (Ленінград), До найдавнішої історії слов'янства.
- М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольнії в VI—I ст. до н. е.
- О. І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха.
- І. Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі.
- А. В. Добровольський, Могильники в с. Чаплі.
- С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу.
- О. Ф. Йагодонська, Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки.
- Ф. М. Потушняк (Ужгород), Бронзовий скарб з с. Білки.
- Р. І. Виєзжев, Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р.
- І. М. Самойловський, Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом.
- Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха.
- П. П. Єфіменко, Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення.

ЗМІСТ

Статті

П. П. Єфіменко, Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи	3
М. Ю. Брайчевський, Про етнічну приналежність черняхівської культури	11
В. Й. Довженок, Про древньоруську державність в період феодальної роздробленості	25

Дослідження і матеріали

В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі	36
В. А. Глінська, Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу	50
Є. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного яру поблизу м. Сміли	65
А. І. Фурманська, Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери	80
О. І. Домбровський (Сімферополь), Розкопки античного театру в Херсонесі	94
Е. І. Соломонік (Сімферополь), Деякі пам'ятки Північного Причорномор'я із знаками	102
А. Т. Брайчевська, Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами	111
В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 р.	122

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

Г. М. Шовкопляс, Слов'янські пам'ятки в районі Канева	136
Є. В. Махно, Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях	141
М. Л. Макаревич, Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці	146
Е. О. Симонович (Москва), Пам'ятки черняхівської культури 'Нижнього Побужжя'	150
В. Д. Дяденко, Сліди зрубної культури біля с. Річки, Сумської області	154
Список скорочень	156
Зміст I—IX томів «Археології».	157

АРХЕОЛОГИЯ
том X
(На украинском языке)

8

Редактор Видавництва *I. O. Сергеєва*
Технічний редактор *H. П. Рахліна*
Коректори *B. Г. Безпальчина, P. Я. Лернер*

БФ 00072 Зам. № 627, Вид. № 117, Тираж 1000.
Формат паперу 70 × 108¹/₁₆ Друкарськ. аркушів 14,0 ± 4 вкл. Обл.-видавн. аркушів
14,0. Паперових аркушів 5,37 Підписано
до друку 19/ІІ 1957 р. Ціна 9 крб. 90 коп.

8

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, Стефаника, 11.

**ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Київ, вул. Рєпіна, 3

Є в продажу

Археологія, том IX. 1954. 178 стор. Ціна 10 крб. 05 коп.

Археологічні пам'ятки УРСР, том V. 1955. 190 стор.
Ціна 12 крб. 40 коп.

Краткие сообщения Института археологии, вып. 4.
1956. 168 стр. Цена 6 руб. 55 коп.

Краткие сообщения Института археологии, вып. 6.
1956. 90 стр. Цена 4 руб.

Краткие сообщения Института археологии, вып 7. 1957,

Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні.
1955. 64 стор. Ціна 75 коп.

Замовлення надсилати:

Київ, вул. Леніна, 42 — Книжковий магазин

Видавництва Академії наук УРСР.

